

**OGULNABAT ÇARYÝEWA
OGULBIBI ÇARYÝEWA**

**TARYHY ÖWRETMEGIN NAZARYÝETI WE
USULYÝETI**

**Ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin
okuw gollanmasy**

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi**

Aşgabat 2010

O. Caryýewa, O. Caryýewa. **Taryhy öwretmegiň nazaryýeti we usulyýeti.** Ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talypalary üçin synag okuw kitaby. 165 sahypa. Aşgabat, 2010.

Taryh ylmlarynyň kandidaty J. S. Annaorazowyň ylmy redaksiýasy bilen.

Syn ýazanlar:
Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň
arheologiýa we etnologiýa kafedrasynyň dosenti B. Esenow.

© O. Caryýewa, O. Caryýewa.
©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.

Giriş

Taryhy okatmagyň nazaryýeti we usulyýeti ylym hökmünde. Usulyýet sözi “metodos” diýen gadymy grek sözünden gelip çykyp, ol ylmy-derňew işiniň ýollary, bilmegiň, öwrenmegiň, akyl ýetirmegiň usullary diýmekligi aňladýar. Taryhy okatmaklygyň usulyýeti pedagogika ylmynyň bir şahasy bolup, ösüp gelýän ýaş nesle ylym-terbiýe bermekligiň we barha kämilleşýän häzirkі zaman şertlerine laýyklykda ösdürmekligiň netijeliligini geljekde has ýokarlandyrmak üçin ony kanunalaýyk peýdalanmak maksady bilen taryhy okatmaklygyň derňelýän (barlanýan) ýagdaýydyr.

Taryhy okatmaklygyň häzirkі zaman usulyýeti - bu alymlaryň, mugallymlaryň köp nesilleriniň döredijilikli zähmetiniň netijesidir. Taryhy okatmaklygyň usulnamasy jemgıýetiň durmuş-ykdysady, syýasy we medenı ösüşі bilen berk baglanyşykda döreýär. Şeýle-de ol taryhyň we pedagogıkanyň ösüşі bilen hem baglanyşyklydyr. Taryhy okatmaklygyň usulnamasynyň ilkinji tejribesi XVIII asyrdа peýda bolup, ol soňraky asyrlarda ýokary ösüşe eýe boldy. Türkmenistanyň mekdeplerinde taryh dersi 1934-njy ýylda okadylyp ugrady.

Okatmaklyk taryhy okatmaklygyň usullarynyň düzgünleri bilen tanyşdyrýar. Okatmaklygyň esasy meselesi okuwçylaryň pikirlenmesini ösdürmek we okatmak serişdeleriniň usullara laýyk gelmegi bolup, başga meselesi bolsa okuwçylaryň taryh ylmynyň esaslaryny çuň özleşdirmeklerini üpjün etmek, okuwçylarda ylmy dünýä garaşşy ösdürmekden we beýlekilerden ybaratdyr. Taryh okatmaklygyň usulyýeti taryh ylmynyň mazmunyny analizleýär. Olary has düýpli faktlara, düşünelere bölýär.

Taryhy okatmak prosesi onuň kanunalaýyklygy bilen beýleki ylymlar bilen baglanyşykda usulyýetiň dersine öwrülýär.

Taryh okatmaklygyň usulyýeti ylmy ders hökmünde akyl ýetirirjilik taýdan ýokary derejede taýýarlykly, hemmetaraplaýyn ösen adamlary taýýarlamak meselesini çözmek üçin mekdeplerde gollanmak maksady bilen okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda okatmagyň mazmunyny, ony guramaklygy we usullary işläp taýarlaýar.

Mekdepde taryhy okatmaklyk çylşyrymly, köp taraply, gapma-garşylykly pedagogik hadysadyr. Onuň kanunalaýyklygy bilimleriniň, okuwçylaryň ösüşiniň we terbiýelenişiniň arasynda dowam edýän obýektiv arabaglanşyklar esasynda açylýar. Usulyýet mekdep okuwçylarynyň okuw işini okatmaklygyň maksady, mazmuny bilen okuw maglumatlaryny özleşdirmäge ýolbaşçylyk etmegiň usullary bilen baglanşykly öwrenýär, taryhy okatmak prosesiniň esasy bölekleriniň arasyndaky durnukly gaýtalanýan baglanşygy obýektiv derňeýär.

Okatmaklygyň maksady okuwyň mazmunyny kesgitleýär. Maksadyna we mazmunyna laýyklykda okatmaklygy we öwretmekligi has netijeli guramaklyk saýlanylýar. Pedagogik işi guramaklygyň netijeliligi bilimiň, terbiýäniň we ösüşiň peýdaly netijesinde alnan durnuklylykda barlanylýar.

Okatmak işiniň düzüm bölekleri jemgyýetiň ösüşi bilen üýtgeýärler.

Okatmaklygyň anyk kesgitli maksadynyň şertleriniň biri onuň täsirlilikidir. Pedagogika ylmy jemgyýetiň ösüşine, onuň talaplaryna laýyklykda ösüp gelýän nesli terbiýelemekligiň meselelerini işläp taýýarlaýar. Taryhyň okuwçylara bilim bermek, ösdürmek we terbiýelemek üçin ulanylmaga bolan mümkinçiliklerini kesgitleýär.

Maksady kesgitlemek diňe bir okatmaklygyň umumy ýumuşlaryndan gelip çykman, eýsem munda okuwçylaryň ösüşi, olaryň bilimi we başarnyklary, okuw işini abzallaşdyrmak we ş.m. hem hasaba alynýar. Goýlan maksatlar

anyk bolmaly. Ýagny ol hakyky dowam edýän şertlerde gazanylýan bolmaly.

Okatmaklygyň gidişinde onuň maksady, okuw işiniň netijesinde gazanylanlar, ýagny okuwçylaryň bilimleriniň, başarnyklarynyň we endikleriniň hili we göwrümi, olaryň ynamlylygy we terbiýelilikleri bilen göniden-göni baglanyşyklylykda ösýär.

Usulyýetiň ylym hökmünde okuwçylaryň ýaş aýratynylyklaryny hasaba alyp okuwyň anyk mümkinçiliklerine laýyklykda nähili maksatlary öňde goýmaklygyň mümkindigi we zerurlygy hakyndaky amaly soraglara jogap berýänligi ykrar edilen. Usulyýet okatmagyň maksadyny has üstünlikli amala aşyrmak üçin, onuň mazmunyny nähili optimal saýlamaly we onuň düzümi nähili bolmaly diýen soraga-da jogap berýär. Şeýle-de nähili okatmaly, ýagny okuw işini has netijeli amala aşyrmaklyga nähili tärler gerek, nähili serişdeler we usullar okuwçylary okatmakda, terbiýelemekde we ösdürmekde oňyn netijeleri gazanmaklyga alyp barýar diýen ýaly soraglara-da jogap berýär.

Usulyýet okatmaklygyň dürli görnüşli usullaryny we serişdelerini teklipl edýär, häsiýeti we mazmuny boýunça dürli bolan maglumatlaryň arasyndaky düýpli arabaglanyşyklary we okuw işini guramaklygyň olara laýyk gelýän usullaryny açýar. Bu baglanyşyklar baradaky bilim mugallyma olary öz işinde dogry peýdalanmaga kömek edýär.

Okatmaklygyň maksadyny kesgitläp biz ylmy nazarýete esaslanýarys. Biziň jemgyýetimiz özüniň ösüşiniň etapynda mekdebiň önünde ýurdumyzda kabul edilýän kararlarda ösüp gelýän ýaş nesilde kemala getirilmeli anyk meseleleri öňe sürýär. Biziň jemgyýetimiz özüniň ösüşiniň tapgyrlarynda mekdebiň önünde ýurdumyzda kabul edilýän kararlarda kamilleşdirilýän ýaş nesilde kemala getirilmeli başarnyklar, endikler bilen baglanyşykly anyk meseleleri öňe sürýär. Usulyýetçi bu resminamalary gollanýar.

Mekdebiň taryh dersindäki taryhy bilimleriň esaslarynyň mazmunyny saýlamakda we gurluşyny işläp taýýarlamakda, okatmak prosesini guramakda usulyýet taryh ylmyna (mysal üçin, onuň ýagdaýyny önümçilik tärlerinde nähili rolunyň bardygyna, jemgyýeti ösdürmekdäki faktorlaryna we ş.m.) daýanýar.

Taryh okatmak işi öwrenilende usulyýet okuwçylaryň akyl ýetirijilik, ýaş aýratynylyklaryny hasaba alýar, pedagogikanyň umumy nazaryýetini gollanýar.

Usulyýet dünýägaraýşyň kemala gelmegini, terbiýelemekligi we mekdebiň taryh kursunyň mazmunyny, şeýle-de ony öwrenmekligiň tärlerini ösdürýär.

Taryhy okatmaklygyň möhüm şertleriniň biri-de ony durmuş hem-de tejribelik bilen baglanyşdyrmakdyr.

Taryhy okatmagyň nazaryýetiniň we usulyýetiniň meseleleri. Taryhy okatmagyň nazaryýetiniň we usulyýetiniň meseleleri onuň mazmunyndan we pedagogika ylmynyň ulgamyndaky ornundan gelip çykýar. Usulyýet mugallymy täsirli taryhy bilimler üçin, okuwçylary terbiýelemek we ösdürmek üçin zerur bolan okatmaklygyň mazmuny we pedagogik serişdeleri, bilimler we başarnyklar bilen ýaraglandyryýar.

Mekdep taryhy bilimleriniň mazmunyndaky we gurluşyndaky meseleleriniň arasyndaky möhüm orny faktlaryň we nazaryýet jemlemeleriniň baglanyşygy, taryhy düşüňjeleriň kemala gelmegi we jemgyýetçilik ösüşiniň kanunlary, taryhy ýagdaýyň esaslarynyň açylyşy eýeleýär.

Taryh dersinde jemlenilen görnüşde adamzadyň önümçilik, sosial-syýasy we durmuş tejribeleri şöhlenenýär. Okatmaklygyň usulyýetiniň işjeň meseleleriniň biri – taryhyň mekdep dersiniň ideýa-terbiýeçilik mümkinçiliklerini aýan etmek, taryh sapagynda terbiýeçilik meseleleriniň ýollaryny has täsirli çözmekligiň serişdelerini kesgitlemekdir.

Taryhy okatmaklygyň usulyýeti okuwçylar täze maglumaty özleşdirenlerinde olarda bar bolan bilimleri has netijeli peýdalanmaklyga kömek edýän ýollary gözleýär, şol ýerden hem bilimleri işjeňleşdirmek, derslere we dersara baglanyşygy amala aşyrmak meselesi gelip çykýar.

Usulyýet orta atylan çaklamalary barlamak esasynda jemlemek üçin maglumat alynýan mekdepleriň tejribesini öwrenmek esasynda guralýar. Usulyýet boýunça derňew esasy iki usul, ýagny gözegçilik etmek we tejribe arkaly alnyp barylýar.

Birinji ýagdaýda barlagçy taryhy okatmaklygyň tejribesindeki üstünlikler we ýetmezçilikler baradaky bilimleri alýar. Barlagyň netijesiniň okatmak ýagdaýyna täsirini görkezmeýär. Okatmaklygyň tejribesini derňew etmek özüne indikileri girizýär:

1. Pedagogik neşirlerde şöhlenenýän tejribäni öwrenmek.
2. Okatmaklygyň netijeleri şöhlenenýän resminamalary öwrenmek (mugallymlaryň nutuklary we habarlary, okuwçylaryň ýazuw işleri, konspektleri we derňelen sapaklaryň beýanlary, anketalary we ş.m.)
3. Okatmak ýagdaýyna göniden-göni gözegçilik etmek (sapaga gatnaşmak, okuwyň guralyşyna, maksadyna, mazmunyna baha bermek we ş.m.).

Taryhy okatmaklygyň pedagogik tejribeliligini analiz etmek usulyýet derňewleri üçin maglumat berýär. Aýratyn üns öňdebaryjy pedagogik tejribäni öwrenmeklige berilýär.

Ikinji bir ýagdaýda tejribe derňewleri tejribe geçirýäniň öňden niýetleýşi ýaly okatmak prosesine maksada gönükdirilen işler goşulýar we barlaglaryň meselesine laýyklykda üýtgedilýär, okatmak ýagdaýy üýtgedilip gurulýar, okatmaklygyň mazmunyna, serişdelerine, tärlerine täze elementler girizilýär we ş.m. okatmak ýagdaýynyň islendik bölegi üýtgedilende onuň umumy kanunalaýyklygyna seretmek gerek.

Tejribäniň görnüşleri. Tejribäniň görnüşleri öz düzümine aşakdakylary birleşdirýär:

1.Usulyýet tejribeligi. Mysal üçin, mekdeplerde synag okuw kitaplary diýip atlandyrylýan täze kitaplar peýda bolýar. Olar usulyýet tejribeliginde eksperimental derňewleri geçirýärler.

2.Eksperimental sapaklar

3.Eksperimental işler (okuwçylaryň belli topary bilen sapakdan daşary işler)

Indi eksperimenti nähili geçirmelidigi barada aýdanymyzda meseläniň nazaryet taýdan öwrenilmegi, tejribe gözegçiligi we şahsy pedagogik tejribe esasynda derňew işini geçirýän subut edilen ylmy çaklamany öňe sürýär, ýöne bu çaklama edilýän teklipler kesgitli usulyýet kanunalaýyklygyny, prosesi we maglumaty barlamaklygy talap edýär. Bu çaklamanyň durmuşa geçirilmegini üpjün edýän şertler öňe sürülýär we olar okatmaklygyň tejribesinde barlanylýar.

Mugallymyň döredijlik işi ylmy eksperimente ýakyndyr. Emma ylmy eksperimentiň mugallymyň döredijlik gözleglerinden tapawudy – mugallymyň praktiki meseleleri we netijeleri çözüýänliginden, ýagny onuň edýän işiniň diňe onuň pedagogik işine girýändiginden ybaratdyr. Ýöne mugallymyň işiniň onuň gyzyklanýan meselesi boýunça ylmy eksperimente ösüp geçýän wagty-da seýrek däl.

Ylmy eksperimentde köp mugallymlaryň işi üçin umumy bolan okatmak prosesiniň kanunalaýyklygy derňelýär. Alnan netijeler eksperimentiň guralyşynyň nähilidigini barlamaga mümkinçilik berýär. Ylmy taýdan taýýarlanylýan resminamalar bilen tassyklanylýar.

Şeýlelikde taryhy okatmaklygyň usulyýetinde ylmy esasynda mekdep kursunda taryhy prosesiň esaslaryna, häzirki zaman taryh ylmynyň derejesiniň we usulyýete laýyklykda akyl ýetirmek prosesiniň kanunalaýyklygynyň, pedagogikanyň, psihologiýanyň we beýleki ylmymlaryň häzirki zaman derjesiniň

biziň jemgyýetimiziň häzirki zaman etabyndaky ösüşiniň aýatynlyklaryndan gelip çykýan terbiýe meseleleriniň şöhlenenmesi düzülýär.

Taryhy okatmaklygyň usulyýeti pedagogika ylmyna deňişli bolup durýar. Sebäbi usulyýetiň öwrenýän predmeti taryhy okatmaklygyň pedagogik prosesidir.

Öwrenmekligiň maksady – ylmy dünýägaraýşy kemala getirmekdir. Barlanylan kanunalaýyklyk taryhy okatmak prosesiniň kanunalaýyklygydyr. Barlaglaryň usullary, ýagny pedagogik gözegçilik, eksperiment hem pedagogik usuldyr.

Netijeleriň görkezijileri – pedagogik, ýagny bilimdäki, terbiýedäki we ösüşdäki netijelerdir.

Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň taryh hünäriniň talyplary üçin niýetlenilen “Taryhy öwretmegiň nazaryýeti we usulyýeti atly okuw kitaby türkmen dilinde ilkinji gezek ýazyldy. 52 sagatlyk umumy okuw sapagyna niýetlenilen okuw dersiniň nazary meselerini seljermek we beýan etmek üçin bu ugurdan beýleki dillerde neşir edilen düýpli işlerden, şeýle hem Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhammedowyň il-ýurt bähbitli eserlerinden, amala aşyrylan özgertmeleriniň many-mazmunyndan, netijesinden, kabul eden Kararlaryndan ugur alyndy. Kitapda orta mekdeplerde taryh dersi okadylanda okuwçylaryň taryhy wakalara oňat düşünmeklerine, olary belli bir derejede göz önlerine getirip bilmeklerine, Watançylyk we terbiýäniň beýleki görnüşleriniň berlişini kämilleşdirmäge ýardam etjek okatmagyň usullary hakynda gürrüň edildi. Käbir usullar mekdeplerde synagdan geçirilen mysallar arkaly beýan edildi.

Okuw kitaby okatmaklygyň usulýetine bagyşlanan işleriň we şahsy tejribäniň esasynda ýazyldy. Kitapda taryh dersiniň okadylyş usullarynyň kämilleşşi, orta mekdepleriň taryh dersi boýunça okuw maksatnamalary we kitaplary, taryh dersi boýunça okuwçylaryň bilmlerini barlamak we bahalandyrmak,

taryhy okatmagyň usullary, görnüşleri we beýleki meseleler beýan edildi. Şular bilen birlikde kitapda häzirki wagtda orta mekdeplerde taryh dersi öwredilende synpdan daşary geçirilýän işler, olaryň ähmiýeti, görnüşleri we olary geçirmegiň usullary hem öz beýanyny tapýar.

Okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Türkmenistanyň taryhy kafedrasynyň uly mugallymy Ogulnabat Çaryýewa we Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institutynyň dünýä taryhy kafedrasynyň mugallymy Ogulbibi Çaryýewa tarapyndan ýerine ýetirildi. Bu okuw kitaby Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Türkmenistanyň taryhy kafedrasynda ara alnyp maslahatlaşylandan soň uniwersitetiň Alymlar geňeşi tarapyndan çap etmäge hödürlenildi.

I BÖLÜM. TARYH DERSI BOÝUNÇA SYN OKUWYNY GEÇMEGIŇ USULÝETI

§1. Orta mekdepe öwrenilýän taryh dersiniň mazmuny, okadylyş usullarynyň kämilleşişi.

XX asyryň 20-nji ýyllaryndan 50-nji ýyllaryň ortalaryna çenli taryhyň mekdep kursy bilimi we onuň okadylyş usullarynyň kämilleşdirilişi. Russiýada 1917-nji ýylyň wakasyndan soň biziň ýurdumyzda mekdepleriň önünde bilim we terbiýeçilik ulgamyna täzeden, düýpli seretmek meselesi goýuldy. Mekdepe okatmaklygyň mazmunyny we usullaryny üýtgetmegiň esasy ugry okatmaklygy durmuş bilen baglanyşdyrmak boldy. Taryhy okatmaklygyň maksatnamasynda täze döwre ünsi güýçlendirmekligi, has irki döwürleri öwrenmekligi gysgaltmagyň hasabyna amala aşyrmak göz önünde tutulýardy. Taryh dersiniň ady syýasy-

ykdysadyýetiň, hukugyň we sosiologiýanyň sintezini göz önünde tutýan jemgyýeti öwreniş bilen çalşyryldy. Korollaryň, patyşalaryň, serkerdeleriň taryhyny beýan edýän maksatnamalaryň ýerine 1920-nji ýyldaky maksatnamada okuwçylary öndüriji güýçleriniň we önümçilik gatnaşyklarynyň ösüşiniň taryhy bilen, synplar we synpy göreş, halk köpçüliginiň işini açyp görkezmek bilen tanyşdyrmak öňe sürüldi. Bu maksatnama okuwda hiç-hili peýdalanylmady diýlen ýalydyr, sebäbi nidiki ýyly taryh maglumatlary syýasy-ykdysadyýet we hukuk bilen birlikde jemgyýeti öwreniş kursuna girizildi. 1920-nji ýyldaky mysaly maksatnama taryh biliminde rewolýusion esaslary, ýagny täze deklorasiýanyň düýbünü tutmakda progressiw roly oýnady.

20-nji ýyllarda sowet mekdeplerinde öňki buržuaz mekdeplerindäkä garanynda has giň jemgyýetçilik-syýasy gözýetim we umumy öndürijilik berlipdir.

Şeýlelikde taryh boýunça rewolýusiýadan öňki dini mazmunly maksatnamadan we okuw kitabyndan aýgytlaýjy bölünişi amala aşyrylypdyr. Mekdebi üýtgedip gurmagyň düýp esaslarynda çuň rewolýusion ideýalar goýlupdyr. Olary durmuşa geçirmegiň ýollary gözlenilip, taryh bilimleriniň mazmuny üýtgedilipdir, okuwçylaryň akyl ýetirijilik işlerini işjeňleşdirmegiň tärleri bellenilipdir.

30-njy ýyllaryň başlarynda ýurtda senagatlaşdyrmagyň, kollektiwizasiýalaşdyrmagyň we medeni rewolýusiýanyň meseleleriniň güýçli çözülmäge başlanylmagy bilen orta mekdeplerde berilýän taryh ylmyndaky ýetmezçilikler güýçli ýüze çykypdyr.

Bu ugurdan 1931-nji ýylyň 5-nji sentýabryndaky “Başlangyç we orta mekdepler hakynda” we 1932-nji ýylyň 5-nji awgustyndaky “Başlangyç we orta mekdepleriň okuw maksatnamalary we režimi hakynda” diýen kararlaryň uly ähmiýeti boldy.

1934-nji ýylyň 15-nji maýynda kabul edilen “SSSR-iň mekdeplerinde graždan taryhyny okatmak hakynda” diýen karary ýurduň mekdeplerinde taryhy okatmaklygyň ýagdaýyny düýpli üýtgedýär.

Bilimleriň ulgamynyň gurluşynyň esasynda taryh-hronologik yzygiderlilik ýörelgesi goýulýar. Taryhyň watan we daşary ýurt kurslary dikeldilýär. Taryhy maglumatlary yzygider ýerleşdirmek ylmy döwürleşdirilişe, ýagny okuw adamzat jemgyýetiniň ösüş prosesini bitewiligine göz önüne getirmäni bermeklige laýyk getirilmeli edilýär. Taryh dersini ýyl boýunça okatmaklygy ýerleşdirmegiň esasynda birugurlyk ýörelgesi goýulýar. Taryh dersiniň birugurlyk ýörelge boýunça okadylmagy okuw wagtyny tygşytlamaga, taryhdaky täze okuw maglumatlaryna gyzyklanmany artdyrmaga ýardam edýär. Şular bilen birlikde tekliplenen ulgamda taryhyň gadymy dünýä we orta asyrlar kurslary has uzaldylýar.

Taryh bilimindäki “synpy göreşiň taryhy” adalgasyna derek “gráždan taryhy” adalgasy girizilýär. “Raýat taryhy” düşüňjesiniň özi mekdep kursunyň mazmunynda göniden-göni ähli maddy we ruhy gymmatlyklary öndürijileriň halkyň taryhynyň mazmunyny kesgitleýärdi. Kursuň meselesi okuwçylary graždan taryhyna ylmy taýdan düşünmeklige eltme, ykdysady, durmuş-syýasy we medeni hadysalary bitewiligine açmakdy.

Kararda mekdepde taryhy okatmaklygyň bütin usulnama konsepsiýasy - (çemeleşiş) beýan edilýärdi. Ol düşnükli, anyk we görkezme esbaply bolmaly, taryhy wakalary we hadysalary derňemek we jemlemek esasynda okuwçylary taryha ylmy düşünmeklige alyp gitmelidi. Möhüm faktlar olaryň seneleri we taryhy şahsyýetleriň häsiýetnamalary bilen hronologik yzygiderlilikde, janly we gyzykly görnüşde beýan edilmelidi. Taryhy okatmaklyk bilimiň we okuwçylara ideýa-syýasy terbiýe bermekligiň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirilendi.

Mekdep üçin taryh boýunça täze okuw kitaplaryny döretmeklik hem teklipe edildi. Mugallym hünärmenlerini taýýarlamak üçin uniwersitetlerde we pedagogik institutlarda taryh fakultetleri dikeldilýär.

Taryhy okatmak hakyndaky kararyň kabul edilmegi diňe sowet döwletiniň içerki ýagdaýlary bilen, ýagny sosializm gurluşygyny üstünlikli amala aşyrmak üçin ösüp gelýän ýaş nesliň biliminiň we terbiýesiniň derejesini ýokary galdyrmak zerurlygy bilen bagly bolman, eýsem halkara ýagdaýlarynyň sowet adamlaryndan watanyň gahrymançylykly geçmişi, daşary ýurtlaryň taryhynyň möhüm wakalary baradaky bilimleri hem talap edýänligi bilen-de baglanyşyklydyr.

1935-nji ýyldan 1941-nji ýyla çenli taryhy öwrenmek üçin berilýän sagatlaryň sany hepdede 14 bolanlygyndan 25,5 sagada çenli artdyryldy.

XX asyryň 30-njy ýyllarynda III-IV synplar üçin taryh boýunça Watan taryhynyň gysgaça kursy üçin, soň diňe IV synp üçin, gadymy dünýä we orta asyrlar taryhy boýunça V-VII synplar, täze taryh we Watan taryhy boýunça VIII-X synplar üçin maksatnamalar işlenilip düzülýär. 1937-nji ýylda VII synpdan Sowet döwletiniň Kanuny hakynda bilim bermeklige niýetlenilen “SSSR Konstitusiyasy” kursy girizilýär. Şu maksatnama laýyklykda okuw kitaplaryny döretmeklik taryhçy alymlardan uly işi talap edýär. Taryh kitaplarynyň arasynda A.W.Şestakowanyň ýolbaşçylygyndaky awtorlar topary tarapyndan döredilen, III-IV synplar üçin Watan taryhynyň gysgaça kursy okuw kitaby aýratyn orna eýe bolupdyr.

Bu okuw kitaby diňe bir başlangyç synplar üçin watan taryhy kursunyň konsepsiyasyny işläp taýýarlamakda däl-de, eýsem, ýokary synplarda we ýokary okuw jaýlarynda SSSR taryhy kursy üçin konsepsiyany işläp taýýarlamakda-da möhüm rol oýnapdyr. 1940-njy ýylda VIII-X synplar üçin Watan taryhy boýunça okuw kitaplary A.M. Pankratowyň, gadymy dünýä taryhy boýunça okuw kitaby A.W. Mişuliniň redaksiýasy bilen,

orta asyrlar taryhy A.E. Kosminskiniň, täze taryh üçin okuw kitaby (I bölüm) A.W. Ýefimowynyň redaksiýasy bilen çykypdyr. 1945-nji ýylda täze taryh boýunça (II döwür) okuw kitabyňyň W.M. Hwostowanyň we L.I. Zubokanyň redaksiýasy bilen çykmagy bilen taryhyň mekdep kursunyň hemmesi boýunça okuw kitaplary döredilýär. Olar mekdep okuwçylarynda şol döwrüň usulyýet esaslary boýunça taryhy bilimleriniň ulgamynyň kemala gelmeginiň şertleri bilen üpjün edilipdir.

Hemme okuw kitaplary ak-gara suratlar we taryhy kartalar bilen üpjün edilipdir. Ýöne olarda soraglar, ýumuşlar, resminamalar ýokdy. Olar entek mugallyma okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramaga az kömek edipdirler, maglumatlar, atlar, seneler gereginden köp berlipdir.

Bu okuw kitaplarynyň neşir edilmegi mugallymyň işini ýeňilleşdirilýär. Olar ýazylmanka mugallymyň sözi bilim almagyň ýeke-täk çeşmesi bolupdyr. Okuw kitaby bolmazdan sapagy guramak we olary geçirmegiň usullary birmeňzeş bolupdyr: mugallym temanyň mazmunyny beýan edipdir, okuwçylar öz mümkinçilikleri boýunça ýazyp alypdyrlar, indiki sapakda bolsa eşidenlerini gaýtalapdyrlar. Mugallymyň iň esasy aladasy sapak üçin maglumat saýlamak we ony beýan etmek bolupdyr. Okuw kitaplarynyň çykmagy bilen bu aladalar ep-esli ýeňilleşipdir.

1930-njy ýyllaryň ahylrlary 1940-njy ýyllaryň başlary täze okuw kitaplarynyň özleşdirilen döwri bolupdyr. Taryhyň ulgamlaryň okatmaklygyň tejribesinde täze usulyýet gözegçilikleri toplanypdyr. Metbugatda şol döwrüň usulyýetiniň möhüm meseleleri beýan edilen köp makalalar we monografiýalar peýda bolupdyr.

Germaniýanyň SSSR-iň üstüne çozmagy bilen mugallymlar üçin usulyýet edebiýatynyň üstünde, okuwçylar üçin bolsa gollanmalaryň üstünde işlemeklik işi togtadylypdyr. Uruş jemgyýetiniň ähli güýçlerini talap edipdir. Aňyýet frontunyň we taryhy okatmaklygyň önünde biziň ýaşlarymyza

ideýa-syýasy terbiýe bermekligi çuňlaşdyrmak meselesi örboýuna galypdyr. Maksatnamalara we okuw kitaplaryna harby-watançylyk we internasional terbiýe bermekligi güýçlendirmek üçin goşmaça maglumatlar girizilipdir.

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň ikinji ýarymlaryndan 90-njy ýyllaryna çenli mekdebiň taryh kursunyň okadylyş usullarynyň kämilleşdirilişi. Ähliumumy sekizýyllyk bilime geçilmegi bilen baglanyşykly 1959-njy ýylyň 8-nji oktýabrynda “Mekdeplerde taryhy okatmaklykda käbir üýtgeşmeler hakynda” diýen karary kabul edilýär. Bu resminamada ýaşlary döwürüň ideýa we ahlaklylyk ruhunda terbiýelemeklige, zähmete çuň hormat goýmak, mekdep okuwçylaryny jemgyýetçilik durmuşyna işjeň gatnaşmaga taýýarlamaga çagyryýardy. Taryh dersi okuwçylarda jemgyýetiň ösüşiniň kanunalaýyklygyna ylmy taýdan düşünmekligi kemala getirmeklige kömek etmelidi. Kararda taryhy okatmaklygyň indiki tertibi girizildi: 11 ýyllyk mekdebiň IV synpynda Watan taryhyndan boýunça epizodik gürrüňler, V-VIII synplarda – gadymy dünýä taryhy (V synp), orta asyrlar (VI synp), biziň ýurdumyzda jemgyýetçilik we döwlet gurluşy hakyndaky möhüm maglumatlar bilen SSSR taryhy, şeýle-de daşary ýurtlaryň täze we iň täze taryhy boýunça maglumatlar (VII-VIII synp, IX-XI synplarda Watan taryhy, daşary ýurtlaryň täze we iň täze taryhy mekdeplerde Watan taryhy kursy bilen berk baglanyşykly soýuz respublikalaryň taryhyny öwrenmeklik ýaýbaňlandyrylýar. Kursuň we aýratyn bölümiň göwrümini düýpli üýtgedilýär. Indi Oktýabrdan başlanýan täze döwri öwrenmeklige köp üns berilýär. Täze we iň täze taryh kursunda Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynyň halklarynyň geçmişi we şol wagtdaky ösüşiniň faktlary orun almaly edilýär. Şol bir wagtda gadymy dünýä we orta asyrlar taryhy boýunça maksatnamany gysgaltmaklyk hem amala aşyrylýar.

Taryh kursunyň täze gurluşy mugallymlardan maglumatlary anyk saýlamaklygy, düşüňjeleri çuň açmagy talap edipdir.

Täze maksatnama laýyklykda ýazylan okuw kitaplary açyk bäsleşikde saýlanylypdyr. 1962-63-nji okuw ýylynda “Jemgyýeti öwreniş” kursunyň girizilmegi mekdepleriň durmuşynda uly waka boldy. Hatda ol taryh biliminiň çäginde, onuň bilen berk baglanyşykly öwrenilse-de.

1965-nji ýylyň 14-nji maýynda “Mekdeplerde taryhy okatmaklygyň tertibini üýtgetmek hakynda” diýen karary kabul edilýär. IV, V, VI synplarda aýratyn kurs girizilýär. Täze we iň täze taryh VIII-X synplarda öwrenilýär (1964-nji ýyldan ýene orta mekdeplerde okatmaklygyň on ýyllyk möhleti dikeldilýär). Bu karara laýyklykda taryh biliminiň gurluşy 1959-njy ýyla çenli dowam eden tertipden düýpli tapawutlanypdyr. Faktlary we düşüňjeleri saýlamak has tygşytly bolupdyr, jemgyýetiň ösüşiniň irki döwürlerini öwrenmeklik gysgaldylypdyr, şol wagtdaky döwür bolsa jikme-jik öwrenilipdir.

Mekdep okuwçylarynyň bilimlerini çuňlaşdyrýan aýratyn meselelere gyzyklanmany kanagatlandyrýan fakultatiw kurslar girizilipdir.

Taryh bliminiň mazmunynda ýokary synplarda ilkinji çeşmeleri öwrenmeklik berkidilipdir.

Mekdep okuwçylaryny ýokary hilli okuw kitaplary bilen üpjün etmäge ýardam berýän, diňe bilimler habar berilýän we olar berkidilýän, ýöne okuwçylary ösdürýän, olara bilim almagyň dürli çeşmeleri bilen özbaşdak işlemegi öwredýän täze nusgadaky taryh okuw kitaplary döredilýär. Okuw kitaplarynda indi awtorlaryň tekstleri bilen bir hatarda resminamalar, shemalar, tablisalar, suratlar, dürli görnüşli maglumat berýän materiallar ýerleşdirilipdir. Her paragrafyň ahyrynda soraglar we ýumuşlar berlipdir. Bu bolsa şol ýyllarda usulyýetçiler, psihologlar tarapyndan işlenilip taýýarlanylýan ösdüriji okuwly amala aşyrmaklyga gönükdirilendi. Bu ideýa F.P.Korowkiniň

“Gadymy dünýä taryhy”, Ýe.W.Agibalowanyň we G.M.Donskoýyň “Orta asyrlar aryhy” okuw kitaplarynyň usulnama gurluşynda öz beýanyny tapypdyr.

Möhüm usulnama problemalarynyň biri Watan taryhy kursy bilen baglanyşykly milli respublikalaryň taryhyny öwrenmek, ýagny Watan taryhy boýunça maksatnama girizilen (onuň ähli uly döwürleri boýunça) “Biziň Watanymyz” temasyňy öwrenmek meselesi bolupdyr. Milli respublikalarda taryh boýunça okuw kitaplary, ülkelerde we welaýatlarda ülkäni öwreniş boýunça gollanmalar döredilipdir.

1975-76-njy okuw ýylyndan okuwçylarda mundan buýana-da ideýa, ahlak we hukuk terbiýesini bermekligi güýçlendirmek maksady bilen VIII synpda döwletiň we hukugyň esaslary kursuny öwrenmeklik girizilýär. Uly barlag derňew işiniň we öňdebaryjy tejribäniň jemlenmegi netijesinde 1980-nji ýylda taryh boýunça maksatnama kämilleşdirilýär, taryh biliminiň nazarýet derejesi ýokary galýar, ýyl boýunça okatmaklygy has anyk we açyk ösdüriji we terbiýeleýji meseleleri kesgitlenilýär. Maksatnama esasy ideýalar we düşüňjeler, dersara we kursara arabaglanyşyk, başarnyklar we endikler girizilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda we Täze Galkynyş eýýamynda taryhyň mekdep dersi bilimi we onuň okadylyş usullarynyň kämillesdirilişi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda orta mekdeplerde Türkmenistanyň taryhyny öwretmek üçin aýratyn okuw sagatlarynyň berlendigini bellemek gerek. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap Türkmenistanyň taryhyny öwrenmek üçin IV synpda okuw ýylynyň dowamynda 68 sagat, VII synpda 68 sagat, VIII synpda 68 sagat okuw sagady, IX synpda-da 68 okuw sagada berilýär. Şular bilen birlikde Türkmenistanyň taryhy dersi boýunça okuw maksatnamalary düzüldi (IV synp Türkmenistanyň Bilim ministrligi, VII-IX synplar T.Myratgeldiýew tarapyndan).

Bilşimiz ýaly Täze Galkynyşlar eýýamynda bilim reformasy giňden ýaýbaňlandyryldy. Bilim özgertmelerini talabalaýyk ýerine ýetirmek üçin bolsa kämil okuw maksatnamalary we okuw kitaplary zerur. Täze Galkynyşlar eýýamynda bu ugurda amal edilen düýpli işleriň hatarynda taryh ylmynyň häzirki wagtdaky ýeten derejesi şöhlelenýän okuw maksatnamalarydyr, okuw kitaplarynyň neşir edilmegidir. Olaryň hatarynda orta mekdepleriň IV-X synp okuwçylary üçin taryh dersinden okuw maksatnamalarynyň düzülip, halk köpçüligine ýetirilmegini ýatlaman geçmek bolmaz. Şeýle-de 4-nji synp okuwçylary üçin Meniň Watany (awtorlary), orta mekdepleriň V synpy üçin B.Esenow tarapyndan taýýarlanylýan “Gadymy dünýä taryhy” 2009-njy ýylda, orta mekdepleriň VI synpy üçin J.Annaorazow, G.Karly, D.Kössekow tarapyndan taýýarlanylýan “Orta asyrlar taryhy” 2008-nji ýylda, orta mekdepleriň VII synpy üçin B.Esenow we başgalar tarapyndan taýýarlanylýan “Türkmenistanyň taryhy” 2009-njy ýylda, orta mekdepleriň VIII synpy üçin O.Ekäýew tarapyndan taýýarlanylýan “Türkmenistanyň taryhy” 2009-njy ýylda, şu synpyň okuwçylary üçin J.Annaorazow, G.Orazmuhammedowa, M.Akmyradow, H.Cakanow tarapyndan taýýarlanylýan “Täze taryh” dersinden okuw kitaby 2009-njy ýylda, orta mekdepleriň IX synpy üçin A.Nuryýew bilen M.Moşew tarapyndan taýýarlanylýan “Türkmenistanyň taryhy” 2009-njy ýylda, şu synpyň okuwçylary üçin J.Hatamow bilen J.Gurbangeldiýew tarapyndan taýýarlanylýan “Dünýä taryhy” (XX-XXI asyrlar. I bölek. 1900-1939 ý.) 2009-njy ýylda, orta mekdepleriň X synpy üçin Ý.Orazgylyjow bilen T.Hydyrow tarapyndan taýýarlanylýan “Türkmenistanyň taryhy” 2008-nji ýylda, şu synpyň okuwçylary üçin J.Hatamow bilen J.Gurbangeldiýew tarapyndan taýýarlanylýan “Dünýä taryhy” (XX-XXI asyrlar. II bölek. 1939-2008 ý.) 2008-nji ýylda neşir edildi.

§2. Mekdebiň taryh dersi boýunça okuw maksatnamalary

Taryh dersi boýunça okuw maksatnamalarynyň mazmuny. Taryh dersi boýunça maksatnamalary okuw maglumatlarynyň nazary mazmunyny hem kesgitleýär. Onuň öwreniliş prosesinde okuwçylar ylmy düşüňjeleriň, bahalaryň, netijeleriň ulgamyny, jemgyýetiniň ösüşiniň kanunlaryny we kanunalaýyklyklaryny özleşdirýärler. Bilşimiz ýaly, nazary maglumat jemlemeleriň dürli derejesini düýpli sebäp-netije arabaglanyşyklaryny, ýagny okuwçylary taryhy hadysany we jemgyýetçilik ösüşiniň kanunalaýyklygyny özleşdirmeklige alyp gidýän düşüňjeleri özüne birleşdirýär. Maksatnama taryh dersiniň esasy dünýägaraýyş taglymlaryny: - jemgyýetiň öňe tarap peýdaly ösüşiniň, jemgyýetiň durmuşynda maddy önümçiligiň kesgitleýji roly, jemgyýetiň peýdaly ösüşiniň esasy sebäbi – öndüriji güýçleriň ösüşi, taryhy hakyky döredijiler, jemgyýetiň maddy we ruhy gymmatlyklaryny döredijiler bolan halk köpçüligi, taryhda şahsyýetiň roly ýaly taglymlary-da kesgitleýär.

Güýçýeterli nazary soraglary öwrenmeklik orta synplarda başlanýar. Ol laýyk gelýän faktlary öwrenmek bilen berk baglanyşykly geçýär.

Ähliumumy taryh dersiniň I-bölegi - gadymy dünýä taryhynda (V as) “Eziş”, “Din”, “Döwlet” ýaly düşüňjelere ilkibaşlangyç kesgitleme bermeklik girizilýär. Dersiň anyk maglumatlary okuwçylary jemgyýetçilik gurluşynyň hadysalaryna ylmy düşüňmeklige, zähmetiň roly hakyndaky netijä gelmeklige we ş.m. alyp gidýär.

Ähliumumy taryh dersiniň II-böleginde, ýagny orta asyrlar taryhynda (VI synp) okuwçylar dürli gurluşly döwletleriň çalyşmagynyň kanunalaýyklygyna düşüňýärler. Olarda bir gurluşyň beýleki gurluşdaky döwletden aýratynlygy,

esasy alamatlary hakyndaky, dürli döwürlerde jemgyýetdäki syýasy guramalaryň dürli görnüşleri, dürli döwletleriň gurluşynyň düýp esaslary hakyndaky düşüňjeler kemala gelýär, ösýär. VIII-X synplarda-da taryh dersinde nazary bilimleriň çuňlaşmagy bolup geçýär.

Okuw meýilnamasy mekdep üçin möhüm resminamadyr. Onda öwrenilmäge degişli dersler, olaryň okuw ýyly boýunça bölünişiniň yzygiderliligi, ýylyň dowamynda, çäryekde, hepde-de okalmaly okuw sagatlarynyň sany görkezilýär.

Taryhy okatmagyň mazmunyny kesgitleýän ders boýunça okuw maksatnamasy hemme mekdepler we mugallymlar üçin döwlet resminamasydyr. Okuw maksatnamasy özleşdirmäge degişli bolan bilimiň göwrümini, başarnyklaryň we endikleriň sanawyny görkezýär. Olarda okuw dersiniň temalary yzygider görkezilýär, esasy hakyky maglumatlar, esasy nazary ýagdaýlar okuw ýagdaýynda okuwçylarda kemala gelýän başarnyklar we endikler görkezilýär. Mekdep üçin taryh boýunça maksatnama taryhy okatmagyň mazmunyny we meselesini kesgitleýär. Okuwçylary gadym döwürden biziň günlerimize çenli Watanymyzda, şeýle-de daşary ýurtlarda jemgyýetiň ösüşi hakyndaky çuň we berk bilim bilen ýaraglandyrmak, okuwçylara düşnükli görnüşde olaryň jemgyýetiň ösüşiniň kanunalaýyklygyna ylmy taýdan düşünmeklerini işläp taýýarlamak, okuwçylarda ylmy dünýägaraýşa, ýokary ahlak-syýasy hilleri kemala getirmek we ösdürmek, watansöýüjiligi we dostluk-doganlygy terbiýelemek, okuwçylaryň döredijilik pikirlenmelerini, olaryň akyl ýetirijilik işjeňliklerini, dürli maglumat beriji çeşmelerden öz bilimleriniň üstüni özbaşdak doldurmak, häziki syýasy ýagdaýlardan baş çykaryp bilmek başarnyklaryny ösdürmek we beýlekiler taryh mugallymynyň möhüm meselesidir.

Okuw ýagdaýynda okuwçylar taryhy ýagdaýy bütinligine we jemgyýetçilik durmuşynyň dürli taraplaryny taryhy ösüşiň yzygiderlilik derejesinde häsiýetlendirýän möhüm faktlary

özleşdirmeli. Bu faktlaryň ulgamynyň özleşdirilmegi zähmet we halk köpçüliginiň zähmet işi hakynda jemgyýetiň ösüşiniň öňe gidişi hakynda anyk taryhy göz önüne getirmeleri döretmegi şertlendirýär.

Faktlary saýlamak okuwçylarda ol ýa-da beýleki waka, hadysa şahsy gatnaşygy döretmek, onuň öwrenilýän eýýamda adamlaryň durmuşyna we ykbalyna täsiriniň anyk manysyny bilmegi döretmek maksady bilen edilýär.

Maksatnamada taryh okadylanda öwrenilmäge degişli bolan Garaşsyz hem Bitarap döwletimiziň Baştutany Gurbanguly Berdimuhamedowyň işleriniň sanawy, Türkmenistan döwletiniň, Demokratik partiýanyň resminamalarynyň hem sanawy kesgitlenilýär.

Maksatnamada sapakda hökmany we çuň özleşdirilmeli, derňelmeli esasy taryhy faktlar, düşüňjeler, taglymlar belleniýär, olara jemleýji gaýtalamak sapaklarynda-da ýüzlenmek gerek bolýar, olaryň daş-töwereginde elmydama kömekçi, illýustratiw maglumatlar jemlenilýär.

Nazary bilimleriň çuňlaşmagynda maksatnamanyň “Esasy düşüňjeler we taglymlar” diýen böleginde berilýän maglumatlaryň uly ähmiýeti bardyr. Olar maksatnamada her synpyň tematik mazmunynyň jemi görnüşinde bölünendir. Bu bolsa düşüňjeleriň diňe bir haýsydyr bir tema öwrenilensoň kemala gelmän, ýylyň dowamynda dersiň öwrenilişiniň dowamynda kemala gelyändigini görkezýär. Maksatnamada esasy düşüňjeleri we dünýägaraýyş taglymlaryny has berk we düşüňip özleşdirmek üçin jemleýji gaýtalamak sapaklaryna hem seredilýär.

Okatmaklygyň we terbiýelemekligiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň möhüm şerti – dersara we temaara arabaglanyşygy maksada laýyk peýdalanmaklykdyr. Maksatnamanyň her bir temasynda düşüňjeli özleşdirmek üçin zerur bolan laýyk gelýän maglumat üçin dersiň içinde we dersara arabaglanyşyk belleniýär, ýagny haýsy sapakda

öwrenilýän maglumaty oňat özleşdirmek üçin öňki geçilenler bilen baglanyşdyrmagyň gerekdigi, haýsy maglumatlary özleşdirmek üçin taryhyň beýleki ugurlary bilen baglanyşdyrmagyň gerekdigi belleniýär. Şeýle baglanyşyklaryň peýdalanylmagy bitewi ylmy dünýägaraýyş kemala getirmekde möhüm ähmiýete eýedir.

Dersiň içinde arabaglanyşygy amala aşyrmaklygyň usullary hökmünde düşündirilende belli derejede ýatlanyp geçilen maglumatlar boýunça soraglary we ýumushlary goýmaklygy peýdalanmak bolýar. Okuw ýüküni kadalaşdyrmagyň we okuwçylaryň bilimleriniň hilini ýokarlandyrmagyň ýollarynyň biri olary kesgitli başarnyklar we endikler bilen ýaraglandyrmakdan ybaratdyr.

Maksatnamada okuwçylaryň bilimlerini bahalandyrmagyň bahalandyrmagyň ölçeglerini häsiýetlendirýän goşmaça, esasy usulnama edebiýaty hem bolýar.

Şeýlelikde mekdepe taryhy okatmak boýunça maksatnamanyň mazmuny okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny nazarda tutup, okuwçylara, ýaşlara bitewi ideýa-syýasy, zähmet we ahlak terbiýe bermekligi üpjün edýär.

Okuw maksatnamalarynyň gurluşy. Okuw maksatnamalary taryh mugallymlary, usulnamaçylar, alymlar tarapyndan düzülýär, soň maksatnama derňew üçin taryh mugallymlaryna hödürlenilýär. Olar bu döwürde ýagny maksatnamany derňew etmek, ara alyp maslahatlaşmak üçin metbugatda taslamasy çap edilenden soň onuň mazmuny bilen tanşyp öz tekliplerini ýazmaça görnüşde iberýärler. Maksatnamany düzen ýa-da düzüjiler bilen duşuşýarlar. Şeýle işlerden soň taryh boýunça okuw maksatnamasy Türkmenistanyň Bilim Ministrliği tarapyndan tassyklanylýar. Şundan soň maksatnama güýje girýär.

Mysal üçin, orta mekdepleriň IV synpyndan başlap geçilýän “Meniň Watanyň dersiniň okuw maksatnamasyny

alyp görsek onuň başynda “Düşündiriş haty” ýerleşdirilýär. Onda maksatnamanyň düzülmeginiň maksady, düzüjiler baradaky maglumat “düşündiriş hatynyň” öň ýanynda, ýagny maksatnamanyň başynda ýerleşdirilýär. Türkmen halkynyň geçmiş taryhyny dogruçyl we hakykata laýyk öwrenmegiň zerurlygyny göz önünde tutup orta mekdepleriň IV synpyndan başlap Türkmenistanyň taryhynyň deregine “Meniň Watany (Türkmenistanyň taryhy boýunça gürrüňler)” dersi girizilýär.

Şu ders boýunça täze okuw maksatnamasy Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Taryh institutynda düzülen ýörite toparyň tagallasy bilen taýýarlandy.

Okuw maksatnamasynyň düşündiriş hatynda Türkmenistanyň taryhy boýunça okuw maksatnamalarynyň türkmen halkynyň münäýlyklara uzalyp gidýän gahrymançylykly taryhyny dogruçyl we hakykata laýyk öwrenmegiň zerurlygy barada, mekdep okuwçylaryna bilim-terbiýe berlişini kämilleşdirmek hakynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň görkezmelerine laýyklykda düzülýändigini aýdylýar. Biziň häzirki döwrümiziň taryhyna, Garaşsyzlyk ýyllaryna, Beýik Galkynyşlar we özgertmeler zamanyna aýratyn üns berilýär. Şu temalar barada gürrüň berlende Garaşsyzlyk ýyllarynda we Beýik Galkynyşlar we özgertmeler zamanymyzda Hormatly Prezidentimiziň parasatly we öneden görüjilikli içeri we daşary syýasaty, halkyň eşreti hakynda, ösüp gelýän ýaş nesil hakynda edýän aladasy netijesinde köp işleriň edilendigi, gadymy türkmen topragynyň günsaýyn özgerdilýändigini, milli galkynyşyň barha ýaýbaňlanýanlygy okuwçylaryň aňyna ýetirilýär. Syýasy durnuklylygyň, dürli milletleriň raýatlarynyň we dine uýýanlaryň agzybirlikde Prezidentimiziň töweregine berk jebisleşmeginiň ähmiýeti nygtalyp geçilýär.

68 okuw sapagynyň dowamynda türkmen halkynyň çylşyrymly wakalardan doly köp asyrylyk taryhyny yzygiderli görnüşde IV synp okuwçylarynyň kalbyna guýmak mümkin

däl, okuw maksatnamasy hem şeýle maksady göz önünde tutmaýar. Sadaja dilde geçirilýän gürrüňlerde Watanymyzyň taryhynyň diňe käbir has möhüm wakalary hem hadysalary, halkymyzyň guwanýan görnükli şahslary barada gysgaça gürrüň berilýär.

Türkmenistanyň taryhy baradaky zerur bilimleri okuwçylar ýokary synplarda, Watanymyzyň taryhynyň döwürlere bölünişi esasynda şu sapagyň dowamynda yzygiderli öwrenilende alýarlar.

IV synpda okuwçylary has uly wakalar, taryhy şahsyýetler bilen tanyşdyrmakdan başga-da taryh ylmynyň terbiýeçilik ähmiýetine hem uly üns berilýär. Türkmenistanyň taryhy baradaky gürrüňler IV synp okuwçylarynda Watançylyk duýgularyny, Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowa bolan ýürek söýgülerini, ata-babalarymyzyň gahrymançylykly işlerine we ýokary ahlak sypatlaryna guwanjy terbiýelemäge gönükdirilendir.

Dersiň maksatnamasynda türkmen halkynyň medeni we ahlak gymmatlyklaryna, onuň asylyly we parasatly däplerine, baý medeni mirasyna görnükli orun berilýär.

Mugallymlar sapaga taýýarlananlarynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň eserlerini giňden peýdalanmalydyrlar. Okuw kitaby bilen bir hatarda, goşmaça edebiýat hökmünde Türkmenistanyň taryhy boýunça soňky ýyllarda umumylaşdyrylyp çap edilen işleri, ylmy konferensiýalaryň, gündelik metbugatyň maglumatlaryny hem giňden peýdalanmak gerek. Okuw kitabynda berlen suratlara okuwçylaryň ünsüni çekmek bolar.

Okuw maglumatlary öwredilýän döwürde dürli mirashanalara, paýtagtymyzyň gözəl ýerlerine, welaýat we etrap merkezlerine okuw gezelençlerini guramak hem uly kömek edýär.

Düşündiriş hatyndan soň okuw maksatnamasynda indikiler öz beýanyny tapýar:

2.IV-X synplarda öwrenilmeli okuw maglumatlarynyň mazmuny (Maksatnamanyň teksti.

3.Umumylaşdyryjy sapaklar.

4.Dersara baglanyşyk.

5. Taryhyň her döwriň mazmuny boýunça okuwçylarda kemala getirilmeli esasy düşüňjeler.

6. IV-X synp okuwçylarynda kemala getirilmeli esasy başarnyklar we endikler.

7.Mugallymlara hödürilenilýän edebiýat.

8.Esasy usulnama edebiýaty.

9.Okuw görkezme esbaplary.

10.Okuwçylaryň bilimlerine we başarnyklaryna baha bermegiň mysaly kadalary.

Şeýle-de okuw maksatnamalary hakynda gürrüň edilende bellenilmeli zatlaryň biri-de onuň uly göwrümlü taryhy maglumatlar, çylşyrymly düşüňjeler, ikinji derejeli faktlar bilen agraaldylmaly däl-digidir. Faktlaryň köp sanlysynyň bolmagy mugallyma temanyň esasy mazmunyny ynandyryjy açyp görkezmäge, okuwçylara bolsa bilimleri düşüňjeli we berk özleşdirmäge päsgel berýär. Okuwçylaryň dersi öwrenmäge bolan gyzyklanmalaryny pese düşürýär.

Käte maksatnamany düzüjiler ony ýenilleşdirmäge çalşyp esasy faktlary gereginde artyk gysgaldýarlar, syýasy işgärleriň, serkerdeleriň atlaryny-da ýatlaman geçýärler. Hut şonuň üçin birnäçe mugallymlar maksatnamanyň aýratyn bölümlerindäki ýetmezçiliklerden kynçylyk çekýärler.

Taryhyň mekdep dersi üçin okuw maglumatlary saýlanylanda mekdepde hemme taryhy bilimleriň däl-de, eýsem diňe onuň esaslarynyň öwrenilýändigini unutmaly däl. Şonuň üçin hem maksatnamada okuwçylaryň ýaş aýratnlyklaryny hasaba almaklyga-da üns berilýär.

§3. Orta mekdebiň taryh dersi boýunça okuw kitaplary

Orta mekdebiň taryh dersi boýunça okuw kitaplarynyň ähmiýeti we olardan edilýän talaplar. Mekdep okuwçylarynyň köpüsi üçin okuw kitaby taryh dersi boýunça birinji we esasy, käte bolsa ýeke-täk kitap bolup hyzmat edýär. Olar okuwçylaryň taryh ylmyna gyzyklanmalaryny we gatnaşyklaryny kesgitleýärler. Okuw kitaplarynda döredilen çeper keşpler adamyň aňynda uzak ýyllar saklanýar. Ine şu ýerden hem näme üçin şeýle kitaplaryň ýiti, mazmuna baý, ynandyryjy bolmagynyň gerekdigi aýdyň bolýar.

Ýöne okuw kitaplaryndan diňe açyklyk, (ýitilik) talap edilmeýär. Onda taryh ylmynyň ösüşiniň häzirki zaman derejesi, okatmagyň usullary şöhlelenmeli we okuwçylaryň ýaş psihologiýasy hasaba alynmaly. Mysal üçin, IV synpda geçilýän Türkmenistanyň taryhyndan bölekleýin gürrüňler bilen okuwyň ikinji etabynda (bilim) öwrenilýän Türkmenistanyň taryhy dersinden düýpli tapawutlanýar. Şeýlede V we VII synplaryň ýa-da VIII we X synplar üçin niýetlenilen okuw kitaplary hem düýpli tapawutlanýarlar. Ýöne olaryň hemmesi bilimleriň ýeke-täk ulgamyny bermeli, olar ýeke-täk usulnama ulgamy boýunça düzülýär, umumy usulýet ýörelgelerinde gurulýar. Bu dürli synplarda we bilim bermegiň dürli etaplarynda yzygider okatmaklygy üpjün edýär.

1. Taryh boýunça okuw kitabyndan edilýän birinji talap ylmylykdyr. Okuw kitaplarynda taryh ylmynyň häzirki wagtda ýeten derejesi şöhlelenmeli. Adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň esasy kanunalaýyklygyny okuwçylar üçin güýçýeterlilikde çuň açmak bilen okuw kitaby taryha kanunalaýyk we oňyn ýagdaý hökmünde düşünmekligi kemala getirýär. Taryh dersi boýunça okuw kitaplary zähmetkeş halkyň zähmetine çuň hormaty, öz halkyňa buýsanç duýgusyny, ezijilere, basybalyjylara ýigrenç duýgusyny we ş.m. oýarýar. Biziň häzirki jemgyýetçilik we

döwlet gurluşymyzyň öňki jemgyýetçilik we syýasy tertiplerden bimöçber artykdygyny açyp görkezýär. Şeýle okuw kitaby okuwçylarda Garaşsyz Watanymyzy jany-teni bilen söýmekligi terbiýeleýär.

2.Taryh boýunça okuw kitaplaryndan edilýän möhüm talaplaryň biri-de onda beýan edilýän taryhy hadysalar we olaryň bahalandyrylyşy, anyk kesgitlenişi, netijeler şol ýaşdaky okuwçylar üçin güýçýeterli bolmaly. Ylmy maglumatlaryň beýan edilişi ýönekeý, düşnükli, edebi dilde bolmaly, okuw kitaby okuwçylaryň söz baýlygyny artdyrmaly, olaryň sözleýişlerini we taryhy pikirlenmelerini ösdürmeli.

3. Okuw kitaplary ýazylanda okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary göz önünde tutulmaly. Okuw kitaby beýan edilişi, ýerleşdirilen maglumatlar, täze düşüňjeleri açyp görkezişi boýunça okuwçylaryň taryhy wakalara akyl ýetiriş ýagdaýlaryny dogry guramaklaryny üpjün etmeli.

4. Okuw kitaplarynda okuwçylaryň ýaş toparlaryna laýyklykda mazmun saýlamaklyk, möhüm düşüňjeleri açmak, jemgyýetçilik durmuşynyň möhüm taraplaryny öwrenmek, ýagny problemalaryň çylşyrymlylygyny we olary öwrenmekligiň çuňlugyny kem-kemden artýan görnüşinde yzygiderliligiň saklanmagy zerur şertleriň biri bolup durýar.

5.Okuw kitabyňyň usulnama gurluşyndan edilýän talaplar: onda taryhy karta (şol sanda reňkli) suratlar, dürli çyzgylar (diagrammalar we shematik meýilnamalar we beýlekiler) we uly bolmadyk maglumat beriji material (mazmuny, hronologik tablisa) bolmaly.

Taryh boýunça bilimleriň esasy faktlardan düzülýär. Şonuň üçin okuw kitaby jemgyýetçilik durmuşyndaky üýtgeşmeleri, hadysalaryň arasyndaky sebäp-netije baglanyşyklarynyň ösüşini, dürli hadysalary deňeşdirmegi, olaryň umymy alamatlaryny we tapawutlaryny bölmeklige mümkinçilik berýän görnüşinde düzülmeli. Şunuň ýaly görnüşde saýlanylan we ýerleşdirilen faktlar mekdep

okuwçylaryny taryhdaky ösüşe düşünmäge, taryhy prosesini kanunalaýyklygyna we peýdalydygyna düşünmäge alyp barýar. Faktlaryň çagalarda öwrenilýän eýýam barada aýyk göz önüne getirmeleri döreder ýaly anyk, düşnükli we ýeterlik derejede beýan edilmegi zerur. Şonda okuwçy geçmiş barada pikirlenmäge öwrenýär. Bu bolsa hut okuwçylaryň özlerini öndümlü derňemeklige we faktlary jemläp özbaşdak netije çykarmaklyga çekmeklige mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde taryh dersi boýunça okuw kitaby faktsyz akyla sygmaýar. Eger okuw kitaby faktlara garyp bolsa, netijeler mydama ynandyryjysyz bolýar. Şonda okuwçylar düşünceleri hakyky özleşdirmeyärler. Eger okuw kitabynda faktlar, detallar, atlar köp bolsa olary öwrenmeklik okuwçylaryň esasy ünsüni çekýär. Maglumatyň köp bolmagy hadysalaryň arasyndaky arabaglanyşygy we aragatnaşygy düşünceleri kabul etmeklige päsgel berýär. Mugallyma okuwçylara taryhy düşündirmek kyn düşýär. Çykalga niredede?

Düzgün bolşy ýaly okuw kitabynda derňemekde we jemlemekde ulanylmaýan bölek faktlar, jemleýji ýagdaýlar, anyk faktlara daýanmak bolmaýar. Maglumaty beýan etmek we jemlemek üçin okuwçylaryň özleriniň işjeň gatnaşmaklarynda derňemek we jemlemek zerur bolan wagty gaýtalamak sapaklary üçin wagty berk hasaba almaly. Taryh kitaplarynyň gysga, konspektiw anyk beýan etme bilen utgaşmagy zerur. Taryhy şahsyýetleriň häsiýetleri janly, gyzykly anyklyk bilen obrazly açylyp görkezilmeli, düýpli akyl ýetirijilik we terbiýeleýjilik ähmiýeti bolan wakalarda olaryň işlerini beýan etmeklik gürrüň bilen amala aşyrylmaly. Köp ýyllyk iş tejribesi bolan usulnamaçylar taryh boýunça okuw kitabyň gysgalygy işi ýeňilleşdirmän, eýsem kynlaşdyrýandygyny belleýärler.

Okuw kitabyň esasy ýazgysyna “ganatly sözleri”, nakyllary, taryhy resminamalaryndan gysga bölekleri girizmek, beýan etmeklige çeper keşpilik we täsirlik berýär.

Uly bolmadyk ünsli saýlanylan we usulnama taýdan işlenilen resminalar бүтін okuw ýylynyň dowamynda, sapakda we öýde ilkinji çeşmeler bilen işi ýeterlik derejede guramaga mümkinçilik berýär.

Okuw kitabynda baý çeper keşpli we şertli (karta, çyzgy, diagramma) görkezme esabaplaryň bolmagy hökmandyr. Söz bilen suratyň arasynda organiki baglanyşyk zerur. Okuw kitabynda diňe bir ýadygärlikleri we portretleri şekillendirmän, eýsem okuwçylar jemgyýetiň durmuşyny бүтінleý göz önlerine getirip, döredip bilerleri ýaly kompozision çekme suratlar hem ýerleşdirilmeli.

Taryh dersi boýunça okuw kitaplarynyň usulnama taýdan ýazylyşy her bir işde bolşy ýaly kem-kemden kämilleşipdir. Muňa 1930-njy ýyllarda usnamaçylaryň arasyndaky pikirler hem şaýatlyk edýär. Taryh boýunça okuw kitaplarynyň beýan edilişiniň häsiýeti, okuw kitaplarynyň iki görnüşi barada, ýagny “gürrüň beriji” we “gysga habar beriji görnüşleri” baradaky pikirler orta atyldy. Usulnamaçy M.N.Neçkina 1930-njy ýyllarda has gyzykly we aýyk, okuwçy ol kitaby okanynda gyzykmaklyk netijesinde onuň birinji sahypasyndan ahyrky sahypasyna çenli okap çykar ýaly kitap ýazylmagyny isläpdir. Emma professor W.N.Bernadskiý haýsydyr bir ylmyň esaslaryny öwrenmeklik başgançaklar boýunça ýuwaşlyk bilen ýokarlygyna gitmeli we okuw kitaby bu kyn ýagdaýda ugradyjy bolmaly. Okuw kitaby faktlara we pikirlere baý bolmaly. Ol okuwçylaryň aňyna köp täze çylşyrymly düşüňjeleri we adalgalary girizmeli. Neçkinanyň edýän teklibi okuw kitaby taryhy roman ýa-da powest bilen çalyşmaklygy aňladýar diýen pikiri orta atypdyr.

Beýle pikirleriň haýsysynyň dogrulygyny anyklamak üçin bu meselä okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary boýunça seretmek gerek.

V-VII synplar üçin taryh kitaplarynda gürrüň we beýan etmeklik, IX-X synplar üçin okuw kitaplaryndaka garanynda

uly orun eýeleýär, ýagny mazmun beýan edilende nazaryýet elementleriniň (derňew, ylmy häsiýetnama, jemleme we netije) agdyklyk edýändigini belli bolup durýar. Emma taryhdan okuw kitaplarynyň islendik ýasdakylar üçin niýetlenilenleri dürli görnüşli usullar bilen beýan edilýän maglumatlardan düzülmeli. Mekdep okuwçysy ondan janly gürrüňi we gysga beýan etmäni, häsiýetlendirmäni, wakany gysga beýan etmäni we çylşyrymly taryhy hadysa düşünmekligi, gysgaça netijäni we jemlemäni tapmaly. Bu mugallyma okuw kitabyňyň tekstine daýanyp, okuwçylara gürrüň bermegi, häsiýetnama bermegi, gysga, açyk anyklamany peýdalanmagy, netijä gelmegi öwretmäge kömek edýär. Okuw kitaby taryhy roman däl, ol okuwçylardan pikirlenmek işini we ýady talap edýän maglumatlardan durýar. Ýöne bu okuw maglumatlary okuwçylaryň şol ýaşdakylarynda gyzyklanma, bilim almaga höwes döretmeli, sapakda we öýde özüne çekiji akyl işi üçin höwes döretmeli. Okuw kitaby pikirlenmegi we okuwçylaryň sözleşmelerini ösdürmäge kömek etmeli.

Okuw kitaplaryndaky soraglar we ýumuşlar. Okuw kitabyndaky soraglaryň we ýumuşlaryň önünde duran mesele okuw kitabyňyň teksti bilen we tekstden daşary bölekler bilen iş guramaklyk bilen çäklenmeýär. Birnäçe ýagdaýlarda ýumuşlaryň özleri olary ýerine ýetirmek üçin zerur bolan goşmaça maglumatlary berýärler.

Täze okuw kitaplarynda awtorlaryň ýumuşlary has güýçli we has gowşak okuwçylar üçin tapawutlandyrmaga çalyşýandyklaryna gabat gelmek bolýar. (Güýçli okuwçylar üçin ýyldyzjyk bilen bellenen soraglaryň peýda bolmagy). Bu mugallymdan her bir okuwçynyň özbaşdak aýratynlygyny bilmekligi talap edýär. Şular bilen birlikde goşmaça maglumatlary girizip, soraglaryň goýluşyny üýtgedip birnäçe sorag goýmak hem bolýar.

Okuw kitabyňyň soraglarynyň we ýumuşlarynyň okatmaklygynyň beýleki serişdeleri we köpçülikleýin

maglumatlar tutuşlygyna alnanyndaky ýagdaýynda, olaryň arasynda möhüm rol oýnanaýandygy ykrar edilen hakykat. Emma şu wagta çenli okuw kitapларыna mekdep okuwçylarynyň beýleki çeşmelerden taryhy bilimlerini peýdalanyşларыna gözegçilik edýän soraglar we ýumuşlar ahyrky derejede seýrek girizilýär. Diňe käwagt okuwçylaryň mirashanalara gatnaşanларыnda, çeper eserler bilen tanyşanларыnda alan bilimlerini peýdalanmakларыny maksat edinýän soraglar we ýumuşlar berilýär.

Taryh boýunça okuw kitapларыnda karta bilen işlemeklige niýetlenilen soraglar we ýumuşlar düzmek kadadan çykmandyr (öwrenilýän döwletiň terroriýasyny görkezmek, tekste ýatlanýlan ilatly punkty tapmak we ş.m.). Munda diňe okuw kitabyна girizilen kartany öwrenmeklik ýa-da taryh boýunça şol synp üçin laýyk gelýän atlasы öwrenmeklige seredilýändigini seýrek däl. Ýöne kontur kartalar bilen işlemek hem gerek. Bu ýagdaýda okuw kitabyndaky ýumuşlar okuwçylaryň kartografik maglumatlar bilen işini sazlaşdyrýar. Okuw kitabynda maksatnamada seredilen dersara we tema ara baglanyşygy amala aşyrmaklyga mümkinçilik berýän soraglar we ýumuşlar hem seýrek däl. Okuw kitapларыnda döwürleýin metbugatyň maglumatларыny peýdalanmak bilen baglanyşykly ýumuşlar hem peýdalanmak bolýar. Mysal üçin, döwürleýin metbugatyň maglumatларыny peýdalanyп, Türkmenistanyň häzirki döwürdäki ösüş etapy hakynda gürrüň beriň. Okuw gollanmasynyň tekstini we döwürleýin metbugatyň maglumatларыny peýdalanyп Türkmenistanyň dünýä jemgyýetçiligine parahatçylyk boýunça edýän täsiri hakynda aýdyň we ş.m. Okuw kitabynda şeýle soraglaryň bolmagy okuwçylaryň her gün döwürleýin metbugatdan alýan maglumatlar bilen okuw kitabyны maglumatларыny baglanyşdyrýar. Bu diňe bir okuw kitabyны işjeňleşdirmäge mümkinçilik bermän, eýsem ony şu günleriň aýyk faktlary bilen doldurýar. Dersde öwrenilýän maglumatlar bilen hakyky

durmuşy berk baglanyşdyrýar, taryhy öwrenmekligiň möhümdigini duýmaga, jemgyýetçilik ösüşiniň kanunalaýyklygyny, işjeň syýasy wakalara we proseslere düşünmeklerine kömek edýär.

Döwürleýin neşirlerden başga-da radio we teleýaýlym boýunça alan maglumatlaryny peýdalanmaklygy talap edýän soraglaryň we ýumushlaryň bolmagy hem okuwçylaryň bilim almaklaryna ýakyndan ýardam edýär. Ýöne beýle soraglar entek okuw kitaplarynda ýok. Şonuň üçin bu soraglara özbaşdak seretmek bolýar.

Okuw kitaby we onuň aýratyn elementleri okatmaklygyň beýleki serişdeleri bilen toplumlaýyn peýdalanylmaly, diňe şeýle toplumlaýyn peýdalanmaklyk okuw prosesiniň ýokary täsirliligini gazanmaga mümkinçilik berýär.

Okuw kitabyndaky suratlar bilen işlemek. Munuň üçin bu suratlara soraglar üçin oýlanyşmak zerur. Käbir kitaplarda žiwopis eserlerine we arhitektura ýadygärlikleriniň suratlaryna degişli, olary okuwçylaryň öwrenmekleri üçin ýumushlar berilmeýär. Şeýle soraglary mugallymyň özi düzmeli. Ol tekstde ýatlanýlan suratyň elementlerini okuwçylara görkezmeli ýa-da olary tapmaklygy özlerine teklipl etmeli.

Suratlaryň okuw kitabyňyň tekstini möhüm maglumatlar, gyzykly faktlar bilen doldurýan wagtlary seýrek däl, ýöne bu maglumatlar mugallymyň takykklamalaryny talap edýär.

Orta ýaşly mekdep okuwçylary üçin has giň ýaýran we oňat teklipl edilýän ýumushlar tematik taýdan birleşdirilen iki ýa-da birnäçe suratlary deňeşdirmekdir. (Mysal üçin, dürli eýýamlaryň zähmet gurallary, ýaşaýyşlary, dürli jemgyýetçilik synplaryň wekilleriniň geýimleri we ş.m.) Kāwagt şeýle ýumushlar gadymy dünýä taryhy boýunça okuw kitabynda biri-biriniň ýanynda ýerleşdirilen iki surat boýunça we Tiberiý Grakhyň parad ýygnagynda we Rim senatynyň maslahatynda edýän çykyşynyň suraty berlen. Okuwçylara ýygnagyň düzümini we senatyň düzümini deňeşdirmek teklipl edilýär.

Ýöne köplenç mugallymyň özi öwrenilýän baýramçylygyň suratlary bilen geçen sapakda öwrenilen suratlary peýdalanmagyň gyzykly wariantyny işläp düzüp biler.

Sapakda okuw kitabynda bar bolan şertli-grafiki suratlary-taryhy kartalary, shemalary, diagrammalary peýdalanmaklyk taryhy hadysalary çäklendirmäge, olaryň gerimini (aralygyny) göwrümini görkezmäge, olaryň ösüşindäki kesgitli tendensiýalary aňlatmaga, olaryň jemini bermäge mümkinçilik berýär. Okuw kitabynda eýýäm ýumuşlaryň bar bolan ýagdaýlary bilen birlikde karta, shema, diagramma ýüzlenmeklige-de seredilýär. Ýöne olary sapaga mugallymyň özi çekmeli, ýagny düşündirmekde bu suratlaryň ornuny, nähili orny bardygyny oýlanmaly, şeýle-de olar bilen okuwçylaryň işlemekleriniň görnüşi hakynda-da oýlanmaly. Şertli-grafiki şekilleriň sapakda seredilýän hadysalara we wakalara anyk we görkezme görnüşinde göz önüne getirmäge mümkinçilik berýän, düşündirişi jemlemäge alyp barýan wagty az däl, şonuň üçin şeýle suratlary esasan geçilen maglumaty berkitmek üçin peýdalanmak maksada laýyk bolýar. Mysal üçin, eýýäm ýatlanylýan feodal basgançagynyň shemasy feodallaryň dürli kategoriýalarynyň arasyndaky özara gatnaşyklaryny, ýagny mugallymyň sapaga laýyklykda düşündirişinde suratlandyrylan gatnaşyklaryny görkezme esbaply görkezmäge mümkinçilik berýär we ş.m.

Ýokary synlaryň okuw kitaplaryndaky obrazly görkezme esbaplary (fotografiýalara, reproduksiýalara we ş.m.) esaslanýan suratlaryň roly ep-esli pese düşýär. Olaryň täze döwrüň eýýamyny doly göz önüne getirip bilýän okuwçylar üçin nähili üstünlikli boljakdygy belli däl, ýagny täze döwrüň suratlary arkaly däl-de öz gözleri bilen görüp bilýärler, dürli maglumatlar arkaly bilip bilýärler. Şonuň bilen bir wagtda şertli grafiki şekilleriň (aýratyn hem diagrammalaryň, tablisalaryň) ýagny mekdep okuwçylaryna diňe bir okuw maglumatlaryna

düşünmäge däl, eýsem hakyky durmuşyň hadysalaryna-da düşünmäge mümkinçilik berýän şekilleriň roly artýar.

Okuw kitaplaryndaky suratlar bilen işlemegiň usullary. Okuw kitabyndaky suratlary dogry saýlamak onuň mazmunynyň aýrylmaz baglanşykly bölegini düzýär. Käbir ýagdaýlarda ol gönüden-göni okuw kitabyňyň tekstine görkezme esbap bolup hyzmat edýär. Mysal üçin, 5-nji synpyň Gadymy dünýä taryhy okuw kitabyndaky “Yabany geçileriň awlanyşy” ýa-da “Rimde ýeňiş dabarasynyň geçirilişi” atly suratlar okuw kitabyňyň teksti näme hakynda gürrüň berýän bolsa, şony suratlar arkaly beýan edýär. Şeýle ýagdaýda mugallym şoňa laýyklykda maglumaty beýan edýär. Bu maglumata degişli suraty okuwçylar bilen derňeýär.

Başga bir ýagdaýlarda bolsa surat okuw kitabyňyň tekstiniň üstüni ýetirýär we ony anyklaşdyrýar. Mysal üçin, 7-nji synpyň okuw kitabynda mongol basypalyjylarynyň salan salgytlarynyň agyrdygy barada gysgaça aýdylýar. Okuw kitabyndaky suratdan bolsa okuwçylar salgytlaryň nähili ýygnaýşy, salgyt hökmünde nämeleriň tölenýändigini, salgydy tölemedige nähili gazaplylygyň, rehimsizligiň, abanyandygyny we ş.m. bilýärler. Şeýle surat boýunça mugallym söhbetdeşlik geçirýär ýa-da synpda uly bolmadyk özbaşdak iş guraýar. Birnäçe suratlar bolsa tekstde bolmadyk maglumatlaryň üstüni doldurýar. Mysal üçin, 5-nji synpyň Gadymy dünýä taryhy okuw kitabyňyň temasyndan Rimde imperiýa zamanynda onuň merkezi böleginiň jikme-jik beýan edilişi ýok. Gadymy Rimiň merkezi böleginiň şählelendirýän göwrümlü kartina mugallyma okuwçylary gyzyklandyrýan anyklykda Gadymy Rime degişli, onuň jaýlaryna, köçelerine, meýdançalaryna degişli maglumatlary bermäge mümkinçilik berýär.

Okuw kitabyndaky suratlar onuň mazmunynyň aýrylmaz böleklerini düzýär. Şonuň üçin okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlaryň hemmesi hökman sapakda ýa-da oý işinde peýdalanylmaly. Mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylaryň

her gezek suratlaryň mazmunyndaky bütin akyl ýetirijilik maglumatlardan doly netije çykarmaklary gerek. Şeýle-de suratlaryň terbiýeçilik tarapynyň amala aşyrylmagy örän zerur. Okuw kitabyndaky suratlardan peýdalanmagyň usullaryndan edilýän esasy talaplar ýokarkylardan ybarat.

Suratlar boýunça baş we esasy işi öý işi hökmünde bermän, suratlar bilen esasan synpda işlemeli. Diwar kartinasyny synpdaky okuwçylaryň ählisi bilen köpçülikleýin iş geçirmegiň obýekti bolup hyzmat etmek üçin niýetlenilip, okuw kitabyndaky suratlar mekdep okuwçysynyň özbaşdak işlemegi üçin niýetlenilen diýen pikir ýalňyş pikirdir. Okuw kitaplaryndaky suratlar diwar kartinalaryndan mekdep okuwçylaryna ondaky ähli bölekleri derňemek üçin ýeňilligi bilen tapawutlanýar. Okuw kitabyndaky surat boýunça öýde-de işläp bolýar, diwar kartinasyny bolsa diňe taryh dersi boýunça okuw otagynda durýar. Emma okuw kitabyndaky suraty peýdalanyp onuň bilen synpda köpçülikleýin iş geçirmekde hem az üstünlik gazanylanok. Bütin synp, hemme okuwçylar mugallymyň görkezmesi boýunça surata seredýärler. Olaryň her biri surata ilki bütinleý seredýärler, soň ady tutulan bölegini tapýarlar, oňa seredýärler, pikir edýärler, goýlan soraga çalt jogap berýärler. Şeýle köpçülikleýin işiň gidişinde biriniň ýalňyşyna beýleki biri düzediş girizýär, surat boýunça netijä bilelikde gelýärler.

Birnäçe suratlaryň mazmuny mugallymyň anyk düşündirişini ýa-da hat-da uly bolmadyk gürrüňini talap edýär. Ýöne düzgün bolşy ýaly okuwçylaryň her bir suratdan iň ýokary derejede bilim almaklary üçin olaryň ünsleri, gözegçilikleri pikirlenmeleri we gepleýişleri ösdüriler ýaly suratlary okuwçylaryň işjeň işiniň esasy bolar ýaly etmäge çalyşmak zerur. Bu işjeň iş suratyň häsiýetine we mazmunyna, okuwçylaryň ýaşyna we taýýarlygyna baglylykda söbetdeşlik görnüşinde suraty synpda ýa-da öýde özbaşdak derňemek üçin ýumuş görnüşinde geçirilýär. Şeýle-de söbetdeşligi, özbaşdak

iş bilen utgaşdyrmak bilen geçirmek hem bolýar. Munda ilki söbetdeşlik geçirilýär, soň okuwçylar surat boýunça goýlan soraglaryň, ýumushlaryň üstünde işleýärler, bu iş jemleýji söhbetdeşlikde amala aşyrylýar. Getirilen mysalyň görkezilişi ýaly surat boýunça söbetdeşlik geçirilende ozaly bilen şeýle soraglar goýulsa ýerlikli bolýar: okuwçylary şu surat boýunça ünsli içgin seretmeklige mejbur edýän, şu surat esasynda jogap bermeli bolýan, şu suratdan bilim almak üçin oňa kömek edýän, jemlemegi we netijä gelmegi talap edýän (diňe suratyň mazmunyny derňäniňden soň sorag goýmaga), surat boýunça soraglary uly bolmadyk akyl ýetirijilik ýumushlaryň soragyny görkezme esbap maglumatlary bolan surat arkaly göz öňüne tutmak.

Suratyň tekstiniň bolmaklygy ony ünsli derňemek meselesini düýbünden aradan aýyrmaýar. Mysal üçin, B.A.Esenowyň gadymy dünýä okuw kitabyňyň 123-nji sahypasynda binagärçilik sungatynyň naýbaşylarynyň biri hökmünde b.e.öň I asyrdan başlan gyrdalyp edilen derweze hakynda gürrüň edilýär. Hemmelere elýeterli bolan bu surat okuw kitabynda berilmedik hem bolsa mugallymyň özi bu suraty görkezip, şeýle-de tekste salgylanyp okuwçylardan soraýar: Nähili haýwanlar bu ýerde şekillendirilipdir? Nähili ösümlikler şekilendirilipdir? Adamlar nähili görünýärler? Palma agaçlary haýsy ýurtda ösýärler? Netijä geliň.

Mugallymyň soragy ähli ýagdaýlarda okuwçylaryň surata oýlanşykly we pikirlenip serederleri ýaly, ýagny olara akyl ýetirip kabul etmekleri (aýratyn hem resminama, zat ýadygärliklerini) maksat edilip goýulmaly. Mysal üçin, grek aktýorlarynyň örtükleri boýunça: aşaky örtük nähili duýgyny aňladýar? A ýokarky ikinji ? we ş.m. Munda diňe örtügiň aňladýan manysyny derňäp netijesine geçmeli.

Suratlar bilen detalma-detallary işlemekligi artykmaç hasap edip, oňa berlen wagty bolsa ýitirilen diýip hasap etmek ýalňyşlyk bolýar. Suratyň derňelmegi maksatnama

maglumatynyň has düşünilip, has çuňňur we berk özleşdirilmegini üpjün edýär, şeýle-de okuw kitabynda berlen maglumaty özleşdirmegini işjeňligini we has tygşylylygyny özünde jemleýär. Mysal üçin, b.e.öň VI asyr grek wazasyndaky surat – 2 tigirli söweş arabasynaky ýaryş boýunça soragalry goýýarys: Wazadaky surata seretmeli we 2 titgirli söweş arabasynda nähili okgunly hereket görünüär? Çapyşyk arabasynda (2 tigirli söweş arabasy) näçe adam ýerleşdirilen? Arabaçy nämäniň kömegi bilen atlary gönükdirýär, olary nähili sürýär? Birinji araba näçe at goşulypdyr? (Atlaryň aýagyny saýlamaly) Ikinjä? Indi pikir ediň! Atly ýaryşa garyplar gatnaşyp bilerlermi? Nämе üçin?

Ähli söhbetdeşlik 1.5-2 minut dowam edýär.

Eger şunuň ýaly manyly suratyň kömegi bilen we şunuň ýaly okuw tekstine laýyk gelýän we bu paragrafyň ähli mazmuny boýunça şuna meňzeş işi geçirip bolsa, okuwçylar haýsydyr bir 15-18 minutdan okuw maglumatyny iň ýokary derejede görkezme esbaply özbaşdak we berk özleşdirýärler.

Getirilen mysalda surat sapakda özbaşdak bilim almagyň çeşmesi hökmünde çykyş edýär. Eger suratyň mazmuny okuw kitabyň haýsydyr bir bölegine laýyk gelse, onuň görkezme esbaplylyk görnüşi bolýar. Beýle ýagdaýda 5-6-njy synplarda okuwçylary görkezme esbaply suratdan teksti okamaklyga alyp gitmek maksada laýyk bolýar. Okuw kitabyndaky tekste laýyklykda okalandan soň surata seretmeklik alnyp barylyp, okuwçy diňe özüne eýýam belli bolan faktlary gaýtalaýar. Suratyň mazmunyna oňa tekst bilen deňeşdirilende täzeligi az berýär we kabul edişligi has gowşak bolýar. Suratyň mazmunyny derňemeklige başlamak bilen bir wagtda biz mekdep okuwçylaryna olardan taryhy maglymatlary görkezme esbaply görnüşinde özbaşdak alamaga we netijä gelmäge has köp mümkinçilikler berýäris. Mekdep okuwçylarynyň tekstini soňky okaýyşlaryny suraty derňänlerinde kabul eden obrazlaryny olaryň aňynda döretmek bilan alyp barmak gerek.

Biz şonda çağa üçin has ýänekeý we hakyky ýol bolan çap edilen söz bilen obraz arasyndaky zerur arabaglanşygy dikeltmegi ýenilleşdirýäris. Biz olara kitaby okap, onda gürrüň berilýän zatlary janly göz önüne getirmeklerini öwredýäris.

Işiň görkezilen yzygiderlilikde alnyp barylmany, ýagny kartinadan tekste – üýtgemeyän hökman şeýle ýerine ýetirilmeli (üýtgemeyän usul diýip düşünmeli däl) ýagny täze maglumat bilen tanyşdyrmaga biz hökmany suraty düşündürmekden başlamaly diýip düşünmeli däl.

Taryh sapaklarynda suratlardan peýdalanmak esasan täze bilimleri almagyň işeň çeşmesi hökmünde we okuw kitabyňyň tekstini anyklaşdyrmagyň serişdesi hökmünde ulanylýar. Ýöne surat bilimleri berkitmek we peýdalanmak üçin görkezme esbap materialy hökmünde-de ulanylyp bilner.

Okuw maglumatynyň birinji gezek berkidilşinde, aýratyn hem V-VI synlarda mugallyň surat boýunça ýönekeý ýumuş berýär: biziň Gadymy Rimiň gladiatorlary hakynda bilmegimiz üçin surat boýunça “Amfiteatrlarda gladiatorlaryň söweşini” aýdyň; “Baý gul eýesiniň öýündäki howly süpürüji” atly surat boýunça; “Pompeýde geçirilen gazuw –agtaryş esasynda arheologlar baý gul eýesiniň durmuşy hakynda näme bilipdirler?” aýdyň diýip sorag berip bolýar ýa-da okuw kitabyndaky surat boýunça “Haçly ýörişlere gatnaşyjylaryň Konstantinopola hüjüm edişleri hakynda” aýdyň diýip bolýar.

Mundan başga-da şu synpda jemleýji gaýtalamak sapaklarynda-da suratlardan üstünlikli peýdalanmak bolýar. Mysal üçin “Gadymy Müsür” atly mowzuk boýunça gaýtalamak sapagynda okuw kitabyndaky surat boýunça guralan sapakda: ýeke-täk (bütewi) Müsür döwletiniň döremegi, Müsürde dolandyrylyş (çinownigiň şahsyýeti; salgyt ýygnaýşynyň suraty, Müsür döwletiniň dolandyrylyşynyň illýustrirlenen çygysy), zähmetkeşleriň ýagdaýlary (piramidalaryň gurluşygy, senetçileriň suratlary) we ş.m.

Orta asyrlar taryhynyň okuw kitabynyň suratlary boýunça VI synpda jemleýji –gaýtalamak häsiýetindäki ýumuşlary öý işi tabşyrmak mümkin, ýagny suratlar boýunça Ýewropada X asyrdan XVI asyrdä gämi gurluşygynyň nähili ösändigini aňladyň (normantlaryň gaýygy, üç bogaldakly gämi – karawella, XVI asyryň iňlis harby korably).

Täze düşüňjeleri özleşdirmek, bilimleri berkitmek we peýdalanmak üçin suratlaryň peýdalanşynyň myaly bolup, gadymy grek skulpturasyny-(sütünli üsti ýapyk galereýasy, fronton – (üstüniň iki tarapy eňňitli we arhitrawly jaýyň ön tarapynyň ýokarky üçburç ýa-da tegelek görnüşli bölegi), doriki sütün – (Gadymy Gresiyanyň Darida diýen oblastynyň ady bilen baglanşykly bolan), - ioniýa sütüni (Gadymy Gresiyanyň Ioniýa şäherinde ýüse çykan arhitektura utgasyna degişli bolan), Korinif sütünler) häsiýetlendirýän ýokarkylaryň üstünde işleri geçirmek bolýar. Şulara degişli suratlar boýunça bu elementler bilen tanyşylandan soň synp tagtasynda (ýa-da okuwçylaryň depderlerinde) täze adalgalar ýazdyrylýar. Soň okuwçylar mugallymyň görkezemesi boýunça beýleki suratlary peýdalanyň täze düşüňjeleriň özleşdirmek bilen meşgullanýarlar. Olar frontony, portikleri tapýarlar we kolonnalaryň görnüşini kesgitleýärler. Şular bilen bir wagtda täze düşüňjeleriň berkidilmegi we olaryň täze obýektlere akyl ýetirilende peýdalanyşy-da amala aşyrylýar. Okuwçylara öý işi hökmünde biziň şäherimiziň jemgyýetçilik jaýlaryny toplumlaryň haýsy görnüşini bezeyär diýen ýumuşy hem tabşyrmak bolýar.

Deňeşdirmek täri surat maglumatlary boýunça akyl ýumuşlarynyň dürli häsiýetlisi çözülen peýdalanylýar. Ozaly bilen iki ýa-da köp surat deňeşdirmek suratda şekillendirilen esasy alamatlary aýan etmäge täze hadysanyň aýratynlyklaryny (karawellany normand gämisi bilen deňeýdirmek we ş.m) aýan etmäge, täze zadyň taryhy ösüşiniň netijesidigini aýan etmeklige kömek edýär. Şeýlelikde, Gadymy Rim binagärçiligi

öwrenilende mekdep okuwçylary oňa suratlara ünsli seredýrler. (arkaly köpri, ajaýyp ýeňiş üçin guralan arka – triumfal arka, teriler, ýerasty suwlar, ýyly suwlar, ýerasty çeşmeler) we şu üç sany arhitektura desgalaryndaky umumylyklary dikeldýärler, soň Rimdäki triumfal arka bilen Mikendäki arslan derwezesi bilen, Akrapola çykalga bilen deňeşdirýärler. Ýagny Rim arhitekturasynda gadymy grek arhitekturasy bilen deňeşdirlende nähili täzelik peýda bolupdyr? Deňeşdirmek logiki gurluşy has çylşyrymly akyl ýetirijilik ýumşuny görkezme esbaply çözmegi öwredýär. Mysal üçin, orta asyr Hindistanyň medeniýeti öwrenilende okuw kitabyndaky suratlar boýunça binagärçilik ýadygärliklerini derňew etmeklige guramak bolýar: Täç-Mahal mowzoleýiniň esasy elementlerini atlandyrmak. Bu gurluşyň ýokarky bölegi nähili atlandyrylýar? Jaýyň burçundaky beýik inçe başnýa? Mowzoleý XI –XII a. a. hindi hramlaryna meňzeyämi? Mowzoleý haýsy hramy ýatladýar? Ony (Kairdäki arap metjidi) şekillendirilen hram bilen deňeşdiriň. Araplarda nähili din bolupdyr? XVII asyrdaky Hindistanda musulman metjitleriniň gurluşy ýaly jaýlaryň peýda bolandygyny näme bilen düşündirip bolýar. Netijä gelýäris: musulman basyp alyjylary Hindistanyň binagärçiligine uly täsir edipdir. Musulman soltanlarynyň we Hindistandaky imperatorlaryň buýruklary bilen metjitler we mowzoleýler gurulypdyr. Bu gurluşyklarda hindileriň oýup nagys çekmegi bilen araplardaky arkalary, gümmezleri, minaralary kabul etmek bilen utgaşdyrypdyrlar.

Şeýlelikde okuwçylar bilen suratlar boýunça işjeň iş geçirmek ýoly bilen (derňew, deňeşdirmek, Hindistanda musulman basyp alyşlary hakyndaky anyk maglumatlary çekmek) has çylşyrymly ýumuş çözmek bolýar: elementar bolsa-da kesgitli ýurtlarda kesgitli taryhy döwürlerde sungat eserleri hökmünde arhitektura ýadygärliklerine häsiýetnama

berilýär we şu temanyň has çylşyrymly soraglarynyň biriniň mazmuny özleşdirilýär.

§4. Taryh dersi boýunça okuwçylaryň özbaşdak iş usuly we onuň ähmiýeti

Özbaşdak işleri guramak we onuň ähmiýeti. Täze Galkynyşlar eýýamynda Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhammedow ylym-bilim ulgamynda düýpli özgertmeleriň başyny başlady. Bu özgertmeleriň gidişinde ösen ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny bilim ulgamyna ornaşdyrmak döwlet syýasatymyzyň iň ileri tutulýan ugurlarynyň birine öwrüldi. Muňa Hormatly Prezidentimiziň 2008-nji ýylyň aprel aýynyň 14-nde geçiren Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde bilim ulgamynyň önünde çagalar baglaryndan başlap, orta we ýokary okuw mekdeplerini internet, multimediyä ýaly döwrebap tehnologiýalar bilen üpjün etmek baradaky goýan wezipesi şaýatdyr.

Bu bolsa mugallymyň önünde okatmagyň häzirki zaman usullaryny kämil ele meselesini goýýar. Okuwuň özi okuwçylara diňe bir bilim bermek çäklenmän, zähmetsöýerligi terbiýelemeli, durmuşda zerur bolan peýdaly endikleri öwretmeli, okuwçylaryň döredijilik inisiýatiwalaryny ýokary derejede ösdürmeli.

Okatmagyň dürli görnüşlerde gurmak bolýar. Mysal üçin bir ýagdaýda mugallym material beýan edýär, okuwçylaryň agzyna salgy berýär. Bu ýagdaýda okatmaklyk gowşak häsýete eýe bolýar. Sebäbi mugallym gürrüň berýär, okuwçylar ony diňlemeýärler. Oýde materialy okuw kitabyndan okaýarlar we ony synpda indiki sapakda beýn edýärler. Beýle okatmaklyk okuwçylaryň döredijilikli göz önüne geirmelerinde az orun tutýar, olary inisiýatiwalary pikirlenmeleri gowşak ösýär. Netijede okuwçylar bilimleri

oýlanmazdan özleşdirýärler, beýle bilimler bolsa ýüzleý bolýar, berk bolmaýarlar.

Mekdep çagalary fizika we ruhy taýdan adamdan daşary çalt ösýän döwründe terbiýeleýär. Şonuň üçin ähli okatmaklyk (şol bir wagtda özbaşdak iş) ösüse, çagalarda özbaşdaklygyň hillerini utgaşdyrmaklyga şu ýokary derejede ýardam etmeli. Eger şeýle bolsa ýagny okuwçylar öz işlerini kanagatlandyrmagyň netijelerini görmeseler, olarda özbaşdak işe bolan gyzyklanmalar gaçýar. Şeýlelikde olar “Mugallymyň özi düşündirse oňat diýip pikir edýärler şunuň ýaly oňaýsyz netije bolsa özbaşdak işleriň bilim bermeklik we logiki mazmunda güýç etmez ýaly kynçylyga aýan bolýar.

Okuwçylaryň gowşak ýetmezçilikleriniň sebäpleriniň biri olary okuw kitap, onuň ýazysy bilen işleşmek, materiallary öz sözleri bilen beýan etmegi özbaşdak pikirlenmegi başarmaýandyklary bilen baglanşykly hemmeler tarapyndan ykrar edilen.

Egerde mugallym okuwçynyň ömrüni oýlanmak, taryhy hadysalary deňeşdirmegi, onuň bilimlerini jemlemegi, öz pikirini aýtmagy we ş.m. olary bilse ýagny haçanda okuwçy hereket etse we pikir ýöretse, gözlese we netija gelse, onda maksada gönükdürilen gözegçilik etmek we kynçylygy ýeňip geçmek başarnygy ösýär, şeýle ýol bilen gazanylan bilim çuň we berk bolýar. Şeýlede özbaşdak işiň uly terbiýeçilik ähmiýetide bar. Eger okuwçy mugallymyň goýan ýumuşuna özbaşdak gözlemegi we kynçylygy geçmeklige endik etse, ony zähmet düzgün kynçylyklary we oýlanşykly işlemek endigi terbiýeleýär. Şeýle işler mekdebi gutaranlaryndan soň önümçilikde işlänlerinde önümçilik zähmetini ýokarlandyrmagy meseleleri çözüýärler. Sebäbi olar mekdepde eýýäm önümçilikde oýlanşyklylyk we täzelikçilik işine taýýar bolýarlar.

Sapakda okuwçylaryň ünsüni jemlemegi we olary herekete getirmegi (tutanýerlik, gyzyklanma, akyl ýetirmek islegi we

ş.m.) başdan mgallym oňaýly netijä gazanýar. Bu has hem okuwçylarda özbaşdak işe güýçli gyzyklanma bolýanda mümkin bolýar. Beýle ýagdaýda mugallyma okamaklyga terbiýe bolan bu gymmat sylaga başarnykly peýdalanmak galýar. Mekdepde taryhy okatmaklyk okuwçylaryň diňe bir kitap karta bilen özbaşdak işlemek sebäpleri we netijeleri tapmak hadysalaryň alamatlaryny bölmek başarnyklaryna daýanmaýar. Ol okuwçylardan güýçli pikirlenmäni kynçylyklary ýeňip geçmegi, döredijilikli zahmeti, bilimleri özleşdirmekde öz tejribelerini peýdalanmagyny talap edýär.

Sapakda täze tema düşündirilende we berkidilende okuw kitaby boýunça özbaşdak işleriň guralyşy. Okuwçylara çuňňur bilim we terbiýe bermegiň esasy görnüşü sapakdyr. Sapagyň gyzykly we täsirli geçmegi synpda okuwçylar bilen guralýan özbaşdak işleriň mazmunyna-da baglydyr. Şoňa görä hem synpda özbaşdak işleri talabalaýyk guramak üçin, şu aşakdaky ýaly talaplardan ugur alynmalydygyny alym T. Myratgeldiýew belleýär :

1. Özbaşdak işleriň mazmuny okuw maksatnamasynyň mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly bolmalydyr. Mugallym her bir temanyň mazmunyna we maksadyna laýyklykda özbaşdak işleriň mazmunyny hem-de möçberini kesgitlemelidir.
  2. Özbaşdak işleriň mazmuny okuwçylarda erkliligi, erjelligi, düzgün-nyzamlylygy, her bir hadysa oýlanyşykly we döredijilikli çemeleşmegi terbiýelenýän, alan bilimlerini durmuşda ýerlikli ulanyp bilmäge kömek edýän ýumuşlardan ybarat bolmalydyr.
  3. Özbaşdak işleriň mazmuny we häsiýeti okuwçylaryň yaş aýratynlyklaryna, bilim derejelerine, umumy taýýarlyklaryna laýyk gelmelidir.”
- Sapakda täze okuw maglumaty beýan edilende we berkidilende okuw kitaby boýunça özbaşdak işleriň guralyşy barada

aýdanymyzda bolsa täze temany beýan etmek we ony berkitmek sapagyň iňňän möhüm etaplaryndan biridir. Şoňa görä-de mugallym täze temany beýan etmeklige we ony berkitmeklige aýratyn uly üns bermelidir.

Mugallym mekdep okuwçylaryna bilim we terbiýe bermekde hem-de olaryň özbaşdaklygyny ösdürmekde esasy rol oýnaýar. Ol bu işde okuw kitabynda ýerleşdirilen ýa-da özi tarapyndan gellen taýýar netijeleri mekdep okuwçylarynyň ýöne ýat tutmalary bilen kanagatlansa ýerine düşmeýär. Ol bu işi üstünlikli durmuşa geçirmek üçin sapakda öwrenilýän anyk maglumatlary we hadysalary özbaşdak derňemeklige hem-de olara baha bermeklige mekdep okuwçylaryny yzygiderli çekmeli, şonuň netijesinde hem mekdep okuwçylarynyň akyl ýetiriş ukyplarynyň ösmegini, okuwyň gidişinde olaryň jemgyýetiň ösüşine ylmy taýdan oňat düşünmeklerini gazanýar.

Täze okuw maglumatlary beýan edilende we berkidilende okuwçylaryň sapaga işjeň gatnaşmagyny gazanmakda we olaryň özbaşdaklygyny ösdürmekde gürrüň usulynyň elementlerinden peýdalanmagyň uly ähmiýeti bar. Mugallymyň täze okuw maglumatlaryny beýan etmesi gürrüň usulynyň elementleri bilen utgaşykly alnyp barlanda, birinjiden, okuwçylar okuw maglumatlaryny aňly-düşünjeli özleşdirýärler. Ikinjiden, synpyň hemme okuwçylary sapaga işjeň gatnaşýarlar, öwrenilýän meseleleri köpçülik bolup çözüýärler. Üçünjiden, okuwçylara geçilen okuw maglumatlary bilen täze maglumatlaryň arasyndaky arabaglanyşygy yzarlamaga we tapmaga kömek edýär. Muňa has aýdyň göz ýetirmek üçin mysallara ýüzleneleň.

Birinji mysal : mugallym 8-nji synpda “Birinji Ahalteke ekspedisiýasynyň derbi-dagyn edilmegi” atly temany geçende, Gökdepe söweşiniň gidişini beýan edip, “Birinji Ahalteke ekspedisiýasynyň derbi-dagyn edilmeginiň esasy sebäpleri nämeden ybarat?” diýen sowal bilen okuwçylara ýüzlenýär. Ol okuwçylaryň bu sowala beren jogaplaryny jemläp, ruslaryň

ýene Gökdepäniň üstüne hüjüm edendiklerini aýdyp, şeýle sowallary orta atýar :

1. Näme üçin türkmenler Birinji Ahalteke ekspediýasyny derbi-dagyn eden hem bolsalar, Ikinji Ahalteke ekspedisiýasynda rus goşunlarynyň önünde durup bilmändirler ?
2. Galany goramak üçin türkmenler nähili taýýarlyk görüpdiler ?
3. Söweşde türkmenler nähili edermenlik görkezipdirler ?
4. Näme üçin ruslara Gökdepäni eýelemek başartdy ?

Ine, şunuň ýaly täze temanyň gürrüň usulynyň elementlerinden peýdalanyň beýan edilmegi, birinjiden, mugallymyň düşündirişini okuwçylaryň zygiderli we üns berip, dykgat bilen diňlemegini üpjün edýär. Ikinjiden, täze temanyň mazmunyna degişli wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky sebäp-netije baglanyşyklara düýpli düşünmäge, netije çykarmaga kömek edýär. Üçünjiden, täze öwrenilen okuw maglumatlaryny berkitmäge we onuň mazmunyny okuwçylaryň özleşdirmelerini anyklamaga mümkinçilik berýär. Eger-de mugallym şeýle soraglara okuw kitabynda nähili jogaplaryň berilýändigini sorasa, okuwçylar öz düşünişleri bilen okuw kitabyndaky maglumatlary hem deňeşdirýärler.

Ikinji mysal : mugallym şol synpda “1813-nji ýylda Etrek-Gürgen türkmenleriniň gozgalaňy” diýen temany geçende, bu gozgalaňyň sebäplerini aýdyp, türkmenleriň ozal hem şular ýaly gozgalaň edipdirlermi? diýip okuwçylara ýüzlenýär.

Okuwçylar oýlanyşyp, 1550-1558-nji ýyllarda Aba Serdaryň ýolbaşçylygynda, 1801-1802-nji ýyllarda Soltanýaz begiň ýolbaşçylygynda gozgalaňlaryň bolandygyny aýdýarlar. Mugallym ýene “ýaňky agzalan gozalaňlaryň turmagynda nähili umumy meňzeşlik bar ?” diýen soragy orta atýar. Okuwçylar bu soraga : - 1813-nji ýyldaky Etrek-Gürgen türkmenleriniň, 1550-1558-nji ýyllarda Aba Serdaryň, 1801-1802-nji ýyllarda Soltanýaz begiň ýolbaşçylygynda

gozgalaňlaryň bolmagynyň esasy sebäpleri hemmesinde diýen ýaly birmeňzeş. Bu gozgalaňlaryň turmagyna esasan halkyň ykdysady ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy, dürli sütemleriň güýçlenmegi, eziliş sebäp bolupdyr – diýip jogap berýärler.

Şundan soň, mugallym kartadan peýdalanyň 1813-nji ýylda Gürgen boýunda gazaply söweşleriň bolan ýerleri, gozgalaňçylaryň hereketleri barada gürrüň berýär. Soňra mugallym bu gozgalaňy öňki gozgalaňlar bilen deňeşdirmegi we netijesini anyklamagy özbaşdak pikirlenmekleri netijesinde anyklaýar.

Mugallym gozgalaňyň taryhy ähmiýeti barada okuwçylaryň ozal alan düşüňjelerine daýanyň, okuw kitabynda ýerleşdirilen maglumatlary olaryň özlerine okadýar. Şu okalan maglumat esasynda hem olara özbaşdak netije çykardýar. Sapagyň ahyrynda bolsa mugallymyň özi täze geçilen maglumaty gysgaça jemleýär.

Şu ýerde bir zady bellemek gerek. Ol hem bu ikinji mysalymyzda okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmegi we olaryň özbaşdaklygy geçilen maglumatlaryň täze maglumat öwrenilen mahalynda gaýtalanmagy arkaly has giňden ösdürilýär. Bu täriň artykmaçlygy бүтін ýyl boýunça öwrenilen özara berk baglanyşykly temalaryň düýp mazmunyna we olaryň käbir özlerine mahsus aýratynlyklaryna okuwçylaryň çuňňur düşüňmeklerini üpjün edýändiginden ybaratdyr.

Görşümiz ýaly özara baglanyşykly temalaryň gürrüň usulyň elementlerinde peýdalanylyp öwrenilmegi okuwçylara ders boýunça бүтewi düşüňje bermekde, olaryň gözýetimini giňeltmekde uly ähmiýete eýedir.

Okuwçylaryň özbaşdaklygyny we olaryň akyl ýetiriş ukyplaryny ösdürmekde täze maglumatyň söhbet görnüşli sapaklarda öwrenilmeginiň hem uly ähmiýeti bar. Sebäbi söhbet arkaly özbaşdak işleri guramaga giň mümkinçilikler bolýar. Şoňa görä-de taryh dersi boýunça okuw sapagynyň bu görnüşini geçirmek üçin oňa adatdaky sapaga garanda has

ykjam taýýarlyk görülyär. Mugallym her bir geçirjek söhbet görnüşli sapagynyň temasyňyň önünden seçip alýar. Oňa degişli bar bolan kitaplary we resminama materiallaryny anyklaýar. Olaryň içinden okuwçylara hödürlär ýalylaryny ýörite belleýär. Soňra geçirjek söhbet sapagynyň temasyňy we onuň meýilnamasyny okuwçylara mälüm edýär. Hem-de olara tema degişli edebiýat salgy berýär.

Biz şu ýerde söhbet sapagynyň geçirilişini anyk göz önüne getirmek üçin Aşgabat şäheriniň № 38 orta mekdebiniň taryh mugallymy Ý. Myratgulyýewanyň 9-njy synpda “Türkmenistanly esgerler Beýik Watançylyk urşunyň frontlarynda” diýen temada geçiren söhbet sapagyny gysgaça beýan edýäris.

Mugallym söhbet sapagy üçin bu temany ýöne ýerden saýlap almady. Sebäbi 9-njy synp okuwçylarynyň bu tema boýunça belli bir derejede düşüňjeleri bardy. Olar bu temany aşaky synpda hem gysgaça öwrenipdirler. Galyberse-de, bu tema boýunça okuwçylara hödürlär ýaly edebiýat köp.

Mugallym saýlap alan temasy boýunça söhbet sapagyny geçirmek üçin, onuň aşakdaky meýilnamasyny okuwçylara iki hepde önünden ýazdyrды :

1. Beýik watançylyk urşunyň başlanmagy.
2. Milli harby bölümleriň döredilmegi we olaryň fronta ugradylmagy.
3. Türkmenistanly esgerleriň frontda görkezen edermenlikleri. Gurban Durdy, Annagylyç Ataýew, Aýdogdy Tahyrow, Muhammet Ataýew, Saparmät Hojaýew we beýlekiler.
4. Partizan Geldi Gurbanmyradow, aňtawçy Aga Berdiýew, lukman Saçly Dursunowa.
5. Beýik Ýeňşiň taryhy ähmiýeti.

Mugallym tema degişli okuwçylara edebiýat hödürledi. Okuwçylar söhbet sapagyna taýýarlyk gördüler. Mugallym

olara tema bilen baglanyşykly häli-şindi degişli kömek berip durdy.

Gysgaça jemläp aýdanymyzda, mugallymyň ýolbaşçylygynda söhbet sapagy boýunça nutuklar, görkezme esbaplar doly taýýar bolansoň, söhbet sapagy geçirildi.

Söhbet sapagynda ilki bilen nutuklar diňlenildi. Sorag-jogap alyşyldy. Okuwçylaryň birnäçesi nutuklaryň hili barada öz pikirlerini, belliklerini aýtdylar. Sapagyň ahyrynda bolsa mugallym sapagyň geçişini jemledi.

Söhbet sapagynyň şeýleräk geçirilmegi, birinjiden, okuwçylaryň temanyň mazmunyna has oňat düşünmeklerini üpjün edýär. Ikinjiden, olaryň pikir alyşmak, özbaşdak netije çykarmak ýaly endikleriniň we başarnyklarynyň kämilleşmegine kömek edýär.

Sapagyň ahyrynda täze temany okuwçylar bilen sorag-jogap arkaly berkitmek, olaryň özbaşdak pikir ýöredip bilmek endiklerini ösdürmekde uly rol oýnaýar. Şoňa görä hem sapagyň bu etabyna aýratyn üns bermek gerek.

Okuwçylaryň täze temanyň mazmunydan düşünişlerini dilden we ýazuw üsti bilen soramak arkaly ýüze çykarmak bolýar. Meselem, mugallym, 9-njy synpda “Marynyň patyşa Russiýasyna mejbury birikmegi” diýen temany geçende, okuwçylara şeýleräk sowallara özbaşdak pikirlenip jogap bermegi teklip edip biler :

1. Patyşa hökümeti Gökdepe galasyndaky söweşden soň Mary oazisi barada nähili syýasat alyp bardy ?
2. Marynyň ilatynyň patyşa Russiýasyna birikmek meselesine garaýşy nähili bolupdyr?!

Bu usulyň beýleki usullardan artykmaçlygy okuwçylaryň öz pikirlerini we düşüňjelerini ýazuw üsti bilen beýan etmek endikleriniň we başarnyklarynyň kämilleşmegine ýardam edýänliginden ybaratdyr.

Okuw kitabynyň teksti boýunça özbaşdak işleriň guralyşy. Okuw kitaby okuwçylar üçin esasy golanma bolup

hyzmat edýär. Okuw kitaby bilen işlemegi talabalaýyk ýola goýmak üçin, ozaly bilen, mugallym kitabyň mazmunyny we gurluşyny anyk öwrenip, sapakda onuň tekstinden hem-de beýleki dürli maglumatlardan nähili peýdalanjakdygyny anyklamalydyr. Şeýle hem onuň özi okuwçylara okuw kitaby bilen işlemegiň göreldesini görkezmelidir. Sebäbi mugallymyň öz düşündirişinde häli-şindi okuw kitabyňa ýüzlenip durmagy, okuwçylarda okuw kitaby bilen işlemek höwesiniň artmagyna, onuň maglumatlaryny öwrenmek netijesinde özbaşdak pikir ýöretmek ukyplarynyň kämilleşmegine ýardam edýär. Şu mesele boýunça öwrenilen iş tejribeler we ýörite geçirilen ylmy-barlag işleriniň netijelri sapakda okuwçylaryň hemme wagt okuw kitabyňy ýapyp oturmaklaryny talap etmek ýaly zyýanly endikden el çekmegiň zerurdygyny görkezdi.

Sapakda we öýde okuwçylaryň okuw kitaby bilen özbaşdak işlemeklerini guramagyň olara çuňňur bilim we terbiýe bermekde uly ähmiýeti bar. Okuwçylar bilen bu işi guramagyň dürli görnüşleri we tärleri bar. Olar Türkmenistanyň taryhy dersi boýunça şu aşakdakylardan ybaratdyr :

Okuw kitabyňyň tekstiniň üstünde işlemek.

1. Orta atylan soraglara okuw kitabyňyň tekstinden jogap tapmak. Mysal üçin, 9-njy synpda “Hywa türkmenleriniň gozgalaňy (1855-1867 ýý.)” diýen tema öwrenilende, mugallym “Hywa türkmenleriniň hana garşy gozgalaň etmeklerine näme sebäp boldy ?” diýen sorag bilen okuwçylara ýüzlenip, oňa okuw kitabyňyň tekstinden jogap tapmagy teklip edýär.

Okuwçylar bu soraga degişli abzasy (ak setiri) okuw kitabyndan özbaşdak tapýarlar we ony okap berýärler.

Ýene bir mysal. Şol synpda “Türkmenlerde ýer-suw eýeçiligi” atly tema geçilende, mugallym “Türkmenistanyň günorta-gündogaryndaky ýerler bilen demirgazygyndaky ýerlerde ulanylan ýer-suw eýeçiligi nähili tapawutlanýar?” diýen sowaly orta atyp, oňa okuw kitabyndan jogap tapmagy

teklip edýär. Okuwçylar bu soraga degişli ýazgyny hem okuw kitabyndan özbaşdak tapyp, ony okap berýärler.

2. Okuw kitabyňyň tekstiniň mazmuny boýunça ýönekeý we çylşyrymly meýilnama düzdürmek.

Ýönekeý we çylşyrymly meýilnama düzdürmek okuwçylary özbaşdak işletmegiň esasy görnüşlerinden biridir. Ýönekeý meýilnama öwrenilýän temanyň ýa-da onuň bir böleginiň esasy bölümlerini öz içine alýar. Meselem, 9-njy synp okuwçylary mugallymyň tabşyrmagy boýunça “Sarahs söweşi (1855 ý.)” diýen temany okap, şeýleräk görnüşde ýönekeý meýilnama düzüp bilerler:

1. Sarahs söweşiniň sebäpleri.
2. Sarahs söweşiniň başlanmagy.
3. Sarahs söweşiniň gidişi.
4. Sarahs söweşiniň netijeleri.

Ikinji bir mysal: Şol synpyň okuwçylary mugallymyň teklibi boýunça “Zakaspi demir ýolunyň gurluşygy. Amyderýa gämiçiligi” diýen temany okap, şeýleräk mazmunda ýönekeý meýilnama düzüp bilerler :

1. Zakaspi demir ýolunyň gurulmagynyň sebäpleri.
2. Zakaspi demir ýolunyň gurluşygynyň barşy.
3. Zakaspi demir ýolunyň gurulmagynyň ähmiýeti.
4. Amyderýa gämiçiliginiň binýadynyň tutulmagynyň ähmiýeti.

Giňeldilen meýilnama öwrenilýän temanyň ýa-da onuň bölüminiň esasy böleklerini we olary tassyklaýan degerli anyk maglumatlary öz içine alýar. Meselem, 9-njy klas okuwçylary mugallymyň teklibi boýunça “Milli-döwlet bölünişigi. Türkmenistan SSR-iniň döredilmegi” diýen temany özbaşdak okap, şeýleräk görnüşde giňeldilen meýilnama düzüp bilerler :

1. Türkmenistan SSR-ni döretmek üçin görülen taýýarlyklar;
- a) Ýerli partiýa we Sowet guramalarynyň ilatyň arasynda Orta Aziýany milli alamatlary boýunça özbaşdak

sosialistik respublikalara bölmek baradaky alyp baran düşündiriş işleri ;

b) Guramaçylyk komitetiniň döredilmegi.

ç) SSSR MIK-niň ikinji sessiýasynyň Orta Aziýa respublikalarynyň Orta Aziýany milli alamatlary boýunça bölmek baradaky çykaran kararlaryny makullamagy;

2. Türkmenistan SSR-niň döredilmegi.

a) 1925-nji ýylyň fewral aýynyň 15-inde Aşgabatda sowetleriň I Bütintürkmen gurultaýynyň açylmagy;

b) Gurultaýyň Türkmenistan SSR-niň döredilendigi baradaky Jarnamany kabul etmegi;

ç) Türkmeistan SSR-niň hökümetiniň döredilmegi.

Okuw kitabyň mazmuny boýunça okuwçylara tablisalar düzdürmek. Taryhy anyk maglumatlar we hadysalar esasynda düzülýän shemalar we tablisalar okuwçylaryň taryh dersi boýunça düşüňjeleriň artmagyna, olaryň özbaşdak netije çykaryp bilmek ukyplarynyň kämilleşmegine kömek edýär. Aýdaly, mugallym 9-njy synpda “Türkmenistanyň oba hojalygyndaky özgerişler. Köçülikleýin kollektiwleşdirmek” diýen temany geçýär. Şonda mugallym okuwçylara okuw kitabyndan peýdalanyň, 1925-1927-nji ýyllarda geçirilen ýer-suw özgertmesiniň netijesinde durmuşa ornaşdyrylan, ýere-suwa eýeçiligiň görnüşi bilen şol wagta çenli dowam eden ýer-suw eýeçiliginiň düýpli tapawutlaryny beýan edýän shemasyny depderlerinde çyzmagy tabşyrýar. Şonda okuwçylaryň depderlerinde şeýleräk mazmunda shema bolýar :

1925-1927-nji ýyllaryň ýer-suw özgertmesiniň netijesinde durmuşa ornaşdyrylan ýere-suwa eýeçiligiň görnüşi bilen şol wagta çenli dowam eden ýere-suwa eýeçiligiň düýpli tapawudy.

1925-1927-nji ýyllaryň ýer-suw özgertmesi.	Gürrüňi edilýän dower çer suw eýeçi
--	--

1. 1925-1927-nji ýyllaryň ýer-suw özürtmesiniň maksady.	
Daýhanlar köpçüligini kolhoz gurluşygyna taýýarlamak. Ýerden-suwdan peýdalanmagyň zähmet ýörelgesini durmuşa ornaşdyrmak. Iri ýer eýeçiligini ýok etmek.	Diňe özi işlemeýän ka peýdalanyp giň ekin m eýeçilik etmek.
2. 1925-1927-nji ýyllaryň ýer-suw özürtmesini geçirmegiň usullary.	
Mumkin bolan ýerlerde ýer-suw özürtmesini, beýleki ýerlerde ýer gurluşyk işlerini mejburylyk, zorluk esasynda-da bolsa amala aşyrmak.	Il-günüň içindäki abra ukyplylygy, akyl-paýhas baglanyşykly işleri ýeri ş.m.), mümkinçiliklerine eýeçilik etmek.

Şu ýerde okuwçylara özbaşdak shemalary çekdirmek we olary doldurtmak bilen baglanyşykly bir zady belläp geçmegimiz gerek. Ol-da taryhda bolup geçen aýgytly söweşleriň mazmunyna degişli shemalaryň köpüsiniň diýen ýaly okuw kitaplarynda görkezilýänligidir. Olardan “Saraşs söweşi (1855 ý.)”, “Garrygala söweşi (1858 ý.)”, “Gajarlaryň Mara ýörişi (1861 ý.)”, “Hywa hanlygynyň basylyp alynmagy we Gazawat söweşi” we başgalary mysal edip görkezmek bolar. Şonuň üçin hem biz bu ýerde taryhda bolup geçen söweşleriň mazmunyna degişli shemalaryň nusgalaryny mysal görkezip oturman, eýsem, olary sapakda okuwçylar bilen köpçülik bolup derňew etmegiň zerurdygyny nygtamak bilen çäklenýäris.

Özbaşdak bolup geçen her bir aýgytly söweşiň bolan ýerine we onuň barşyna degişli shemalaryň sapakda derňew edilmegi, seçilip alynýan söweş meýdanynyň harby taýdan ähmiýetine, söweşýän güýçleriň ýerleşişine we goşun ýolbaşçylarynyň

harby tilsimine okuwçylaryň çuňňur düşünmeklerine kömek edýär.

Türkmenistanyň we dünýä taryhynyň mazmunyna degişli dürli görnüşli tablisalary okuwçylara özbaşdak çekdirmegiň olara taryhy wakalary hronologik yzygiderlilikde öwretmekde uly ähmiýeti bar.

Hronologik tablisalar : haýsy hem bolsa belli bir ýurtda bolup geçen taryhy wakalaryň we hadysalaryň mazmunyna laýyklykda düzülýär. Mysal üçin, mugallymyň teklibi boýunça 9-njy synpda Türkmenistanyň taryhy dersinde okuwçylar “Türkmenistan Birinji jahan urşy ýyllarynda. 1916-njy ýylyň milli-azat edijilik hereketi” diýen temanyň mazmunyna laýyklykda okuw kitabyňyň tekstinden peýdalanyň, aşakdaky ýaly tablisany düzüp bilerler :

Türkmenistanda 1916-njy ýylda bolan milli azat edijilik hereketi.

Wagty	Gozgalaňçylaryň sany	Gozgalaň eden dolandyryjy gatlagyň wekilleriniň sany	Milli azat edijilik hereketi
1916-njy ýylyň ýanwar aýy	10 müňe golaýlaýar	-	Adamlaryň köpçüliklaryň Hywa hanynyň çaknyşmagy, gozgalaňyň b
1916-njy ýylyň fewral aýy	Köpçülikleýin häsiýetde	-	Hywa hanlygynyň gozgalaňlaryň bolmagy, C güýçli çaknyşyklary Gozgalaňçylaryň ýeňilmeg

1916-njy ýylyň awgust- oktýabr aýlary	Gozgalaňlaryň ählumumy gozgalaňa öwrülmegi. Etrek- Gürgen sebitlerinde köp adamly gozgalaňlaryň bolmagy. Tejende bolan gozgalaň		Päleçilige adam bermez päleçilige gitmelileriň sa amala aşyrmazlyk, äk otlylaryny saklamak ý gozgalaň edilmegi.
1916-nhy ýylyň dekab r aýy	Etrek-Gürgen sebitleriniň ilaty	2	General Madritowyň jez gozgalaňy basyp ýatyrmag
1916-njy ýylyň oktýabr aýy	2500	2	Tejende Alty Sopy l baştutanlygynda gozgalaňy
1916-njy ýylyň oktýabr aýy		2	Gozgalaňyň ýeňilmegi.

Sinhronik tablisalar : belli bir döwrüň içinde birnäçe
ýerlerde, ýurtlarda bolup geçen taryhy wakalaryň we
hadysalaryň mazmunyna laýyklykda düzülýär. Meselem,
mugallym, 9-njy synpda “ XIX asyryň birinji ýarymynda we
ortalarynda türkmenleriň erkinlik, özbaşdaklyk ugrundaky
göreşleri” atly bap boýunça jemleýji – gaýtalamak sapagyny
geçende, okuwçylara aşakdaky ýaly mazmunda özbaşdak
sinhronik tablisa düzmegi we ony doldurmagy teklipe edip biler
:

XIX asyryň birinji ýarymynda we ortalarynda türkmenleriň
erkinlik, özbaşdaklyk ugrundaky göreşleri.

Uruşlaryň we gozgalaňlaryň bolan ýerleri	Uruşlaryň we gozgalaňlaryň bolan wagty	Uruşlara we gozgalaňlara ýolbaşçylyk	Uruşlaryň we ma
--	--	--	--------------------

		(serkerdelik) edenler	
Sarahs sebitleri	1855	Gowşut han	Hywa hanyny b
Hywa hanlygy	1855-1867	Atamyrat han	Hywa hanyny c
Garrygala sebitleri	1858	Nurberdi han Durdy han Ýagşy mergen Mahmyt işan Tuwakmyrat Taraş.	Gajarlaryň b
Mary sebitleri	1861	Gowşut han	Eýranlylary b

Temalaýyn tablisalar : haýsy hem bolsa bir temanyň ýa-da bir meseläniň düýp mazmuny esasynda düzülýär. Bu bolsa öwrenilýän temanyň mazmunyny mugallymyň we okuw kitabyň kömegi bilen okuwçylaryň özbaşdak, çuňňur özleşdirmeklerine giň mümkinçilik berýär.

Taryh sapaklarynda okuw kitabyňyň teksti boýunça ýumuşlar ýerine ýetirdilende dürli oýunlardan peýdalanmak üns berilmeli meseleleriň biridir. Munuň özi okuwçylaryň tekstdäki esasy ideýany hasaba alyp, takst boýunça dürli soraglar düzüp bilmegine hem-de geçilen tema barada öz düşüňjelerini ýüze çykarmagyna ýardam etmelidir. Oýun usuly okuwçylaryň biri-birine berýän sowal jogaplary esasynda olaryň sapagy näderejede özleşdirilendigini anyklamaga-da mümkinçilik berýär.

Temanyň üstünde işlenilende ulanylýan oýunlar we olaryň görnüşleri ? Tekst bilen işlenilende, onda beýan edilen iki ondan-da köp wakanyň meňzeş hem meňzeş däl taraplaryny deňeşdirmek, wakany subut etmäge mümkinçilik berýän

bölekleri tekstden tapmagy başarmak, teksti beýan etmek ýaly dürli görnüşli işleri öz içine alýan oýunlary ýerlikli ullanmaga çalyşmaly. Şeýle oýunlaryň biri “iň gowy sorag” atly oýundyr. “Iň gowy sorog” diýen oýuny birnäçe görnüşde geçirmek mümkin.

I görnüş. Tekstdäki iň ownuk zatlary-da bilmek talap edilýän bu görnüşde okuwçylara tutuş temanyň mazmunyny, hat-da iň kiçijik maglumatlary-da öz içine alýan soraglary düzdürmek göz önünde tutulýär. Sorag düzmäge girişmezden öň, teksti ünsli okap çykmaly. Soň okuwçylar tekst boýunça düzen soraglaryny gezekli-gezegine okap berýärler. Kim manyly, düşnükli, yzygiderli hem doly soraglar düzen bolsa, şol okuwçy ýeňiji hasaplanýar.

II görnüş. Bu görnüşde okuwçylar iki topara bölünýärler. Okuw kitabyňyň tekstiniň abzaslaryny yzygiderli belgilemeli (1,2,3,4,5...) hem-de doly abzaslara degişli sorag düzmeli. Her abzasdaky esasy pikiri ýüze çykarmagy talap edýän soraglary düzmäge çylşyrymly tekst bir gezek okalyp çykylandan soň birinji topar düzen soraglaryny ikinji topara berýär. Ikinji topar soraglara jogap tapyp, şol soraglaryň näçinji abzaslara degişlidigini aýtmaly. Ikinji toparyň düzen soraglaryna öz gezeginde birinji topar hem jogap bermeli. Bu görnüşde uly abzaslary beýan edilýän wakalara görä atlandyrmak hem bolýar.

III görnüş. Okuwçylaryň hesri bir tagta kagyz alyp, oňa öz adyny, familiýasyny ýazýar. Her kim teksti bir gezek ünsli okap çykýar. Her okuwçy tekst boýunça çylşyrymly diýip hasap edýän soragyny ýazyp mugallyma geçirýär. Bu görnüşde her okuwçy tekst boýunça soragy öň ýazyp bermäge synanyşmaly. Okuwçylaryň hemmesi şeýle tertipde ýazyp berenlerinden soň, ýazylan soraglara jogap berlip başlanýar. Mugallym soragy onuň awtoryna däl-de, islän okuwçysyna jogap üçin berip bilýär. Jogap bermäge synanyşýan okuwçy soragy hem-de ony kimiň ýazanyny okap, başardygyndan

soraga özi jogap beryär. Beýleki okuwçylar ýazylan soragy we oňa berilen jogaby diňläp oturmaly, soňra öz pikirini aýtmaly. Sowal-jogap bilen doly kanagatlanmadyk okuwçynyň goşmaça çykyş etmäge haky bar. Iň kyň soragy soran hem-de oňa jogap beren okuwçy ýeňiji bolýär.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlar we kartalar bilen özbaşdak işlemegiň usullary.

Pedagogikanyň talaby boýunça ýazynyň mazmunyna laýyklykda okuw kitabynda dürli görnüşde suratlar, portretler, kartalar, diagrammalar berilýär. Olar ýazynyň mazmunyny aýdyňlaşdyrmak üçin goşmaça serişde bolup hyzmat edýär.

Mekdep tejribesinden belli boluşy ýaly, okuw kitabyndaky ýerleşdirilen surat, karta we ş.m. materiallar boýunça okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramagyň uly ähmiýeti bar. Okuw kitabyndaky şeýle materiallar boýunça guralýan özbaşdak işler okuwçylaryň okuw kitabyň ýazysynyň mazmunyna oňat düşünmeklerine kömek edýär. Olaryň akyl ýetiriş ukyplarynyň kämilleşmegine ýardam edýär.

Okuw kitabyndaky surat, portret, karta, diagramma ýaly materiallaryň üstünde işlemegiň dürli görnüşleri bar. Olar esasan şu aşakdakylardan ybaratdyr.

1. Okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlaryň, portretleriň mazmuny boýunça okuwçylaryň dilden we ýazuw üsti bilen jogap bermeklerini guramak. Mysal üçin, mugallym 8-nji klasda “Zakaspi demir ýoly we onuň ähmiýeti” diýen tema öwrenilende, tema degişli okuw kitabynda ýerleşdirilen “Zakaspi demir ýolunyň gurluşygy” atly suratyň mazmuny boýunça okuwçylara şeýleräk soraglara dilden jogap bermeklerini tekliپ edip biler :

1. Suratda demir ýoluň gurluşygynyň nähili işleriniň ýerine ýetirilişi görkezilipdir ?
2. Demir ýol gurujylaryň ýaşaýyş-durmuşlary barada näme zatlar aýdyp boljak ?
3. Demir ýol gurluşygy nirede alnyp barylýar ?

Okuwçylar surata öz okuw kitaplary boýunça pugta syn edýärler, soňra mugallymyň teklibi esasynda dilden jogap berýärler. Ýene bir mysal : 9-njy klasda “ Senagat kärhanalaryň gurulmagy” diýen temany öwredende, tema degişli okuw kitabynyda ýerleşdirilen “Aşgabat ýüpek fabriginiň açylyşy. 1928-nji ýyl” atly suratyň mazmuny boýunça okuwçylara şeýleräk soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermegi talap edip biler :

1. Aşgabat ýüpek fabriginiň açylyşynyň haýsy pursatyny görýärsiňiz ?
2. Ýüpek fabriginiň açylyşyna kimler gatnaşýarlar ?
3. Ýüpek fabriginiň açylmagyna adamlar nähili garaýarlar ?

Okuwçylar suraty pugta üns berip synlaýarlar we onuň mazmunyny oňat öwrenýärler. Soňra mugallymyň sowallaryna ýazuw bilen jogap berýärler, olaryň jogaplary köpçülikleýin derňew edilýär we jemlenilýär.

Okuw kitabynyň teksti bilen onuň mazmunyna degişli ýerleşdirilen surat, karta, we ş.m. materiallary deňeşdirmek. Işin bu görnüşinde mugallym okuw kitabynyň ýazysynyň onuň mazmunyna degişli ýerleşdirilen surat, karta, we ş.m. materiallar bilen deň gelişini okuwçylara özbaşdak yzarlamagy, deňeşdirmegi teklipe edýär. Mysal üçin, mugallym 9-njy klasda “Türkmenler raýatlyk urşy ýyllarynda” diýen tema öwrenilende, okuw kitabynyň tekstiniň, ondaky ýerleşdirilen surat, karta we ş.m. materiallar bilen özara baglanyşygyny okuwçylara özbaşdak deňeşdirip gürrüň bermegi teklipe edýär. Bu bolsa okuwçylary tekstiň mazmunyny we oňa degişli surat materiallaryny düýpli öwrenmäge hem-de özbaşdak pugta oýlanmaga, netije çykarmaga mejbur edýär. Muny Aşgabat şäherindäki 38-nji orta mekdebiň 9-njy synpynyň okuwçylarynyň beren jogaplary anyk subut etdi. 9-njy klasyň okuwçylary temanyň mazmuny bilen baglanyşykly P.G. Poltoraskiniň, A. Gurbanowyň, S. Şerbakowyň, M.W.

Frunzäniň, W.W. Kuýbyşewiň suratlaryndan peýdalanyň, başarjaňlyk bilen gürrüň berdiler hem-de olar “Bu tema degişli okuw kitabynda Türkmenistanda raýatlyk urşunyň barşyny beýan edýän karta hem-de gürrüňi edilen şahsyýetleriň suratlary ýerleşdirilse has hem oňat boljak” diýen pikiri öňe sürdüler.

Munuň özi bu usulyň diňe bir okuwçylaryň okuw kitabyňyň materiallaryny derňew edip bilmek endikleriniň kämilleşmegine ýardam etmän, eýsem okuw kitabyňyň hiliniň hem belli bir derejede oňatlaşmagyna täsir edýändigini görkezýär. Ikinji görnüş : täze temanyň öňki geçilen materiallar bilen utgaşykly öwrenilýän pursatda. Meselem, 9-njy klasda “Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanyň senagat taýdan ösüşi” diýen tema geçilende okuwçylara Garaşsyzlygymyzy alan döwrümize çenli gurulan senagat kärhanalary bilen Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlanlary kartalar esasynda özbaşdak anyklamagy we öwrenmegi tabşyryp biler.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen suratlaryň sada görnüşlerini okuwçylaryň taryh depderlerine çekdirmek. Işiň bu görnüşü okuwçylaryň diňe bir okuw materiallaryny özleşdirmeklerine kömek etmek bilen çäklenmän, eýsem, olaryň surat çekmek endikleriniň hem belli bir derejede kämilleşmegine ýardam edýär. Şonuň üçin hem mugallymlaryň okuw kitabyndaky suratlaryň käbir sada görnüşlerini okuwçylaryň taryh depderlerine çekdirmeklerini maslahat berýäris. Mysal üçin, mugallym 8-nji klasda “Türkmenleriň esasy kärleri we olaryň zähmet gurallary” diýen tema öwrenilende, okuwçylara onuň mazmunyna degişli okuw kitabyndaky ýerleşdirilen zähmet gurallarynyň suratyny çekmegi tabşyryp biler.

Okuw kitaby bilen işlemegi ýokardaky ýaly dürli görnüşlerde guramak okuwçylarda okuw kitaby bilen işlemek höwesiniň artmagyna, özbaşdak pikir ýöredip bilmek ukypalarynyň we başarnyklarynyň kämilleşmegine, sözleýiş hem-de ýazuw diliniň ösmegine kömek edýär. Muny synag klaslarynyň okuwçylary bilen “saňa okuw kitaby bilen işlemek

näme öwretdi ?” diýen temada geçirilen ýazuw işiniň netijesi anyk subut edýär. Aýdanymyzy tassyklamak üçin, aşakda okuwçylaryň ýazuw işlerinden käbir bölekleri mysal getireliň.

Aşgabat şäherindäki 38-nji orta mekdebiň 9-njy klas okuwçysy P. şeýle ýazýar : “Men öňler okuw kitabyňy kän okamazdym. Mugallymyň täze tema boýunça düşündirişini diňlärdim, şol esasyda hem aýdyp bermäge çalyşardym. Emma mugallymyň okuw kitabyňyň mazmuny boýunça dürli ýumuşlar tabşyrmagy mende okuw kitabyňy yzygiderli okamak höwesini döretdi ...”. Şol mekdebiň 9-njy synpynyň beýleki bir okuwçysy B-nyň ýazuw işinde şeýle setirler bar : “Mugallymyň okuw kitabyň mazmuny esasynda dürli ýumuşlary ýerine ýetirmegi talap etmegi mende okuw kitabyňyň tekstini hem-de ondaky soraglary kartalary üns berip öwrenmek endigini ösdürdi.”.

Biz öwrenen iş tejribämiz we ýörite geçiren synag işlerimiz netijesinde Türkmenistanyň taryhy okuw kitapлары bilen işlemegi usulnama taýdan dogry guramak üçin şu aşakdaky talaplardan ugur almagy maslahat berýäris :

1. Okuw kitabyňyň mazmuny boýunça berilýän sowallar we ýumuşlar okuwçylar üçin düşnükli bolmalydyr.
2. Okuwçylar berilýän sowallar we ýumuşlar sadadan çylşyrymla diýen ýörelge hem-de olaryň ýaş aýratynlyklary esasynda düzülen bolmalydyr.
3. Okuwçylara berilýän sowallaryň we ýumuşlaryň mazmuny hem-de häsiýeti, olaryň höwesini, işeňňirligini artdyrmaga ýardam ediji dürli görnüşlerde bolmalydyr.
4. Berlen ýumuşlary okuwçylaryň ýerine ýetirişleri hem-de olaryň öňde goýlan sowallara jogap berişleri bahalandyrylmalydyr.

Okuw kitaby boýunça özbaşdak işleriň guralyşy. Okuw kitaby okuwçylar üçin esasy gollanma bolup hyzmat edýär. okuw kitaby bilen işlemegi dogry ýola goýmak üçin mugallym

onuň mazmunyny we gurluşyny kemsiz öwrenmeli. Onuň ýazysyndan we suratlaryndan nähili peýdalanjakdygyny anyklamaly. Mugallymyň özi okuw kitabyna ýüzlenip ondaky materiallary peýdalanmagyň nusgasyny görkezse bu okuwçylaryň kitap bilen işlemek endiklerini ösdürýär.

Okuw kitabynyň ýazysynyň üstünde işlenende birnäçe usullary ulanmak bolýar. Mugallymyň beren soragyna kitabynyň ýazysyndan jogap tapmak usuly alyp görsek. Mysal üçin 8-nji synpda “atlyk, wakf we gaýry ýerler” diýen mowzuk geçilende mugallym atlyk ýerleriň möçberi näçeräk bolupdyr? diýen sorag bilen okuwçylara ýüzlenip soraga okuw kitabynyň ýazysyndan jogap tapmagy teklipe edýär. Okuwçylar soraga degişli ak setiri okuw kitabynyň ýazysyndan tapýarlar we ony okap berýärler. Okuw kitabynyň ýazysy boýunça ýönekeý we giňeldilen (çylşyrymly) meýilnama düzdürmek arkaly hem okuwçylary özbaşdak işletmek bolýar.

3. Okuw kitabynyň ýazysynyň mazmuny boýunça okuwçylara çyzylar, mowzuklaýyn, hronologik we sinhrownik tablisalar düzdürmek hem olaryň taryh predmeti boýunça düşüňjeleriniň artmagyna özbaşdak netije çykaryp bilmek başarnyklarynyň kämilleşmegine kömek edýär.

Şular bilen birlikde okuw kitabynyň berilen ýa-da ýörite neşir edilen söweşleriň mazmunyna degişli çyzylary hem synpda okuwçylar bilen köpçülik bolup derňew etmek bolýar. Munda söweşiň çyzysyna pugta syn etmek we mugallym atarapyndan goýlan soraglara özbaşdak jogap bermeklerini guramak arkaly seçilip alnan söweş meýdanynyň harby taýdan ähmiýetine söweşyň güýçleriň ýerleşişlerine we goşun ýolbaşçylaryň harby taktikasyna okuwçylaryň çünňur düşünmeklerine kömek etmek bolýar.

Taryhyň Türkmenistanyň taryhy kursunyň mazmunyna degişli hronologik tablisalary okuwçylara özbaşdak çyzdyrmagyň olara taryhy wakalary hronologik yzygiderlilikde öwretmekde uly ähmiýeti bar.

Sinronik tablisalary özbaşdak doldurmak bilen hem bolsa okuwçylaryň belli bir döwrüniň içinde birnäçe ýurtlarda bolup geçen taryhy wakalaryň we hasdysalaryň mazmunyna oňat düşünyärler.

Okuwçylaryň haýsy hem bolsa bir mowzugyňýä-da bir meseläniň düyp mazmuny esasynda mowzuklaýyn tablisalary özbaşdak düzmekleri bolsa öwrenilýän mowzugyň mazmunyna mugallymyň we okuw kitabynyň kömegi bilen çuňňur özleşdirmeklerine mümkinçilik berýär.

§5. Okuwçylarda taryhy göz öňüne getirmeleri we düşünjeleri döretmegiň hem-de kämilleşdirmegiň usullary

Taryhy göz öňüne getirmeleri döretmegiň ýollary. Mekdepde okuw terbiýeçilik prosesi akyl ýetirmek prosesiniň umumy kanuny boýunça amala aşyrylýar. Akyl ýetirmegiň duýgy derejesi janly synlamak arkaly amala aşyrylýar. Ýöne mekdepde bir wagt bolup geçen taryhy fakty synlatmak mümkinçiligi ýok. Taryhy faktlaryň mazmunyna bir eýýäm bolup geçen fakt hakyndaky obrazyň döredilmegi bilen akyl ýetirilýär. (Görkezme obrazlaryny synlamak arkaly- görüş , mugallymyň sözi arkaly ýagny fakty beýan etmegi arkaly eşidiş).

Okatmak prosesiniň täsirlilikini üpjün etmek üçin taryhy faktlary döretmegiň nähili mümkindigini we zerurdygyny bilmek gerek;

a)Jemgiýetçilik durmuşynyň ähli taraplaryny öz icine alýan geçmiş hakyndaky faktlar; material durmuş hakynda (zähmet gurallary, adamlaryň kärleri, hojalyk pudagy we ş.m.), sosial syýasy durmuş (ezijileriň bar jemgiýetinde dürli gatlaklaryň wekilleri hakynda- gul, iri ýer eýesi, işçi, döwlet gurluşy hakynda we ş.m.), taryhy şahsyýetler hakynda (serkerdeler syýasy işgärler we ş.m.) harby taryhyň wakalary hakynda

(ýaraglanyş, söweşlerde goşunyň gurluşy we ş.m., taryhy medeni durmuş hakynda

(halkyň durmuşy hakynda, sungaty hakynda we ş.m.);

b) Taryhy wagt barada (kesgitli taryhy faktyň kesgitli wagta laýyk gelişi hakynda,

taryhy wakanyň we hadysanyň uzaklygyny we yzygiderliligini gorkezmek).

ç) Taryhy giňislik barada (kesgitli taryhy waka hereketiň anyk ýeri hökmünde garamak, taryhy wakalary çäklendirmek).

Taryhy geografiýa geografik sredanyň, tebigatyň we jemgiýetiň durmuşyny onuň ösüşiniň dürli basgançaklaryndaky rolyny düşündirmäge kömek edýär. Giňişlik göz önüne getirmeleri hadysalaryň sebäplerini özleşdirmäge kömek edýär (mysal üçin ýurduň geografik ýagdaýy ykdysadyýetiň we onuň dürli ugurlarynyň ösüşiniň derejesiniň sebäplerini düşündirmäge mümkinçilik berýär, harby işleriň gidişini, halklaryň ýerleşmeginiň sebäplerini düşündirmäge kömek edýär.)

Şeýlikde taryhy okatmak prosesinde taryhy göz önüne getirmeleriň üç görnüşi döreýär.

Taryhy göz önüne getirmeler okuwçylaryň ähli ýaşdakylarynda döredilýär ýöne olaryň detallaşdyrylyşynyň derejesi dürli-dürli bolýar. V-VIII synplarda görkezme obrazlar uly rol oýnaýarlar. Bu entek bu ýaşdaky çagalarda taryhy bilimleriniň zapasynyň azlygy we eýýäme barabar obrazlaryň döredilmelidigi bilen baglanyşyklydyr. Taryh okadylanda aýratyn hem V-VII synplarda görkezme esbaplar zerur. Geçmişin faktlary hakyndaky taryhy göz önüne getirme diňe mugallymyň janly sözi we görkezme esbap serişdeleriniň kömegi bilen döredilmän, şular bilen birlikde san maglumatlaryny peýdalanmak ýoly bilen döredilýär. Kesgitli obrazda sepleşdirilýär. Sanlar san görkezijilerini kesgitlemek üçin gerek. Munuň üçin olary ýagny sapakda gabat gelenlerini okuwçylara eýýäm belli bolan sanlar bilen laýyk getirmeli,

mysal üçin Soltan Sanjaryň ýadygärliginiň beýikligi barada aýdylanda, Köneürgençdäki Törebeg hanymyň ýadygärliginiň we Bitaraplyk derwezesindäki binanyň beýikliklerini aýtsak okuwçylarda beýikligiň obrazy, ýagny duýgylaryna täsir edýän we berk ýatlarynda galýan obraz döreýär. Sapaga taýýarlanylanda sapagyň maglumatynyň geçmişiň nähili faktlary hakyndaky obrazlary döretmäge mümkinçilik berýändigini we bu obrazlary döretmegiň ýollaryny saýlap almak hakynda oýlanmak zerur.

Adamzat jemgyýetiniň ösüşi wagtyň dowamynda amala aşyrylýar. Şonuň üçin taryhy okatmak prosesinde mekdep okuwçylarynda taryhy wagta düşünmekligi we oňa ýüzlenmeklik başarnyklaryny kemala getirmek möhüm. Göz önüne getirmeleriň bu görnüşini döretmeklik gürrüň edilýän taryhy döwri kartinaly beýan etmek usuluny peýdalanmak arkaly döretmeklik IV synpdan başlanýar. Taryhy wagt hakyndaky göz önüne getirmeleri döretmek - bu okuwçylaryň wagt kategoriýasyna (ýyl, asyr, müňýyllyk, döwür, eýýam) düşünmeklerini aňladýar: hronologiýa bilen işlemek endiklerini, wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky sinhron arabaglanşyklary utgaşdyrmagy we dikeltmegi, ýagny wakanyň uzaklygyny, yzygiderliligini görmekligi öwretmekdir. Bu jemgiýetiň ösüşiniň umumy kartinasyna düşünmäge kömek edýär.

Mekdep kursy ähmiýetliligi boýunça dürli bolan hronologik senelerden; okuwçylaryň ýadynda uzak wagtlap saklamaly esasy seneler (mysal üçin Türkmenistanyň Garaşsyzlyk alan senesi); kesgitli kurs öwrenilýän döwründe olary ýatlamak gerek bolan daýanç seneleri (mysal üçin türkmen-Eýran uruşlary ýa-da Aba serdaryň gozgalaňy); daýanç we ikinji derejeli faktlaryň arasyndaky baglanyşyklary dikeltmek üçin we faktlary öz taryhy döwürleri bilen gabat getirmek üçin gerek bolan senelerden düzülýär.

Şonuň bilen baglanyşykly hronologik maglumatlary saýlamak, toparlara bölmek, olary ulanmagyň meseleleri ýüze çykýär. 4-nji synplylary hronologiýa bilen tanyşdyrmagy taryhy wagt baradaky obrazlarynyň az zapasy bolýanlygy üçin öz şahsy tejribelerinde, ýagny öz durmuşlarynda görýänlerinden kem-kemden asyrlaryň jümmüşine alyp gitmek gerek. Mysal üçin, synp tagtasynda okuwçynyň öz durmuşynyň, onuň ata-eneleriniň, olaryň atalarynyň durmuşynyň bölegini grafiki usulda görkezmek bolýar. Şeýlelikde çagada taryhy wagtyň uzaklygy, onuň yzygiderliligi baradaky obrazly göz önüne getirme döreýär. Okuwçynyň we onuň maşgalasynyň durmuşyndan nesilleriň durmuşyny gorkezmeklige geçmek mümkin.

Okuwçylarda geçmişiň faktlary hakyndaky göz önüne getirme taryhy predmetler we jemgiýetçilik durmuşunuň kartinalary baradaky anyk obrazlar görüş kabul edililigi arkaly birinji signal sistemasy esasynda döredilýär. Taryh okadylanda aýratyn hem V-VII synplarda görkezmek esbaplar zerur. Geçmişiň obrazlaryny döretmek üçin okuw kitabyndaky illustrasiýa peýdalanylýar. Mysal üçin, V-VII synplaryň okuw kitaplarynda dürli eýýamlaryň zähmet gurallary hakyndaky(orta asyrlaryň senetçileri, gadymy ata-babalarymyzyň zähmet gurallary we ş.m.); adamlaryň kärleri, olaryň ýaşayyşlary, geým-gejimleri(oba hojalygy we senetçilik baradaky orta asyr miniatýurasy) gadymy Horezmlileriň ýaşayyş jaýlary we ş.m.); dürli söweşlerde goşunyň gurluşy, ýaraglandyrylyşy baradaky illustrasiýa düzýär. Applikasiýalar okuwçylar üçin özleşdirmek kyn düşýän çylşyrymly faktlary açmaga kömek edýär (Müsürde gul eýeçilik döwletiniň çyzysy, orta asyr Fransiýasynyň mysalynda merkezleşdirilen döwletiniň gurluşynyň çyzysy).

Kesgitli taryhy sýužeti açyp görkezýän okuw kartinalary baý okuw malumatlaryndan düzülýärler. Mysal üçin, küzegärçilik ussahanasynda diýen kartina okuwçylarda ata-

babalarymyzyň zähmeti we durmuşy baradaky obrazy döredýär.

Sapakda açylýn jemgiýetçilik durmuşynyň kartinalary okuwçylaryň önünde mugallymyň sözi bilen gaýtadan döredilýär. Onuň kömegi bilen açyk emosional gürrüň ýa-da kartinanyň beýany arkaly okuçylarda eýýama mahsus taryhy göz önüne getirmeleriň zerur zapasy jemlenýär.

Taryhy göz önüne getirmeleriň häsiýetnamasy, olary döretmegiň yollary .

Taryhy wakalar diňe bir wagtda däl-de, eýsem giňişlikde-de bolup geçýärler. Kesgitli taryhy wakanyň anyk amala aşyrylan ýerini kesgitlemek gerek bolýar. Taryhy wakanyň lokallygy esasan taryhy kartanyň kömegi bilen öwrenilýär. Sonuň üçin okuwçylarda lokal göz önüne getirmeleri döretmek üçin olara taryhy kartadan peýdalanmagy öwretmeli. Kartalaryň bize mälim bolan 3 görnüşünde wakalar dinamikada görkezilýär. Hersiniň öz simwolikasy bolýar.

Taryhy giňişlik baradaky göz önüne getirmeleri kemala getirmek okuwçylary taryhy kartanyň daşky görnüşleri bilen tanyşdyrmakdan, şertli aňlatmalary, kartanyň reňkine we olaryň geografik kartalardan tapawudyna üns bermekden başlanýar.

Mugallymyň gürrüňi ýa-da taryhy wakany beýan etmesi elmydama taryhy kartadan görkezmesi bilen alnyp barylýar. Diňe wakanyň bolan ýerini görkezmek we ony beýan etmek ýeterlik bolmaýar.

Karta boýunça obýekitleri görkezmeklik anyk geografik orentirleri, gorizontyň taraplaryny görkezmek, geografik alamatlar we sözli beýan etmek bilen alnyp barylýar. Şäher ilatly punktlar söweşiň bolup geçen ýeri nokat, derýa - akýşy boýunça, döwlet serhedi arasy üzülmeýän çyzyk bilen görkezilýär.

Orta synplarda wakanyň beýan edilişiniň gidişinde kartada applikasiýa ýerleşdirmek usulyny ulanmak bolýar. Bu okuwçylaryň göz önünde wakany janlandyryr, matarialy berk

ýatda saklamaga we özleşdirmäge kömek edýär. Mysal üçin, mongol-tatar basybalyşlary barada gürrüň bermekde mugallym mongollaryň Türkmenistanyň territoriýasyna aralaşýşlaryny applikasiýany yzygider berkitmek bilen alyp barýar. Munuň ýaly “janly” karta çylşyrymly düşüňjeleri açmak üçin hem peýdalanylýar. Mysal üçin, Beýik ýüpek ýolunyň Türkmenistanyň territoriýasyndaky şahalaryny aplikasiýasynyň kömegi bilen görkezmek okuwçylarda söwdanyň ösändigini görmek arkaly ynam döreýär.

VI synpdan başlap öwrenilýän ýurtlarynyň konturyňy karta applikasiýa berkitmeklik arkaly tapawutlandyrmak başarnyklary kemala getirilýär. (mysal üçin, Gresiýanyň, Italiýanyň, Arabystanyň, Angliýanyň we ş.m. konturlary kesilýär). Giňişlik hakyndaky göz önüne getirme geografik we taryhy kartalary deňeşdirmäge we dünýäniň kartasy boýunça “gaýybana gezelenç” geçirmäge kömek berýär.

Taryhy okatmak prosesinde taryhy düşüňjeleriň roly, olary kemala getirmegiň usullary. Islendik ylmyň esaslaryny özleşdirmek onuň düşüňjeleriniň ulgamynyň özleşdirmegini aňladýar. Taryha akyl ýetirmek prosesiniň umumy ulgamynda düşüňjeleriň kemala gelmegi onuň möhüm bölegi bolup durýar.

Taryhy düşüňjeleriň özleşdirilmegi okuwçylaryň taryhy faktlaryň has möhüm, özüne mahsus alamatlaryny özleşdirmeklerini, olaryň aňynda taryhy wakalaryň we hadysalaryň has düýpli arabaglanşykda we gatnaşyklarda şöhlemenegini aňladýar.

Okatmaklygyň praktikasynda taryhy göz önüne getirmeleriň döredilmegi we düşüňjeleriň kemala getirilmegi bir wagtda bolup geçýär: düşüňje göz önüne getirmeler esasynda kemala gelýär. Ýöne taryhy göz önüne getirme bir synpdaky çagalarda dürli hili bolup bilýär. Bu çaganyň häsiýetine we psihologik aýratynlykalryna bagly bolýar. Sebäbi göz önüne getirmäniň esasynda ýatan obraz, mekdep okuwçylarynda diňe bir taryh sapagynda döremeýär. Oňa teleýaýlym, kino, çeper edebiýat we

beýleki köpçülikleýin maglumat berýän serişdeler-de täsir edýär. Ýöne düýpli alamatlar şöhlelenýän we taryhy faktlar bilen baglanşykly düşünje ähli okuwçylarda birmeňzeş, kesgitli kemala gelmeli. Taryhy düşünjeleri ele almagyň zerur şerti – taryhy faktlaryň ägirt köp sanlysyna we jemgyýetiň ösüşine ylmy düşünmegiň kemala gelmekliginiň esaslaryna düşünmektir. Düşünjeleriň kemala gelmek prosesine netijeli ýolbaşçylyk etmek üçin, olaryň toparlara bölünişini bilmek zerur. Düşünjeler taryhy maglumatlaryň mazmuny boýunça tapawutlanýarlar:

- Ykdysady düşünjeler – dürli taryhy döwürdäki, ykdysady proseslerdäki (mysal üçin, feodal-krepostnoýçylyk ulgamynyň batmagy, ylmy-tehniki öwrülişik) zähmet gurallary we hojalyk durmuşynyň görnüşleri hakyndaky düşünjelerdir.
- Sosial-syýasy düşünjeler – sosial gatnaşyklary we döwletiň syýasy gurluşyny açyk görkezýän düşünjelerdir(imperiýa, respublika, buržuaz döwlet, olaryň synpy häsiýeti, buržuaz demokratiýa we ş.m.)
- Jemgyýetde synpy göreşiň ýagdaýyny we ösüşini şöhlelendirýän düşünjeler (daýhan urşlary, işçileriň synpy göreşleri).
- Taryhy-medeni düşünjeler – (maddy we ruhy medeniýet, medeni rewolýusiýa, gaýtadan döreýişiň gumanistik medeniýeti we ş.m)
- Idealogik düşünjeler – (din hakykatyň fantastik şöhlelendirilişi, utopik sosializm, faşizm , buržuaz idealogiýanyň krizisi).

Düşünjeleriň toparlara bölünişiniň ýene biri ýagny jemlenilenliginiň derejesi boýunça toparlara bölünişi hem bar. Ýagny belli bir döwürleriň çäklerinde wakalaryň herekete gelmeginiň, hereket edip başlamagynyň möhletiniň goýlyşy boýunça bölünüş. Munda düşünjeler 3 topara bölünýär;

1. Aýratyn taryhy düşüňjeler. Ýagny aýratyn ýurtda taryhyň kesgitli döwri üçin häsiýetli we mahsus bolan faktlary şöhlelendirýän düşüňjeler (pelteli tüpeň, muşket we ş.m.) Bu düşüňjeleriň göwrümüneň çuňlygyna açylyşy taryh dersiniň bu döwriň taryhy maglumatlaryny öwrenmekligi detallaşdyrylmaklygyň derejesini kesgitleýär. Şeýle düşüňjeler bir –iki sapagyň maglumatlarynda açylyp biliner.

2. Umumy taryhy düşüňjeler. Bir jemgiýetçilik ykdysady formasiýa we bir ýa-da birnäçe ýurtlar üçin häsiýetli bolan faktlary (gul eýeçilik gurluşy, kapitalistik ezişiň esasy, natural hojalyk, buržuaz rewolýusiýa) we hadysalary şöhlelendirýän düşüňjeler. Bu düşüňjeleriň alamatlary dersiň birnäçe sapaklarynda ýa-da taryhyň birnäçe kursunyň dowamynda açylýar. Taryhy düşüňjeleriň nähili alamatlary, çuňlugynyň we anyklygynyň nähili derejesi bilen, kursa we aýratyn sapaga nähili yzgiderlilikde girizilýändigini aýdyň göz önüne getirmeli. Düşüňjeleriň bu toparyna dersiň mazmunyny özleşdirmekde esasy rol degişlidir

3. Sosiologik düşüňjeler- sosiologik düşüňjeler bir ýa-da birnäçe döwürler üçin häsiýetli bolan umumy arabaglanşyklary we taryhy prosessiň kanunanalaýyklygyny şöhlelendirýär (öndürüji güýçler, önümçilik gatnaşyklary, synpy göreş, ideologiýa we ş.m.). Bu düşüňjeler taryhyň ähli kursunyň dowamynda okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary nazara alynyp açylýar. Bu düşüňjeleriň gutarnykly kemala gelmegi gutardys synpda amala aşyrylýar.

Düşüňjeler ähli synplarda taryhy öwrenmek prosesinde emele gelýär, kämilleşýär. Köp düşüňjeler anyk taryhy häsiýete eýedirler. Olar bilen bir hatarda okuwçylar sosiologik düşüňjeleriň giň topary bilen ýeterlik derejede tanyşýarlar. Ýokary synplarda yokary derejede jemlenilen düşüňjeleriň topary artýar. Taryh kursunda uly orna umumy taryhy düşüňjeler eýeleýär. Olar okuwçylar üçin düşnükli formada

açylýar. Mysal üçin VI-VII synplarda okuwçylar medeniýet (arhitektura, skulptura, žiwopis) diýen düşüňjäni özleşdirýärler.

VIII-IX synplarda aýratyn taryhy we umumy taryhy düşüňjeleriň özleşdirilmegi utgaşdyrylýar. X synpda öwrenilen döwürlerdäki öň eýýäm duş gelen we toplanylan uly anyk maglumatlardaky düşüňjelerde jemgiýetçilik gurluşynyň sosiologik düşüňjeleriniň üstünde iş guramaga mükünçilik peýda bolýar. Umuman aýdanymyzda ýokary synplarda sossilogik düşüňjeleriň udel agramy yokarlanýar, işiň teoretiki derejesi artýar.

Düşüňjeleriň emele gelmek prosesi düýpli alamatlaryň kesgitlenmegi bilen we olaryň anyk maglumatlarda açylmagy bilen başlanýar. Emma bu işiň diňe başlangyç etabydyr. Bu derejede saklanmak mümkin däl, sebäbi düşüňjeleriň diňe aýratyn, bölek alamatlary kemala gelýär. Okatmagyň tejribesinde okuwçylaryň düşüňjeleriniň alamatlaryny (çarwa, daýhan ýaly) sanaýan, ýöne olary öz aralarynda deňeşdirmegi başarmaýan ýagdaýlary gabat gelýär. Şonuň üçin diňe bir anyk sapakda nähili düşüňjäniň açyljakdygyna seretmän, olaryň bilimleriniň umumy ulgamynda nähili ýazylandygyna-da seretmeli. Bilimleriň, düşüňjeleriň ulgamyny döretmek üçin okuwçylaryň düýpli alamatlary (ýeke-aýratyn, umumy) anyk bölmekleri zerur. Taryhyň gadymy dünýä dersinde döwlet düşüňjesiniň kemala gelmeginiň gidişiniň çyzgysyna seredeliň

Aýratyn tar.   Müsür faraony   Afıny demokratiýasy
Ýeke-täk

***Düşünje   Makedon monar.   Rim
aristokratiýasy***

Umum. tar.	Gul eýeçilik	Gul eýeçilik
Aýratyn		
Düşünje	despotiýasy	respublikasy

Gul eýeçilik döw.

Dürli ýurtlaryň taryhynda okuwçylar dolandyryşyň dürli görnüşleri bilen tanyşýarlar. Düşünjeleriň kemala gelmegi birnäçe etaplarda geçýär. Birinji etapda okuwçylar ýeke-täk taryhy düşünjeleri: Müsürde faraon, Afınyda demos, Rimde aristokratlar, Makedoniýada monarh dolandyryş diýen düşünjeleri ele alýarlar.

Soň bu ýeke-täk düşünjeleri bir-birine laýyk getirmeklik :Müsürde we Makedoniýada dolandyrmagyň umumy alamatlary olary “despotiýa” düşünjesine birleşdirmäge, Afınyda we Rimde dolandyryşyň formalary has umumy düşünje “respublika” diýmäge mümkinçilik berýär. Dolandyryş formalarynyň ikisi hem gul eýeleriniň gyzyklanmalaryny (ýagny “gul eýeçilik respublikasy” we “gul eýeçilik despotiýasy” adalgalaryny ulanmaga mümkinçilik berýän dolandyryşy) goraýarlar. Bu derejede düşünjeleri biri-birlerine laýyk getirmek ýoly bilen olara mahsus bolan düýpli alamatlary özleşdirmek (ýagny umumy we tapawutlanýan alamatlar düşündirilýär; näme üçin Afınadaky we Rimdäki dolandyryşy respublika diýip atlandyrmak mümkin? Olar näme bilen tapawutlanýarlar?) bolup geçýär.

Indiki etapda okuwçylar gul eýeçilik respublikasynyň we despotiýasynyň gul eýeçilik döwletini ýagny gullaryň üstünden gul eýeleriniň hakimligini saklaýan we täze ýerleri we gullary basyp almak üçin uruş alyp barýan dolandyryş formasydygyna akyl ýetirmeli. Okuwçylar ýeke-täk ,aýratyn we umumyny laýyk getirýärler. Ýeke-täk almatlardan aýratyn we umumy alamatlar gelip çykýar, umumy aýratyny we ýeke-tägi anyklaşdyrýar. Netijede düşünjeleriň ulgamy kemala gelyär.

Okuwçylara düşünjeleriň özleşdirilen alamatlaryna daýanmagy, eýýäm belli alamaty başga anyk

maglumatda tapmagy öwretmek örän möhüm. Diňe şu ýasgdaýda düşüňjeleri özleşdirmeklik prosesini akyl ýetirilen we netijeli diýip hasap etmek mümkin . Mysal üçin Gadymy Müsürüň öwreniliş prosesinde okuwçylar dowlet düşüňjesiniň alamatlary bilen tanyşýarlar. Onuň alamatlaryny özleşdirmeklikde applikasiýon çyzgy uly kömek berýär.

Faraon

Baş kazy harby	Baş salgyt	Ähli gullaryň	Baş
	ýygnaýjy	baştutany	baştutan
Jellat Uruşyjylar	Emeldar		Garawullar
Daýhanlar Gullar	senetçiler (ussalar, hünärmentler)		

Kemala gelyän düşüňjä laýyk gelyän sözlerinde, adalgalarda aňladylmasy tapýar. Adalga giriş onuň mazmunyny açmak bilen alnyp barylýar. Düşüňjäni özleşdirmek üçin nähili adalganyň düşüňjäniň alamatlaryny açýandygyny kesgitlemek möhüm. Adalga düşüňjäniň hemme alamatlaryny eger şeýle alamatlar ýeke-täk bolsa açyp biler .

Şeýle-de adalga öň girizilip, düşüňjäniň alamatlary bolsa uzak wagtyň dowamynda açylýan warianty-da bolmagy mümkin. Beýle ýagdaýda adalganyň ady birnäçe alamatlaryň sanalmagy bilen ugradylýar. Munuň ýeri ozaly bilen 5-7 –nji synplardadyr. Mysal üçin Gadymy Müsür öwrenilende döwlet adalgasy ulanylyşa girizilýär. Onuň alamatlary obrazly göz önüne getirmeleri sanamagyň derejesinde : döwlet – faraon, çinownikler, kazy, goşuin, zyndan, garawullar ýaly görnüşde

yzarlanýar. Soňky temalarda we kursda bu düşüňjelere daýanyp okuwçylar onuň täze alamatlaryny bilýärler.

Kiçi ýaşly mekdep okuwçylary duýgy esasynda anyk aňlatmaklyk mümkin bolan düşüňjeleri ýeňil özleşdirýärler. Şonuň üçin olarda düşüňjeler kemala getirlende görkezme esbaplar peýdalanylýar.

II BÖLÜM. TARYH DERSI BOÝUNÇA SYNP OKUWY

§1. Taryh mugallymy

Taryh mugallymynyň şahsyýeti we onuň başarlaňlygy.

Taryh mugallymy ösüp gelýän ýaş nesli okatmak we terbiýelemek işinde esasy şahsyýet bolup durýar. Ol durmuş ynsanperwer ylymlarynyň esaslaryny okadýar. Bu ylymlaryň mazmuny esasynda okuwçylarda beýik ahlak hillerini, Watansöýüjiligi, zähmete we öz Watanymyzy goramaga, türkmen durmuş keşbiniň artykmaçlygyna ynamy kemala getirmäge we ösdürmäge giň mümkinçilikler bar.

Şular taryh mugallymynyň mekdepdäki aňýet işinde esasy rol oýnaýandygyna şaýatlyk edýär.

Taryh mugallymynyň pedagogik zähmeti-durmuşy özgerdiji we ruhy işiň mahsus görnüşidir. Onuň netijesi durmuş ynsanperwer bilimleriň esaslaryny, durmuş syýasy, ahlak-estetiki medenýeti, ýokary ahlak hillerini özleşdirýän okuwçy bolýar. Pedagogik işiň “guraly” bolup, mugallymyň özi çykyş edýär.

Täze Galkynyş eýýamynyň bilim özgertmeleri taryh mugallymynyň önünde ýaş nesli kemala getirmek boýunça täze, çylşyrymly wezipeleri ýagny özboluşly jemgiýeti gurmak boýunça kabul edilýän maksatnamalaryň we döwlet

makasatnamalarynyň ýerine ýetirilişini kämilleşdirmek, onuň durmuş ykdysady ösüşüni çaltlandyrmak ugrunda alynyp barylýan işleri üstünlikli amala aşyrmaklyga taýýar ýaşlary terbiýelemek meselesini goýdy.

Ýaş nesli kemala getirmek meselesini üstünlikli çözmekde aýgytlaýjy roly mugallym, onuň ideýa ynamlylygy, professional ussatlygy, her taraplaýyn bilimlilik, medeniýetlilik oýnaýar.

Mugallymyň şahsy hiliniň ähmiýeti barada dürli döwürlerde we hemme halklarda görnükli alymlar we pedagoglar köp ýazypdyrlar we ýazýarlar.

Jemgyýetiň kämilleşmegi, onuň barha ösmegi mugallymyň şahsyýetinden ýokary talaplary edýär. Onuň şahsyýetiniň özi ýaşlaryň aňyna we içki dünýälerine terbiýeleýjilik taýdan täsir etmekde esasy faktor bolup durýar.

Mugallymyň ýokary derejeli garaýyşlarynyň bolmagy, ahlaklylygy, işjeňligi we beýlekiler onuň çylşyrymly okuw terbiýeçilik işlerini dogry çözmegine, taryhy okatmaklygy durmuş bilen sazlaşykly baglanyşdyrmaga mümkinçilik berýär. Mugallymyň pedagogik işinde onuň hili möhüm rol oýnaýar.

Taryh mugallymy öz keşbinde (obrazynda) gylyk-häsýetleri, adalatlylygy, hoşniýetliligi terbiýeleýändigini göz önünde tutman bilmeýär. Onuň jemgyýete, zähmete we beýleki adamlara bolan gatnaşyklary okuwçylaryň özara gatnaşyklarynyň ulgamynda olaryň häsýetleriniň, pikirleriniň we duýgularynyň hillerini kemala getirýär we ösdürýär. Sebäbi mugallym öz terbiýeleýänlerine diňe bir bilim bermeýär. Ol özüni alyp baryşy, durmuş keşbi, bütün ruhy gurluşy bilen okuwçylara täsir edýär. Onuň akyl ýetirişini we medeniýetliligini, adalatlylygyny we adamçylygyny, onuň ruhy hillerini okuwçylar özlere hut görde hökmünde kabul edýärler.

Şonuň üçin hem mugallym görüm-görelde, ruhy dünýäsi baý, ahlagy päk, içki dünýäsi gözel, maşgalasynyň, jemgyýetiň, watanynyň öňündäki borçlaryny dogry düşünýän we ony gyşarnyksyz berjaý edýän bolmaly. Adamy –adam edýän onuň mertebesini belentden-belende göterýän, özünde bar bolan gözel häsýetleri okuwçylarda-da terbiyelemäge ösdürmäge çalyşmaly. Okuwçynyň mugallym bilen edýän gatnaşygy onuň terbiyesine, ahlagyna özüniň täsirini ýetirýär. Şonuň üçin hem okuwçylar bilen gürleşilende diňe bir ýaş hem-de indiwiidual aýratynlyklarynyň göz-öňünde tutulmagy ýeterlik däl, gürründeş bolunýan pursatda okuwçynyň ýagdaýyny, onuň içki dünýäsiniň parahatdygy, keýpiniň çagydygy-da nazara alynmalydyr. Mugallymyň sözi – bu terbiýe meselesinde inçeden näzik gural ýaly bir zatdyr. Şol gural hem ony peýdalanjak adamdan takatlylygy, pähimliligi talap edýar. Okuwçynyň hut özüne mahsus bolan häsýetine mugallymyň göz ýetirip bilmezligi ýa-da ýol beren haýsydyr bir hereketiniň ýüze çykmagyna, düýp sebäbine göz ýetirmezden ony ýazgarmagy, ol babat-da ulanylýan gödekligi bular okuwçynyň otrisatel taraplarynyň ösmegine täsirini ýetirip biler. Eger mugallym özüni sylatmak isleýän bolsa onda onuň özem okuwçylary sylamagy öwrenmeli. Mugallym okuwçylaryň özüne bolan gatnaşygynyň oňat bolmagyny isleýän bolsa onuň özi hem olara bolan gatnaşynyna ünsli bolmaly. Şunsuz okuwçylar bilen ýurekdeşligi gazanyp bolmaýar.

Belleýşmiz ýaly okuwçy öz-özünden terbiýelenmeýär. Onuň terbiýelenmegi üçin maşgala bilen mekdep uzak wagtyň dowamynda takatlylyk we paýhaslylyk bilen iş alyp barmaly.

Belli bolşy ýaly çagalyk dünýäsi onda hem ýetginjeklik döwri olaryň öňünde münlerçe soraglary hem-de möhüm talaplary goýýar. Mugallym şolaryň jogabyny tapmaga-da hemaýt etmeli. Mugallym okuwçylara adalatsyz ynamsyzlyk hem etmeli däl. Sebäbi munuň netijesinde olaryň göwünlerine

degip özünden daşlaşdyrmagyň, edepzis adamlar bolmaklaryna ýardam etmegiň-de bolup bilýäjek ýagdaýdyr.

Mugallym özüniň okuwçylara, ýaşlara berýän bahasy ýaly öz gezeginde okuwçylaryň hem mugallymyň ähli gylyk häsýetlerini, örän dykgatly üns we hüşgärlilik bilen öwrenýändiklerini, mugallymy başdan aýak synlap her bir sözünü, hereketini öz paýhas eleklerinden geçirýändiklerini, öz akyllarynyň ýetişine görä-de baha berýändiklerini-de unutmaly dälidir.

Umuman aýdanmyzda ýokary derejedäki hünär ussatlygy, jemgyýetiň jemgyýetçilik-syýasy durmuşyndaky täze wakalardan, täzeliklerden, täze ylmy garaýyşlaryndan baş çykaryp bilmek başarnyklary, köpçülikleýin maglumatlara pedagogik taýdan düşünmek başarnyklary we beýlekiler häzirki zaman mugallymynyň şahsyýetiniň möhüm hilleridir.

Mugallymyň şahsyýetiniň kämilleşmegi uzak wagytlaýyn we arasy kesilmeýän prosesdir. Ol institutlarda we unwersitetlerde başlanýar we onuň zähmet işinde dowam edýär.

Taryh mugallymynyň işiniň gurluşy we mazmuny. Ylmyň ösmegi, adamzat durmuşynda, onuň ösüşüniň häzirki zaman etabynda syýasy jemgiýetçilik we medeni durmuşda bolup geçen prosesler taryh mugallymynyň hünär ussatlygy diýen düşünjäniň düýp özenine düýpli üýtgeşme girizdi. Taryh mugallymynyň işine özara baglanyşkly işiň görnüşleriň jemi hökmünde garamak bolýar. Taryhy okatmaklygyň şeýle işleriniň görnüşlerine Tukmenistanyň we dünýäniň taryhyny öwretmek, synpdan we mekdepden daşary işleri geçirmek, okuwçylary terbiýelemek, hünär ussatlygyny ýokrandyrmak, ata-eneler bilen işlemek, jemgiýetçilik işi we ş.m. goşmak bolar. Taryh mugallymyň işiniň her bir görnüşüniň mugallymyň wezipesi boýunça borjuny we onuň zerur bilimlerini hem-de onuň başarnyklaryny kesgitleýän özüne mahsus mazmuny bar.

Mysal üçin okuw işlerini geçirmeklik, ozaly bilen sapagy geçirmeklik taryhyň kursuny ýa-da kesgitli kursuny okatmaklyga mugallymyň öňünden taýýarlygyny talap edýär.

a) kursa laýyklykda mekdep maksatnamasyny, okuw kitaplaryny we okuw gollanmalaryny, ýörite we usulnama edebiýatlaryny, şeýle-de biri-biri bilen ýakyn tertip düzgünler boýunça edebiýatlary öwrenýär;

b) ol ýa-da beýleki kurslary okatmak üçin zerur bolan maglumatlary toplamak we ulgamlaşdyrmak;

ç) okuw prosesinde peýdalanmak teklipl edilýän okatmaklygyň görkezme esbaplary we enjam serişdeleri bilen tanyşmak.

d) synp bilen, ony okamaklygy öwrenmeklige taýýarlygynyň derejesi bilen, okuwçylaryň aýratynlyklary, gyzyklanmalary, islegi, höwesini bilen tanyşmak, ýaňy işe başlaýan mugallymlar bolsa okuw jaýynyň (mekdebiň, hünär öwredýän mekdebiň) aýratynlyklary bilen tanyşmak, konspektiw tematik meýilnama düzmek.

Şunuň ýaly umumy işden soň mugallym gönüden-göni her bir sapaga taýynlanýar: Munuň üçin ol öňki sapagyň netijesini derňeýär. Sapagyň maksadyny anykýar we onuň tipini we gurluşuny gutarnykly kesgitleýär, sapak üçin okuw maglumatlaryny, okatmagyň usullaryny we tärlerini şular bilen birlikde didaktiki materiallary ýagny peýdalanmak zerur diýip hasap edilýän gollanmalary, esbaplary, enjam serişdelerini, okuwçylaryň sapakdaky köpçülikleýin we özbaşdak işiniň mazmunyny kesgitleýär. Sapagyň meýilnamasyny düzýär.

Okuw sapaklaryny geçirmek okuwçylaryň depderlerini we ýazuw işlerini barlamaklyk bilen bilelikde alnyp barylýar. Oňa ýazgylaryň mazmunynyň we ýazuw işiniň ýerine ýetirilişiniň dogrulygyny barlamak, depderleri we ýazuw işlerini barlamagyň netijelerine derňew bermek, soňky öwredilenleriň barlanylandaky neijesiniň hasaby we beýlekiler girýär.

Taryh mugallymynyň işiniň mazmunyna synaglary guramak hem girýär. Munuň üçin synagdan öň geçilenleri gaýtalamagy guramak, synag üçin kynlygynyň derejesi dürli bolan ýumuşlary işläp taýýarlamak, synag geçirmegiň usullaryny kesgitlemek, goşmaça soraglary işläp taýýarlamak girýär.

Mugallymyň işiniň mazmunyna taryhy okatmaklygyň häzirki zaman okuw material enjam bazasy, ilkinji nobatda iş otag ulgamy, şeýle-de taryhy ölkäni öwreniş we harby watançylyk mirashanalary okatmalygyň häzirki zaman ekran-ses serisdeleri-de düýpli täsir edýär.

Taryh mugallymynyň iş otagyndaky işine iş otagyny taýýarlamak okuw gollanmalaryny, didaktiki materiallary, görkezme esabaplary we ş.m. ýygnamak, ulgamlaşdyrmak we saklamak iş otagyny we onuň materiallaryny sapak we synpdan daşary çäreler geçirlende peýdalanmak we ş.m. girýär.

Taryh mugallymynyň usulnama işleri-de öz mazmuny boýunça çylşyrymly. Ol beýleki mugallymlarynyň sapaklaryna gatnaşmak we derňew etmekden, mekdep we etrap usulnama birleşmeleriniň işine gatnaşmakdan, öz tejribesini ýazyp beýan etmekden, ýagny çykyş, nutuk taýýarlamak, usulnama materiallaryny we sapaklary işläp taýýarlamak, görkezme sapaklaryny taýýarlamak, makalalar ýazmak, gollanmalary taýýarlamaga gatnaşmak we ş.m. durýar. Şeýle-de ýokarkylaryň esasynda pedagogik synag geçirmek we onuň netijesini derňew etmek, indiwiðuwal temasyny, meselesini we ony işläp taýýarlamagyň soraglaryny kesgitlemek, alynan netijäniň teoretiki we praktiki ähmiýetini derňemek eksperimental işiň guralşyny we netijesini ýazyp beýan etmek hem girýär.

Taryh mugallymy işiň her bir görnüşüni mazmunynyň elementleriniň sanawynyň üstüni onuň şertlerini hasaba alyp, dolup biler. Mysal üçin şäherde ýa-da oba ýerlerinde umumy

mekdep boýunça köpçülikleýin hünär öwredýän mekdeplerde we ş.m.

Mekdepleriň ösmegi bilen işiň täze görnüşleri-de peýda bolýar. Mysal üçin täze bilim özgertmeleriniň ýaybaňlandyrylmagy bilen mekdeplerde ýaşlara bilim-terbiýe bermek bilen birlikde hünär bermekligede üns berilýär.

Mugallymçylyk hünäriniň döredijilik häsýetiniň mazmuny hemişe üýtgäp durýan we ösüde bolýan mugallymyň zähmetiniň tebigatynyň özüni kesgitleýär. Ýagny taryh boýunça okuw maksatnamasy täzelenip durýar. Täze pedagogik taglymat we okatmagyň usullary peýda bolaýar. Olaryň guralşynyň görnüşleri kämilleşýär.

Okatmak we terbiýelemek prosesinde okuwçynyň özi-de ösýär üýtgeýär. Bu bolsa mugallymyň işiniň mazmunyny we häsýetini yzygider üýtgetmegi, terbiýeçilik prosesinde täze pedagogik meselelerini çözmeklige ony hemişe mejbur edýär. Bu meseleleri çözmek üçin köp görnüşli serişdeleriň arasynda has derwaýys wariantyny saýlamak başarnygy mugallaymyň diňe bir taryh boýunça, ony okatmagyň usullary, pedagogika we psihologiýa bilimleriniň we başarnyklarynyň bolmagy bilen kesgitlenýär. Munda onuň özüniň döredijilik gözlegleriniň beýik wezipelerini ýerine ýetirmeklige taýýarlygy-da uly orun tutýar.

Taryh mugallymynyň usulnama görkezmeleri, sapak geçirmegiň taýýar hödürnamalaryny we meýilnamalaryny ulansa-da haçan-da ol okatmagyň we terbiýelemegiň maksadyny we mazmunyny açanynda okuwçylaryň işlerini guramagyň usullarynda ol öz meselesine degişli zatlary täzeçe ulanmaly bolýar. Bu bolsa döredijilik gözlegidir.

Mugallymçylyk hünäriniň aýratynlygynyň pedagogik döredijiliginiň esaslaryny ýagny taryh öwrenilende bilim-tebiýe berijilik meseleleriniň ulgamyny nähili çözmelidigini kesgitleýär. Kesgitli pedagogik täsiri netije gazanmagyň maksadyny we ýollaryny meýilleşdirip, mugallym okuwçylary

özbaşdak akyl ýetirjilik işine çekmeli, ony okuwçylarda alan bilimlerini özleşdirendiklerine ynam dörrär ýaly taryhy hadysalary olaryň biri-birleri bilen baglanşykly göz önlerine getirip bilerleri ýaly görnüslerde guramaly.

Täze işe başlan taryh mugallymlary üçin döredijilik gözlegleri, prosesleri çylşyrymly we kyn bolýar. Şonuň üçin mugallymyň ilkibaşda okuwçylaryň aýratynlyklarynyň, olaryň taryh boýunça aýratynlyklarynyň we endikleriniň derejesi okuw dersi hökmünde taryha garaýyşlaryny ünsli öwrenmegi zerur.

Ol mekdepde okuw terbiýeçilik işiniň kesgitli görnüşini guramagyň aýratynlyklaryny, onuň material mümkinçiliklerini didaktiki gollanmalryň we OTS-nyň barlagyny we beýlekileri-de bellemeli.

Mugallymyň işinde möhüm pursatlaryň biri-de onuň öz pedagogik işine baha we derňew bermegi bolup durýar. Bu mysal üçin, pedagogik maksatlaryň we serişdeleriň arasynda döreýän gapma-garşylyklaryň sebäplerini aýklamaga, olary üstünlikli çözmegiň mümkinçiliklerine we şertlerine mümkinçilik berýär.

§2. Taryh mugallymynyň sapaga taýýarlanmagy

Mugallymyň sapaga usulyýet taýdan taýýarlanmagy.

Sapaga, onuň etaplaryna, her bir öwrenilen fakty delillendirmeklige, sapagyň her bir böleginiň maksadyna, her bir usulyýet tärine öz taýýarlygyňy barlamak çylşyrymly, şol bir wagtda adatdan daşary möhüm mesele. Bu işi bir gezek ýerine ýetirmek soňlugy bilen diňe bir sapagyň ähli bölekleri hakynda pikirlenmekligi we meýilleşdirmekligi öz içine alman, eýsem bütün dersi, onuň bilen birlikde her bir sapagyň ornuny, olaryň özara arabaglanyşygyny derňemegi hem çalt öz içine alýar.

Mugallymlaryň uly bölegi aýratyn alnan bir sapaga taýýarlanýarlar. Şonuň üçin hem diňe onuň umumy maksady soramaklygyň umumy pursatlary, täze okuw maglumatyny beýan etmek we öý işi hakynda pikir edýärler. Muny etmek hem gerek, şunsuz sapaga taýýarlanmak bolmaýar, ýöne mugallyma sapaga taýýarlananda munuň bilen çäklenmek bolmaýar.

Mugallym adatça okuw maglumatynyň mazmuny nähili açjakdygy we usulyýet tärleriniň bölekleri hakynda öňünden oýlanmaýar. Käte mugallym ol ýa-da beýleki täriň şowly ýa-da şowsuzdygyny belleýär, ýöne köplenç olary usulnama taýdan oýlanyşykly bellemekligi başarmaýarlar. Bu bolsa şuna meňzeş ýagdaýda şu usuly peýdalanmalydygyny ýa-da ondan ýüz öwürmelidigini kesgitlemek, bu işiň täze usulyny nähili ýol bilen gözlemelidigini bilmek üçin adatdan daşary zerur.

Sapaga taýýarlanmak indiki tapgyrlardan durýar:

Ylmy usulnama taýdan taýýarlanmak

1. Ýurduň Prezidentiniň we beýleki görnükli şahsyýetleriň şu mesele boýunça aýdanalry.

2. Okuw kitaby bilen okuw maksatnamasyny deňeşdirmek.

3. Sapagyň dowamlylygynyň çägin kesgitlemek.

4. Okuwçylaryň nähili bilimlere daýanyp bilkejdigini aýdyňlaşdyrmak.

5. Sapagyň esasy taglymynyň aýk kesgitlemek.

6. Okuw maglumatyny bölüşdirmek: haýsylaryny synpdada beýan etmeli, haýsylaryny okuwçylar öýde özbaşdak öwrenmeli.

7. Goşmaça maglumatlary peýdalanmagy meýilleşdirmek.

1. Soramak.

2. Täze okuw maglumatyna geçmek.

3. Täze okuw maglumatyny beýan etmek.

4. Berkitmek we jemlemek.

5. Öý işi.

Anyk okuw maglumatyna baglylykda meýilnamanyň elemntleriniň ýerini üýtgetmek mümkin, sebäbi olar sapakda dürli orunlary eýeleýärler. Mysal üçin, öý işini täze okuw maglumaty beýan edilmezinden öň teklipl etmek bolýar, berkitmekligi täze okuw maglumatynyň beýan edilişiniň gidişinde böleklere bölüp, ýerli-ýerinde amala aşyrmak bolýar. Şonuň üçin meýilnmada yzygiderlilige (bu böleklere, şeýle-de olaryň meselesine, mazamunyna we usullaryna) seretmek gerek.

Sapagyň tapgyrlaryny meýilleşdirmek.

I. Soramak:

1.Öý işini barlamak.

2.Esasy soraglar.

3.Goşmaça soraglar.

4.Soralanda ulanyljak usullar.

II. Täze okuw maglumatyna geçmek:

1.Öňki sapaklar bilen baglanyşdyrmak.

2.Öňki synplarda geçilen taryh dersi bilen baglanyşdyrmak.

III. Täze okuw maglumatyny beýan etmek:

1.Meýilnamanyň punktlary.

2.Her punktuň meselesi.

3.Okuw maglumatlary.

4.Usullary.

IV. Öý işi:

1.Täze okuw maglumatyna düşünişi boýunça.

2.Faktlary özleşdirişi boýunça.

3.Usullary.

V. Berkitmek we jemlemek:

1.Sapagyň maksadyna laýyklykda: berkitmek we jemlemek.

2.Möhüm faktlary berkitmek.

Soramak:

1. Mysal üçin, 9-njy synpda “Hywa türkmenleriniň gozgalaňy (1855-1867 ýý.)” atly tema öwrenilende ýazuw arkaly ýerine ýetirilmeli öý işini barlamak: Hywa türkmenleriniň hana garşy göreşiniň kalendarý (usuly; duran ýerinden iki-üç okuwçydan soramak);

2. esasy soraglar:

a) Gozgalaňyň sebäpleri we gozgalaňçylaryň maksady (usuly; okuwçyny synp tagtasynyň ýanyna çagyryp soramak)

b) Gozgalaňyň ýeňilmeginiň sebäpleri, Atamyrat hanyň häsiýetnamasy. Kartadan Abdylla han bilen bolan çaknyşyklaryň, 1855-nji ýylyň oktýabr – dekabry aýlarynda bolan söweşleriň bolan ýerlerini kartadan görkezmek (usuly; ikinji okuwçyny synp tagtasynyň ýanyna çagyrmak)

1. Goşmaça soraglar:

a) Sarahs söweşi haçan bolupdyr?!

b) XIX asyryň I ýarymynda başga nähili gozgalaňlar bolup geçipdir?!

Täze maglumata geçmek. Täze materiala geçmekligi öňki sapak bilen ýa-da göniden-göni ön öwrenilen material bilen baglanyşdyrmak bolýar. Eger öwrenilen temalaryň arasynda organiki arabaglanyşygy dikeltmek mümkin däl bolsa, öňki öwrenilen kurs bilen baglanyşdyrmak bolýar. Muny soraglar goýmak we jogap amak, täze mowzuka näme öwrenilýändigini aýtmak bilen mugallym guraýar.

Täze okuw maglumatyny beýan etmek. Täze okuw maglumatyny beýan etmekligi meýilleşdirmegiň uly ähmiýeti bardyr. Meýilnama mugallymyň täze okuw maglumatyny yzygiderli beýan etmekligine kömek edýär. Ol mugallymyň düşündiren bölek faktlaryndan we proseslerden okuwçylaryň bitewiligine düşünje almaklaryna ýardam edýär, sapagyň aýratyn bölekleriniň arasynda içki arabaglanyşygy dikeldýär.

Sapagyň meýilnamasynyň her punktunyň meselesi barada oýlanmak möhüm. Adaty iş meýilnamasynda her

punktuň esasy taglymyny kesgitlemek kyn. Ýöne ol hakynda öz wagtynda oýlanmak gerek. Bu okuw maglumatyny saýlamaga kömek edýär we olary diňe iň zerur wagty peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Öý işini tabşyrmak. Öý işini tabşyrmak sapagyň möhüm bölekleriniň biri. Käbir ýagdaýlarda öý işini täze okuw maglumaty beýan edilmezden öň bermek hem bolýar. Şeýle edilende gürrüňiň meýilnamasyny düzmek ýa-da esasy soraglary anyk beýan etmek ýaly okuwçylaryň jogap bermeli bolýan meselelerine olaryň mugallymyň gürrüňi esasynda özleşdirmeklerine kömek edýär. Mysal üçin, tablisany özbaşdak doldurmak we ş.m. öý işi elmydama taryh depderlerine ýazylýar.

Sapagyň meýilnamasyny düzmek we ýazgysyny ýazmak. Mugallymyň taryh sapagyna taýýarlygy sapagyň meýilnamasyny düzmeği we ýazgysyny ýazmagy bilen amala aşyrylýar.

Sapagyň meýilnamasyna: sapagyň temasynyň ady, onuň bilim we terbiýe berijilik meselelerini anyk kesgitlemek, ulanyljak okuw görkezme esbaplarynyň sanawy (multimediýa tehnologiýasy, interaktiw tagta, karta, çekme surat, çyzgy, resminamalaryň ýygındysy, çeper edebiýatdan bölekler we ş.m.). Soramaklygyň meýilnamasy (esasy we goşmaça soraglar, soralmaly okuwçylaryň familiýasy) giriş gürrüňiniň meýilnamasy, punktlara bölünen konspekt ýa-da täze okuw maglumatyny beýan etmegiň meýilnamasy, beýan edilen okuw maglumatyny derňemegiň we jemlemegiň meýilnamasy, ony berkitmegiň usullary, öý işini anyk kesgitlemek.

Täze işe başlan mugallym sapakda beýan ediljek okuw maglumatlarynyň ähli detallary şöhlelendirilen jikme-jik sapak ýazgysyny ýazsa maksada laýyk bolýar. Şeýle-de has jogapkärli pursatlary (soramak üçin soraglary açyk kesgitlemek, täze okuw maglumatyny beýan etmeklige başlanylyşyny, meýilnamanyň aýratyn soraglary boýunça

netijeleri, möhüm kesgitlemeleri, jemleýji jemlemäni) sözme-söz bellemek gerek.

Sapagyň has möhüm pursatlaryny sözme-söz taýýarlamak ýaş mugallyma minutlarda döräp biläýjek (aýratyn hem sapagyň barşynda) tolgunma pursatlarynda kömek edýär.

Sapagyň aýratyn pursatlaryna jikme-jik taýýarlamak: mysal üçin, açyk beýan etmek, häsiýetnamalar, täze işe başlan mugallyma uly anyklygy, düşnükliigi, beýan etmekligiň manylylygyny gazanmaga mümkinçilik berýär. Okuw maglumatlaryny has gysga we anyk beýan etmäge, taryhy adalgalaryň çalt we oňat özleşdirilmegine, mugallyma öz gürrüňinde öwrenilýän eýýamyň aýratynlygyny bermäge mümkinçilik berýär. Mugallymyň diliniň oňat kämilleşmegine getirýär. Sapak ýazgysynda ýazylan sapakda öwrenilmeli okuw maglumatlaryny synpda sözme-söz okamagyň geregi ýok.

Her bir tejribeli mugallym sapakda öz sapak ýazgysyny okamaly däl-de gürrüň bermelidigini bilýär. Okuw maglumatlaryny sapak ýazgysynda sözme-söz ýazmaklyk özüni erkin alyp barmaklyga we özüne çekiji beýan etmeklige taýýarlanmak üçin edilýär.

Sapakda beýan edilýän täze okuw maglumatynyň sapak ýazgysy meýilnamanyň punktlaryna laýyklykda punktlara bölünýär. Bu beýan edilýän okuw maglumatyny yzygider edýär we ony okuwçylaryň kabul etmegini ýeňilleşdirýär.

Sapagyň jikme-jik ýazgysy adatça mekdep depderiniň ýarysyny tutýar. Sapak ýazgysyny listiň sag tarapyna ýazmak, polýar goýmak we çep tarapynyň üstüni ýetirmeler we üýtgeşmeler üçin goýmak ýerlikli bolýar. Indiki ýyl sapaga taýýarlananynda mugallym sapak ýazgysyna gerekli zerur bolan düzedişleri girizýär, täze okuw maglumatlaryny girizýär ýa-da könelişen okuw maglumatlaryny aýyrýar. Şeýle depder şu sapagyň mazmunyny ýa-da gurluşyny düýpli gözden geçirmek gerek bolýança iki-üç ýyl peýdalanylyp bilinýär.

Sapagyň ýazgysynda mugallym diňe beýan edilýän okuw maglumatynyň mazmunyny söhlelendirmän, ony beýan etmegiň usullaryny hem beýan edýär. Ol täze okuw maglumaty beýan edilýän wagtda okuwçylara beriljek soraglary belleýär, adalgalary ýazýar, çyzgylary çyzmak, görkezme esbaplary peýdalanmak üçin synp tagtasyna seredýär. Ol öz sapak ýazgysynda görkezme esbaplary diňe bir peýdalanmagyň pursatlaryny bellemän, eýsem görkezme esbaplaryň üsti bilen okuwçylara beriljek soraglary, çekme surat, karta, okuw kitabyndaky suratlar bilen işlemegiň usullaryny, synp tagtasynda ýazyljak ýazgylary we çyzyljak çyzgylary we ş.m. hem belleýär.

Beýan etmekligiň usullaryna degişli bellikleri temanyň mazmuny ýazylan tarapyň sag gyrasyndaky goýlan ýerde bellemek amatly bolýar. Mugallymyň aýratyn beýan edilýän faktlary derňemek we jemlemek boýunça gürrüňler üçin soraglary açyk kesgitlemegi gerek.

Mugallymyň dersiň mazmunyny ele almagy, özleşdirmegi bilen her nobatdaky sapagyň maglumatynyň mazmunynyň anyk ýazgysyny ýazmaklygynyň zerurlygy aradan aýrylýar. Mugallymyň özüniň erkin beýan edip bilýän okuw maglumatlarynyň hemmesini sapak ýazgysyna girizmegiň geregi ýok. Sapak ýazgysynda ýatda saklamak gerek bolan faktlar we detallar barada gysgaça bellik etmeklik ýeterlik bolýar. Beýan etmekligiň gidişiniň ýazgysy anyk meýilnama-sapak ýazgysyna köp ýa-da az golaýlaşyp biler. Sapakda beýan edilmeli okuw maglumatynyň şeýle sapak ýazgysy sapagyň gidişinde olary erkin peýdalanmak, mugallymyň baglanyşykly beýan etmegine päsgel bermez ýaly we sapak ýazgysyndan peýdalanmaklyga darykdyryjy garaşlylygy aradan aýrýar ýaly uly we anyk hat bilen ýazylýar. Ony şeýle ýazmak mümkin: bir tarapyndan meýilnamanyň esasy soraglaryny bellemek, beýleki tarapyndan okuw

maglumatynyň gysgaça sapak ýazgysyny we usulnama häsiýetli bellikler etmek bolýar.

Şeýlelikde sapak ýazgysy ýatdan beýan etmeklik guralanda daýanç bolar ýaly ýeterlik derejede anyk bolmaly, tekst boýunça sözme-söz okamaklykdan çetde durar ýaly ýeterlik derejede gysga bolmaly.

Jemlär aýdanymyzda dersiň maglumatlaryny erkin beýan edip bilýän, tejribeli mugallym okuw maglumatlaryny konspektiw ýazmaklyga derek sapagyň gysga meýilnamasyny düzmek bilen, ýagny beýan etmekligiň meýilnamasynyň punktlaryny sanamak bilen çäklenip biler (ýöne sapagyň ähli beýleki esasy pursatlary: onuň bilim we terbiýe berijilik meseleleri, soramaklygyň meýilnamasy, okuwçylara beriljek soraglar, jemleýji we giriş gürrüňiniň meýilnamasy, öý işiniň mazmuny – anyk kesgitlenen bolmaly we sapagyň gysga meýilnamasynda öz ornyny tapmaly.

Mugallym gaýtalamak, jemleýji gaýtalamak, barlag sapaklarynyň meýilnamasyny işläp taýýarlamaklyga-da az üns bermeli däl.

Sapagyň bu görnüşleriniň meýilnamasynda täze okuw maglumatyny beýan etmeklik бүтінлеý ýa-da бүтінлеý diýen ýaly bolmaýar. Bu sapaklaryň meýilnamasyny işläp taýýarlamak usulyýet garaýşy bilen seredeniňde aýratyn çylşyrymly bolýar. Gaýtalamk sapagyna taýýarlananynda mugallym karta, kinofilmler boýunça, tablisalar düzmek boýunça gaýtalamak işleriniň usullaryny belleýär, olaryň sapakda ýerine ýetirilişiniň mysaly görnüşi hakynda oýlanýar.

Jemleýji gaýtalamak sapagyna taýýarlananynda mugallym esasy we kömekçi soraglar bellenen jemleýji gürrüňiň meýilnamasyny düzýär, ulanyljak görkezme esbaplara, olary peýdalanmak bilen geçiriljek jemleýji gürrüňiň mazmunyna we usullaryna seredýär.

Soraglary açyk kesgitlemeklik – soramak sapagyň meýilnamasynyň esasy mazmuny bolýar.

Sapagyň islendik görnüşiniň meýilnamasynda sapagyň maksady we meselesi, onuň abzallaşdyrylyşy, işiň mazmuny we gidişi gökezilmeli. Mugallym tarapyndan edilýän gürrüňiň meýilnamasyny jemlemekligiň jemleýji konspektini oňat işlemek we sapagyň meýilnamasynda has jikme-jik şöhlelendirmek gerek.

Eger sapagyň meýilnamasy anyk, oňat düzülse sapakda iş anyk, ruhubelent okuw hilinde, gerekmejek arakesmesiz geçýär, şeýle-de mugallym we okuwçylar sapagyň ähli 45 minudyny mümkin bolanyndan doly peýdalanýarlar. Sapagyň her bir elementi oýlanyşykly işlenilen, meýilleşdirilen bolýar.

Ýöne sapagyň meýilnamasyny ýazmaklyk sapaga taýýarlanmagyň hemme işiniň gutarandygyny aňlatmaýar. Sapagyň okuw maglumatyny oňat öwrenmek zerur. Ony beýan etmekligiň usullaryny özleşdirmeli, karta bilen, surat maglumatlary bilen işlemek üçin gönükmeler geçmeli. Beýle etmeklik ýalňyşmaklykdan we sapak geçirlende kemçilikden gaça durmaga kömek edýär.

Täze işe başlan mugallymlaryň hemmesiniň goýberýän mahsus ýalňyşlyklarynyň hatarynda sapagyň maglumatlarynyň artyk bolmagyny, wagty we okuw maglumatyny böleklere bölmeكلي başarmaýandyklaryny sanamak bolýar. Sapagyň gidişini dogry guramaklygy başarmazlyk netijesinde mugallym beýan edişiniň derejesini adatdan daşary çaltlandyrmaly bolýar. Bu bolsa okuwçylaryň okuw maglumatyny özleşdirmeklerini kynlaşdyrýar ýa-da jaňdan soň saklanmaklaryna, mekdep okuwçylarynyň gün tertibiniň bozulmagyna getirýär.

§3. Taryh dersi boýunça iş otagy, onuň ähmiýeti we abzallaşdyrylyşy

Okuw işinde taryh dersi boýunça okuw otagynyň ähmiýeti we onuň kitaphanasy. Taryh dersi boýunça okuw

otagy mugallyma okatmaklygyň dürli görnüşli usullaryndan we tärlerinden peýdalanmaga giň mümkinçilik berýär.

Taryh dersi boýunça iş otaglary XX asyryň 20-nji ýyllarynda ýurduň köp mekdeplerinde peýda bolup, mekdepleriň köpsi iş otag ulgamyna geçýärler. Taryh dersi boýunça okuw otagynda okatmagyň häzirki zaman usullary bolan interaktiw , multimediyä usullaryndan doly peýdalanar ýaly interaktiw tagta, kompýuter we beýleki enjamlar bolmaly. Eger otagda interaktiw tagta bar bolsa sapaklarda peýdalanyljak okuw-görkezme esbaplary şoňa geçirilen bolsa okuwçylaryň döwrebap bilim almaklaryna ýakyndan kömek edýär. Eger taryh otagynda interaktiw tagta ýok bolsa onda otagda kartalar, çekme suratlar we elde taýýarlanan beýleki görkezme esbaplar şeýle-de taryhy resminamalaryň ýygyndylary, kitaplar we ş.m. jemlenýär.

Mekdepleriň tejribesinde mekdep taryhy ölkäni öwreniş burçy ýa-da mirashana we taryh dersi boýunça okuw otagy düşunjeleriniň biri-biri bilen gatyşdyrylýan wagtlary gabat gelýär. Olar maglumatlaryň jemlenişini we ýerine ýetirýän wezipeleri boýunça, mekdep işindäki orny boýunça düýpli tapawutlanýarlar. Taryh dersi boýunça okuw otagy esasan döwlet tarapyndan berlen, neşir edilen, mekdepde peýdalanmak üçin niýetlenilen esbaplar, çeper edebiýatlar we beýlekiler bilen baýlaşdyrylýar. Taryh dersi boýunça okuw otagynda okuw maksatnamasyndaky maglumatlary öwrenmek üçin zerur bolan görkezme esbaplaryň ulgamy ýerleşýär. Mirashananyň ekisponatlary okuwçylar tarapyndan ýygnaýar we synpdan daşary ulgamly işiň netijesinde (ýörüşler, taryh dersi boýunça okuw gezelençleri, arheologiyä boýunça gazuw agtaryş işlerine gatnaşmak we ş.m.) üsti ýetirilýär. Okuw maksatnamasyna laýyklykda mekdep mirashanasy bilen taryh dersi boýunça okuw otagynyň arasynda düýpli baglanşyk bar hem bolsa, hat-da mirashana eksponatlary taryh sapagynda peýdalanylýan bolsa-da mekdep mirashanasynyň ähli işi synpdan daşary

çärelere degişlidir. Taryh dersi boýunça okuw otagy esasan taryh sapagyndaky hökmany okuw işini talabalaýyk guramaga esas bolup hyzmat edýär. Onuň esasy ýerine ýetirmeli wezipesi–taryhy okatmaklygy has gowy material şertler bilen üpjün etmekden ybaratdyr.

Taryh dersi boýunça okuw otagynyň zerur böleginiň biri onuň kitaphanasydyr. Taryh dersi boýunça okuw otagynda juda az sanly kitaply kitaphana bolsa-da onuň bolmagy ähli okuw-terbiýeçilik işiniň guralyşyny oňatlaşdyrmaga kömek edýär.

Kitaphananyň kitap gory mugallymyň sapaklaryny, gurnaklary, taryh aňşamlaryny üstünlikli geçirmäge, okuwçylaryň bolsa öz güýçleri bilen ýurdumyzda bolup geçýän syýasy, durmuş-ykdysady, medeni ösüşler baradaky we beýleki maglumatlary düýpli öwrenmeklerine, dürli çäreleri geçirmäge gatnaşmaklaryna mümkinçilik berýär. Kitaphanalaryň zerurlygyna Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhammedowyň ýurdumyzyň döredijilik intelligensiýasynyň wekilleri bilen 2010-njy ýylyň 24-nji fewralynda geçiren duşuşygynda: ”Biz hormatly ýaşulularymyz bilen maslahatlaşyp, medeniýetimiziň asylyly döplerini dikeltmek üçin ýurdumyzyň ähli obalarynda, şäherçelerinde, etraplardaky şäherlerinde we etrap merkezlerinde sazçylyk mekdeplerini açmak, oba kitaphanalaryny, Medeniýet öýlerini dikeltmek, olary internet ulgamyna birikdirmek we kompýuterler bilen üpjün etmek barada karara geldik.”

Taryh dersi boýunça okuw otagynyň kitaphanasynda jemlenmeli kitaplary indiki esasy bölekler bölme mümkin:

- 1.Ýurduň Prezidentiniň ömri durmuşy we işi bilen baglansykly kitaplar;
- 2.Türkmen döwletiniň we partiýanyň resminamalary;
- 3.Ylmy populýar we çeper-taryhy edebiýatlar;
- 4.Maglumat berýän edebiýatlar;
- 5.Usulnama boýunça edebiýatlar we ş.m.

Kitaphananyň birinji bölümine taryhy okatmaklykda möhüm rol oýnaýan ýurduň Prezidentiniň eserlerini gizirmek zerur. Kitaplaryň bu toparyna ýurduň Prezidentiniň eserleriniň ýygyndysyny (ýokary synpda) toplumy bilen girizmek bolýar. Bu topara girýän eserleriň öwrenilmegi ýurduň Prezidentiniň möhüm işlerini çuň öwrenmeklige mümkinçilik berýär.

Ikinji bölüme degişli kitaplaryň arasynda ozaly bilen möhüm döwlet we partiýa resminamalarynyň orun tapmagy gerek. Bu bölümde Türkmenistanyň Konstitusiýasyny, Prezidentiň Permanlaryny we Kararlaryny, Mejlisiň we Türkmenistanyň Ministerler Kabnetiniň Türkmenistanyň içeri we daşary syýasaty bilen baglansykly meseleler boýunça kararlaryny ýygnamak maksada laýyk bolýar.

Taryhdan bilimleri ele alamaklyga ylmy-populýar we çeper edebiýat hem uly kömek edýär. Kitaphana üçin bu edebiýatlaryň az sanlysynyň sanawy okuw kitaplarynda we orta mekdep üçin taryh boýunça okuw gollanmalarynda kesgitlenilýär. Bu bölüme girýän edebiýatlary orta we ýokary synp okuwçylary üçin toparlara bölmek gerek.

Bu bölümde ylmy-populýar temadaky dünýä taryhynyň möhüm wakalaryndan söhbet açýan, ylmyň we medenýetiň beýik gazananlaryna bagyşlanylan kitaplary ýerleşdirmek hem bolýar.

Bu bölümde aýratyn orny çeper taryhy edebiýatlar eýeleýärler. Bu edebiýatlar mekdepde taryhy okatmaklygynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga uly kömek edýärler.

Okuwçylar taryhy romanlar, powestler, gürrüňler bilen tanşanlarynda olarda taryha bolan has çuň gyzyklanma döreýär.

Çeper taryhy, ylmy-populýar edebiýatlary-da okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda toparlara bölmek gerek. Munda orta mekdebiň 4-nji synpynda okaýan çagalar üçin niýetlenilen taryhy çeper edebiýatlary bölek ýygnamak ýerlikli bolýar.

Taryh dersi boýunça okuw otagynyň kitaphanasynda uly orny maglumat berýän edebiýatlar eýeleýärler. Bu bölüme girýän edebiýatlar diňe bir okuwçylaryň taryh boýunça bilimlerini çuňlaşdyrmaga kömek etmän syýasy maglumatlary, söhbet sapaklaryny, gurnaklar geçirmek üçin hem maglumatlary saýlamaga kömek edýär. Bu bölümde sözlükleri (filosofik, syýasy ykdysady, daşary ýurt sözleriniň sözlügi), maglumat berýän ýygynydlary ýerleşdirmek bolýar.

Kitaphananyň bu bölümüne beýleki maglumat berýän neşirler bilen birlikde ilki bilen mugallymyň özüniň peýdalanýan maglumat berýän çeşmelerini-de gizirmek maksada laýyk bolýar. Olara mysal edip her ýylda bir gezek çykan halkara ýyllyk neşirleri, gysga taryhy maglumatlary we ş.m. almak bolýar. Şeýlelikde bu bölümde “Türkmenistanda ylmy we tehnika žurnalyny”, “ Mugallymlar gazetini” we beýlekileri goýmak bolýar. Ýokary synplarda aýratyn okuwçylar söhbet we gurnak işlerine taýýarlananlarynda bu edebiýatlary gürrüňsiz ulanýarlar.

Bulardan başga-da mugallym okuw prosesiniň gidişinde ýokary okuw mekdepleri üçin niýetlenilen okuw kitaplaryny we okuw gollanmalaryny-da peýdalanýar. Ol bularyň hemmesini mekdep kitaphanasyndan alyp bilýär. Şunuň bilen baglanşyklykda mekdep kitaphanasy ady agzalan temalardaky kitaplaryň kesgitli sanyny (aýratyn hem özlerinde birnäçesi bar bolan kitaplary) taryh dersi boýunça okuw otagynyň kitaphanasy üçin bölüp berip bilýärler.

Taryh mugallymyň esasy meselesi mekdep kitanhasynyň işgärlerine taryh dersi boýunça okuw otagy üçin gerek bolan taryhy temadaky, şeýle-de nähili döwürleýin neşirleriň bardygyny öz wagtynda habar bermek bolup durýar. Şeýle edilende taryh dersi boýunça okuw otagynyň kitaphanasyna olary yzygiderli alyp bolýar.

Mekdep kitaphanasy taryh dersi boýunça okuw otagynyň kitaphanasyna temalaýyn sergiler guralanda-da uly

kömek edip bilýärler. Ýagny, munuň üçin mekdep kitaphanasy taryh dersi boýunça okuw otagynyň kitaphanasyna kesgitli wagt üçin zerur edebiýatlar berýärler.

Görşümüz ýaly taryh dersi boýunça okuw otagynyň kitaphanasynyň mekdep okuwçylaryna bilim-terbiýe bermekde uly ähmiýeti bar. Bu kitaphananyň materiallary ozaly bilen mugallyma sapagy taýýarlamaga we sapagy geçirmäge, synpdan daşary dürli çäreleri guramaga uly kömek edýär. Kitaphananyň uly ähmiýeti okuwçylarda taryhy kitaplara we geçmiş taryhymyza söýgi döredýänliginden ybaratdyr.

Taryh dersi boýunça okuw otagynyň abzallaşdyrylyşy.

Taryh dersi boýunça okuw otagynyň özi iki gatda-giň synpda we onuň bilen ýanaşyk ýerleşen uly bolmadyk gatda ýerleşse amatly bolýar.

Taryh dersi boýunça okuw otagynda mümkin bolsa indiki zatlar bolmaly:

- 1) Interaktiw synp tagtasy;
- 2) Multimetriýa okuw enjamlary;
- 3) Açylyp ýygnaýan uly synp tagtasy;
- 4) Mugallymyň suratlary we görnümli görkezme esbaplary görkezmeklige taýýarlamagy üçin stol;
- 5) Karta goýmak üçin goýguç;
- 6) Okuwçylar üçin partalar;
- 7) Tok bilen işleýän enjamlary işletmek üçin tok dürtgüç we ş.m.

Okuw esbaplaryny saklamak üçin olary kiçi gatda ýerleşdirmek ýerlikli bolar. Kitaplar, albomlar, görnümli esbaplary saklamak üçin laýyk gelýän şkaflar, suratlar we gramplastinkalary saklamak üçin ýaşşikler, karta üçin aýratyn goýguç ýok bolsa olar okuwçylaryň ýeňsesinde yzky diwara ugurdaş ýerleşdirilýär. Okuw esbaplaryny saklamak üçin mebelleri jaýlaşykly ýerleşdirilmeli we gerek esbapy çalt tapyp almaga mümkinçilik bermeli.

Taryh dersi boýunça okuw otagynyň diwarlarynda şol günki sapaga degişli, onuň bilen baglanyşykly bolmadyk esbaplar bolmaly däl. Uzak wagt saklanmaly ekspozisiýalar, ýubileý sergileri we beýlekiler okuw otagynyň ýakynynda zalda ýerleşdirilse oňat bolýar. Şeýle edilende dürli synplaryň okuwçylaryna sapakdan boş wagtlary seretmäge mümkinçilik bolýar.

Taryh dersi boýunça okuw otagynyň ýanyndaky kiçi gat dine bir şol günki sapaga degişli esbaplary mugallymyň ýada okuwçylaryň çalt tapmagy üçin esbaplaryň ýerleşdirilýän ýeri dälidir. Kiçi gatda görkezme esbaplary taýýarlamak üçin, geçirlen okuw gezelenji hakyndaky, gurnagyň işi hakyndaky hasabat sergilerini taýýarlamak üçin materiýallar we gurallar bolmaly. Ol ýer-de ýaş ölkäni öwrenijiler, arhiwçiler tarapyndan okuwçylaryň gözleg häsiýetli işleri netijesinde ýyganan maglumatlar hem jemlenilýär. Olaryň köpüsi sapakda peýdalanylýar. Şeýlelikde, Taryh dersi boýunça okuw otagy belli derejede synpdan daşary we sapakdaky okuw işiniň arasyndaky baglanyşygy amala aşyrýar.

Oňat abzallaşdyrylan okuw otagynyň bolmagy sapagyň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin zerur bolan tehniki serişdeleri, görkezme we beýleki esbaplary has giň peýdalanmaga bolan mümkinçiligini üpjün edýär.

Okuw otagynda ýeterlik sanda taryhy çeşmeleriň, dürli resminamalaryň we ş.m jemlemegi olary synpda ähli okuwçylary köpçülikleýin öwrenmekliklerini guramaga, sapakda okuwçylaryň akyl işini işjeňleşdirmäge, olaryň taryhy geçmişe gyzyklanmalaryny terbiýelemegä mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, okuw otagynda jemlenen serişdelere daýanyp mugallym okatmak prosesini we okuwçylary sapakda hem-de synpdan daşary işde terbiýelemeklige düýpli mümkinçilik alýar. Synp we synpdan daşary işleriň netijeliligini we täsiriligini ýokarlandyrýar.

Taryh dersi boýunça okuw otagynda görkezme esbaplarynyň ähli görnüşleriniň bolmagy zerurdyr.

Mekdep üçin neşir edilen taryhy kitaplar, şeýle-de okuwçylar tarapyndan taýýarlanylýan özbaşdak tematiki kartalar, neşir edilen we özbaşdak taýýarlanylýan shematik kartalar we söweşleriň, söweş hereketleriniň meýilnamalary we ş.m.girýär. Okuw otagynda her neşirden 15-20 nusga-her parta bir kartadan ýeter ýaly möçberde taryhy atlaslaryň toplumynyň bolmagy zerur. Şeýle bolanda mugallym taryh sapagynda 4-10-nji synplarda karta boýunça dürli görnüşli iş geçirmäge mümkinçilik alýar. Dürli akyl ýetirijilik ýumuşlary boýunça karta bilen işjeň akyl ýetiriş işini gurap bilýär.

Taryhy temadaky kartinalar-muňa okuw kartinalary, mekdebe kömek üçin neşir edilen medenýetiň ýadygärlikleriniň we sungat eserleriniň reproduksiýasy.

Taryh dersi boýunça neşir edilen we elde taýýarlanan shemalar we tablisalar. Ikinji jahan urşunyň we häzirki döwriň plakatlarynyň toplumu. Bular şol wakalar hakynda düşünje bermek üçin görkezme esbap materiallary bolup hyzmat edýär.

Köpçülükleýn derňew we synpda gürrüň geçirmeklige mümkinçilik berýän, paýlanylyp berilýän materiallar (otkrytkalar, gazetlerden we žurnallardan kesilip alynan bölekler, okuwçylaryň okuwgezelençlerinde, ýörüşleride, ülkäni öwreniş işiniň gidişinde düşürilen suratlary). Bularyň hemmesi okatmakda peýdalanylýan we sapakdaky işi işjeňleşdirýän görkezme esbap çeşmeleriniň sanyny has giňeldýär.

Katondan, fanerden we beýleki materiallardan taýýarlanan, buýurma netijesinde taýýarlanylýan we elde taýýarlanylýan göwrümlü görkezme esbaplar.

Mekdep taryhy ses ýazgylaryna hökümýet ýolbaşçylarynyň çykyşlary, görnükli kompazitorlaryň saz eserleri, gramplastinkalar şeýle-de taryhy wakalara gatnaşyjylar

bilen edilen gürrüňüň magnitafon ýazgylary, taryh boýunça radio umumy okuwlary we beýleki materiallar girýär.

Okuwçylaryň akyl işlerini guramak, bilimlerini barlamak we ş.m. üçin materiallar we serişdeler. Bulara täze sözleri we düşüňjeleri peýdalanmaklygy ýa-da düşündirmegi talap edýän soragly kartoçkalar, okuwçylaryň alan bilimlerine daýanyp başarnyklaryny ösdürmekligi maksat edinýän-akyl ýetirjilik ýumuşlary bolan kartoçkalar toplумы girýär. Muňa dürli synplar üçin we dürli temalar boýunça okuwçylaryň bilimlerini taýýarlamak üçin perfokartalar, taryh dersi boýunça işlenilip düzülen we tejribede synalyp görülen san diktantlary, şeýle-de gözegçilik we öz-özüňe gözegçilik etmek üçin beýleki esbaplar hem girýär.

Okatmaklygyň ekran serişdeleri.

Taryh sapaklarynda okuwçylara berilýän maglumatlar ekranda tablisa, diagramma, grafik, çygzy, şekil we ş.m. bilelikde alnyp barylýsa sapagyň hili has-da ýokarlanýar. Netijede okuwçylaryň sapagy has aňsat we çalt özleşdirmeklerini gazanyp bolýar.

Multimediýa tehnologiýalary-bu häzirki wagtda okuw işinde täze informasion tehnologiýalaryň iň çalt ösýän ugurlarynyň biridir. Häzirki wagtda interaktiw tehnologiýalar bilim ulgamynda has giňden peýdalanylýar. Mekdeplerde eýýäm bu tagtanyň peýda bolmagy mugallymlaryň kompýuterde işlemek derejeleriniň ýokarlanmagyna getirýär.

Multimediýa tehnologiýalarynyň esasynda interaktiw okuwlary geçirilende, zerur serişdeleriň biri interaktiw tagtadyr. Bu tagtanyň kömegi bilen mugallym okuwçylara berjek maglumatlaryny kompýutere girizip, tagtada görkezip, onda adaty tagtadaky ýaly işläp bilýär. Şeýlelikde, okuwçylar temany diňe diňlemek arkaly däl-de görmek arkaly hem özleşdirip bilýärler.

Interaktiw tagtalaryň ulanylyşy çylşyrymly däldir. Islendik kompýuter demonstrasiýasyny doly dolandyrmaklyga-

tagtanyň ekranyna suratlary, kartalary, çyzgylary çykarmak, dürli obýektleri döretmek we ýerine ýetirmek, wideo we interaktiw animasiýalary işe girizmeklige, esasy ýerleri dürli reňkler bilen reňklemäge, islendik kompýuter programmasy bilen işlemäge doly mümkinçilik berýär. Interaktiw tehnologiýalaryny öndüriji kompaniýalar interaktiw tagta bilen birlikde interaktiw gurluşlary dolandyrmaga, sapagyň gidişinde bellikleri etmek we beýleki işleri amala aşyrmaga mümkinçilik berýän ýöriteleşdirilen programma üpjünçiliklerini hem hödürleýärler. Mugallymlar toplanan tejribeleri we okatmagyň usullaryny biri-birleri bilen alşyp bilýärler.

Interaktiw tagta mugallyma ýa-da çykyş edýän okuwça iki sany guraly: maglumatlary görkezmek üçün ekraný we adaty marker tagtany peýdalanmaklyga mümkinçilik berýär. Interaktiw tagtada ýazgy ýörite elektron galamyň ýa-da barmagyň kömegi bilen ýerine ýetirilýär. Çykyş ediji eline ýörite galam alyp, ekrandaky şekiller bilen işläp bilýär: gerekli ýerleri belläp, aşagyny çyzyp, daşyny çyzyp, çyzgylary çyzyp ýa-da düzedip bilýär.

Umuman aýdanymyzda, interaktiw tehnologiýalaryň kömegi bilen okuw geçmek okuwçylaryň sapaklaryny has gyzykly geçirip, sapagy çalt özleşdirmeklerine mümkinçilik berýär. Şonuň üçin ýokarda gürrüňini eden okuw-görkezme esbaplarymyzy hem interaktiw tagta geçirip peýdalanmak gerek. Munuň peýdaly taraplary gaty köp. Interaktiw tagta geçirilen okuw-görkezme esbaplarynyň kagyndan taýýalanylan okuw-görkezme esbaplary ýaly zaýalanyp, täzeden taýýarlamak zerurlygy aradan aýrylýar. Mugallym okuw-görkezme esbaplaryndan gerekli wagty hiç bir kynçylyksyz, näçe islese sonça peýdalanyp bilýär, gerek bolsa gaýtalaý seretmekligi gurap bilýär.

§4. Taryh sapaklarynyň görnüşleri

Sapak mekdepde taryhy okatmaklygy guramagyň esasy görnüşi hökmünde. Sapak mekdepde okuw işini guramagyň okatmak prosesiniň esasy guramaçylykly görnüşidir. Onuň özara biri – birleri bilen aýrylmaz baglanyşkly we özara şertlendirilen üç sany tarapy bar: okuw dersiniň mazmuny, okatmak usullary we okuwçylaryň okuw işi. Sapakda okuwçylaryň taryh boýunça sistemaly bilim almaklaryna we şoňa laýyk gelýän başarnyklary we endikleri özleşdirmeklerine gönükdirilen, mugallym bilen okuwçylaryň arasyndaky köp taraply iş amala aşyrylýar. Sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda klasdaky okuwçylaryň köprülikleýin işi we her bir okuwçynyň özbaşdak işlemegi amala aşyrylýar, okuwçylary terbiýelemek meselesi çözülýär.

Her bir sapak özünden öňki we soňky, yzyndan gelýän sapak bilen berk baglanyşkly bolýär. Her bir sapaga taryh boýunça beýleki sapaklar bilen kurs we tema boýunça sapaklaryň ulgamy bilen baglanyksyz zat hökmünde seretmek mümkin däl . Her bir sapak taryh sapaklarynyň umumy zynjyrynda özüniň okuw, bilim- terbiýe berijilik taýndan (bir ýa-da birnäçe) maksady boýunça aýratyn orny eýeleýär we kesgitli wagtyň (45 salym) dowamynda amala aşyrylýar.

Taryhy okatmak prosesi özara biri-birleri bilen baglanyşkly elementlerden düzülýär. Olaryň esasylyry: täze okuw materialyny öwrenmek, ony berkitmek, öwrenilen materialy lemlmek we ulgamlaşdyrmak, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we hasaba almakdyr. Bir sapak okatmak prosesiniň ähli elementlerinden düzülýär, beýleki birinde bolsa ol ýa-da beýleki element (täze materialy öwrenmek ýa-da öwrenilen materialy gaýtalamak we jemlemek, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we hasaba almak ýaly) sapagyň bütin dowamynda esasy rol oýnaýar.

Taryh sapaklarynyň indiki esasy görnüşleri bar:

a) Okatmak prosesiniň ähli elementlerinden düzýa-da utgaşdyrylan sapak.

b) Täze okuw materialy öwrenilýän sapak.

c) Jemleýji-gaýtalamak sapagy.

d) Okuwçylaryň bilimleri barlanylýan we hasaba alynýan sapak .

Sapaklaryň bu esasy görnüşleriniň her biri öz gezeginde uly özboluşlylyklary boýun ça tapawurlanýarlar: anyk sapagyň aýratyn özüne mahsuz didaktiki maksadyna (giriş sapagy, çylşyrymly taryhy düşüňjäniň kemala getirilýän sapagy, kesgitli başarnyklaryň , endikleriň we ş. m. ösdürilýän sapagy) we ony geçirmekligiň usullaryna laýyklykda (ol ýa-da beýleki sapagyň esasy usullaryna baglylykda – gürrün ýa-da mugallymyň umumy okuwy şlik sapagy, okuwçylaryň onuň kitaby ýa-da taryhy resminamalar bilen özbaşdak işleýän sapaklary , kino sapagy we ş. m.)

Utgaşdyrylan sapak okatmak prosesiniň ähli elementlerinden düzülýär. : bilimleri barlamak we hasaba almak (soramak) , täze okuw materialyny öwrenmek, sapakda alynan bilimleri berkitmek we okuwçylary özbaşdak oý işine taýýarlamak.

Utgaşdyrylan sapagyň ähli elementleri öz aralarynda berk baglanşykly . Soramaklyk diňe bir okuwçylaryň öň öwrenilenleri nähili özleşdirendiklerini barlamak , bilimleri ulgamaşdyrmak we çuňlaşdyrmak , peýdaly endikleri ösdürmek bilen çäklenmän, eýsem düzgün bolşy ýaly täze okuw materialyny öwrenmeklik bilen organiki baglanşykly alnyp barylýar, oňa düşünmekligi we özleşdirmekligi ýeňilleşdirýär.

Mugallym täze materialy beýan prosesinde okuwçylarda bar bolan bilimlere daýanýar , täze bilimleri okuwçylara tanyş bolan faktlar we düşüňjeler bilen baglanşdyrýar.

Öwrenilýän wagtynda ýa-da sapagyň ahyrynda täze materialy berkitmeklik diňe bir okuwçylaryň täze öwrenilenlere dogry düşündiklerini barlamaga mümkinçilik bermän, eýsem olary öň geçilenler bilen baglanşdyrmaga, okuwçylary öý işini ýerine ýetirmeklige taýarlamaga-da kömek edýär.

Öý işi sapakda alynan bilimleri berkidýär we çuňlaşdyrýar, indiki sapaga geçmeklik üçin "köpri" gurýar. Orta mekdepde utgaşdyrylan sapagyň taryh sapaklarynyň esasy titpi bolup durýanlygy tötänleýin däl. Bir sapakda okuw prosesiniň ähli elementleriniň utgaşmagy bu tipi has çäýe we netijeli edýär.

Utgaşdyrylan (ýagny okuw prosesiniň ähli esasy elementleriniň utgaşan) sapagyň mysaly gurluşy aşakdaky ýaly bolýar:

1. Sapagyň temasy we meselesini düşündirmek.
2. Soramak: (okuwçylaryň öý işlerini ýerine ýetirişlerini we we bilimlerini barlamak, çuňlaşdyrmak, jemlemek we berkitmek)
3. Täze okuw materialyny öwrenmäge geçmek.
4. Täze materialy öwrenmek.
5. Sapakda öwrenilenleri berkitmek köplenç sapagyň ahyrynda däl-de, täze materialyň öwrenilýän prosesinde geçilýär.
6. Öý işini tabşyrmak (öý işiniň mazmunyny we ýerine ýetirilişiniň usullaryny düşündirmek)

Okuw prosesiniň sanalyp geçilen elementleri şeýle sapaklarda ýüze çykarylýşyna we olaryň arasynda wagtyň bölünişine laýyklykda köp ýa-da az rol oýnaýarlar.

Aýratyn ýagdaýlarda, ýagny haçan-da sapagyň mazmuny we meselesi dogry geleninde, soramaklygy berkitmekli bilen bilelikde amala aşyrmak bolýar. Şeýle ýagdaýda mugallym sapagyň temasyny aýdanyndan soň, täze materialy beýan etmeklige geçýär, munuň üçin temanyň öň öwrenilenler bilen baglanşygyny gysgaça görkezýär. Şeýle

edilende okuwçylar öň geçilenleri ýap-ýaňyja beýan edilenler, aýdylanlar bilen baglanşdyryp jogap berýärler.

Utgaşdyrylan sapak V-VII synplarda esasy we has köp peýdalanylýan tip hasap edilýär. Ýokary synplarda pedagogika ylmy köplenç okuw prosesiniň haýsydyr bir elementine bagyşlanylan sapaklaryň mümkinçiliklerine we maksadalaýyklygyna üns berýär. Şonuň üçin VIII-IX synplarda şeýle sapaklaryň "udel agramy" we ähmiýeti kem-kemden we yzygider ýokarlanýar. Bu diňe bir öwrenilýän materiallaryň çylşyrymlylygyny we göwrüminiň ululygy bilen şertlendirilmän, eýsem ýokary klas okuwçylarynda kemala getirilmeli ýagny praktiki durmuşda talap edilýän (bütin okuw sagadynyň dowamynda täze okuw materialyny üstünlikli kabul etmegi başarmagy, aýratyn, köplenç ýagdaýlarda uly göwrümlü soraglara we mowzuklara doly, jikme-jik jogap bermek, ýoldaşlarynyň jogaplaryny tankydy nukdaýnazardan diňlemek, olara laýyk gelýän düzedişleri we üsti ýetirilmeleri girizmek, okuw kitaby boýunça täze bilimleri özbaşdak öwrenmek we ş.m.) başarnyklary we endikleri ulgamly kem-kemden ösdürmegiň zerurlygy bilen hem baglanşyklydyr. Bu meseleleriň hemmesi esasan diýen ýaly utgaşdyrylan sapakda däl-de, bütinleý täze materialy öwrenmeklige ýa-da gaýtalamaklyga, jemlemeklige, bilimleri barlamaklyga we hasaba almaklyga bagyşlanylan sapaklarda has üstünlikli amala aşyrylýar.

Täze okuw maglumaty öwrenilýän sapak. Bütinleý ýa-da bütinleý diýen ýaly täze temany öwrenmeklige bagyşlanylan sapaklary V-VIII synplarda öwrenilýän materiallaryň göwrümi we sapagyň meseleleri bütinleý täze mowzугy öwrenmeklige bagyşlanylan sapaklaryň geçirilmegini talap edýär.

Bütinleý ýa-da bütinleý diýen ýaly täze temany öwrenmeklige agyşlanylan sapagyň gurluşy adatça aşakdaky ýaly bolýar:

1. Sapagyň temasyny aýtmak. Täze okuw maglumaty öwrenilende daýanmak zerur bolan bilimleri gysgaça gaýtadan dikeltmek (okuwçylar bilen söhbetdeşlikde ýa-da mugallymyň giriş sözi arkaly). Okuwçylary temanyň meýilnamasy bilen tanyşdyrmak.
2. Temany dürli görnüşli usullary we tärleri peýdalanmak bilen öwrenmek. Täze okuw maglumatyny onuň öwrenilýän prosesinde ýa-da sapagyň ahyrynda berkitmek.
3. Öýe iş tabşyrmak.

Täze maglumat öwrenilýän sapak utgaşdyrylan sapaga, ýagny köp ýagdaýlarda, aýratyn hem ýokary synplarda okuwçylardan soramak, täze materialy öwrenmek we berkitmek üçin wagt ýetmeýän sapaklaryna garanynda mugallyma öwrenilýän temanyň mazmunyny çuň açmaga, has köp görnüşli usullary we tärleri peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Bütün sapak täze maglumaty öwrenmeklige bagyşlanylan bolsa, mugallym sapakda okuwçylar bilen okuw kitaby ýa-da taryhy resminamalar bilen özbaşdak işleri guramaga, maglumaty synpda netijeli berkitmeklige geçirmeklige we synpda eýýäm onuň esasan özleşdirilmegini üpjün etmeklige has giň mümkinçilik alýar.

Jemleýji gaýtalamak sapagy. Mekdebiň taryh dersinde uly we jogapkärçilikli roly jemleýji-gaýtalamak sapaklary oýnaýar. Eýýäm adyndan belli bolşy ýaly, beýle sapaklar diňe bir gaýtalamaklyga bagyşlanman, eýsem olarda öwrenilen okuw maglumatlaryny jemlemeklik hem nazarda tutulýar. Usulnama edebiýatlarynda soňky ýyllarda bu sapaklar baradaky meselelere birnäçe gezek seredildi. Olaryň bilim-terbiýe berijilik taýdan ähmiýetliligi hemmeler tarapyndan ykrar edilen. Emma jemleýji-gaýtalamak sapaklary hemme mekdeplerde geçirilmeýär, eger geçiriläýen halatlarynda-da köplenç şowsuz bolýar. Mugallymlaryň käbirleri muny wagt ýetmezçiligi bilen düşündirýärler, beýleki birnäçeleri bolsa beýleki sapaklarda esasy meseläniň öwrenilenleri gysgaça

gaýtalamaklyga ýa-da geçilen mowzuklar boýunça aýratyn okuwçylaryň bilimlerini ýöne barlamaklyga syrykdyrylýar. Jemleýji-gaýtalamak sapaklarynyň esasy meselesi diňe bir geçilenleri gaýtalamak bolman, eýsem olary ulgamlaşdyrmak, okuwçylaryň bilimlerini has ýokary derejä galdyrmak, şular bilen birlikde täze düşüňjeleri we ideýalary özleşdirmeklerini gazanmak we ş.m. ybaratdyr.

Jemleýji-gaýtalamak sapaklary okuwçylara taryhy prosesini düýp esaslaryna oňa düşünmeklerine onuň kanunalaýyklygyna, möhüm taryhy wakanyň döreýşini, olaryň ösüşiniň esasy etaplaryny derňemeklerine, öwrenmeklerine olaryň ähmiýetini kestgitlemeklerine kömek edýär. Mowzuklaryň öwrenilýän prosesinde aýratyn sapaklarda olara bölekler boýunça, köp halatlarda hat-da birine beýlekisinden bölükleýin seredilýär. Jemleýji-gaýtalamak sapaklarynda bolsa olar okuwçylaryň göz önünde jemlenilen görnüşde açylypgörkezileýär. Okuwçylar aýratyn faktlardan we olaryň sebäp-netije baglansyklaryny açmaklykdan bu faktlary jemlemeklige, taryhy kanunalaýyklyga düşünmeklige, kursuň ähli temalaryny, bölümini ýa-da aýratyn problemasy, has berk we çuň özleşdirmeklige geçýärler.

Jemleýji-gaýtalamak sapaklary her bir uly tema ýa-da bölüm we aýratyn taryhy problema boýunça geçirilýär. Taryhyň her bir mekdep kursyöwrenilenden soň jemleýji – gaýtalamak sapaklaryny geçirmekligiň hem uly ähmiýeti bar. (V- klasda Gadymy dünýä taryhy boýunça , VI klasda orta asyrlar taryhy boýunça we ş. m.)

Mugallym hem okuwçylar üçin aýratyn taryhy problema boýunça geçirilýän jemleýji-gaýtalamak sapaklary uly çylşyrymlylyk döredýär, sebäbi okuwçylardan dürli temalarda , uzak wagtyň dowamynda öwrenilen uly materiallary jemlemek (mysal üçin, V-klasda Gadymy dünýäde gulçulyk, “ Kapitalistik jemgyýetiň esasy häsiýetler” we ş. m.)

talap edilýär.bu ýerde jemlemeklik pursaty aýratyn açyk görnüşde bolýar.

Jemleýji – gaýtalamak sapaklarynyň gurluşy indiki ýaly bolýar:

1. Sapagyň temasyňy we onuň meselesini aýtmak (habar bermek)
2. Kursuň bölümi ýa-da aýratyn problemasy boýunça temalary gaýtalamak we jemlemek. (Ähli okuwçylary esasy sapaklary derňemeklige aktiw çekmek bilen söhbetdeşlik , resminamany anali etmek , çeper edebiýatdan bölekleri peýdalanmak we beýleki usullar arkaly).
3. Mugallymyň jemlemesi. (tema boýunça netijesi), bellik etmek (eger söhbetdeşlik usuly peýdalanylan bolsa).
4. Öýe iş tabşyrmak..

Jemleýji – gaýtalamak sapaklary ozaly bilen bütin synp bilen söhbetdeşlik usuly esasynda ýagny okuwçylaryň öz ýoldaşlarynyň aýdanlaryny düzetmeklige we üstüne ýetirmeklerine giňden çekilmekleri bilen geçirilär.Mugallym her bir sorag boýunça gysgaça anyklaşdyryjy we jemleýji bellikler edýär. Şeýle sapaklarda mugallymy usulnama boýunça meselesi okuwçylaryň ählisini goýlan soragy ara alyp maslahatlaşmaklyga we derňemeklige işjeň çekmekden ybarat. V-VII synplarda söhbetdeşligi resminamany ýa-da çeper edebiýatdan bölegi derňemek bilen, synp tagtasynda we okuwçylaryň depderlerinde jemleýji tematik tablisalary düzdürmek bilen ýa-da ekran esbaplaryny görkezme

Sebäbi munda esasan bilimleri barlamak we hasaba almak meselesi çözülýär, sapagyň esasy funksiýasy bolan öwredijilik has gowşak bolýar. Şonuň üçin beýle sapaklar köplenç aýratyn ýagdaýlarda, ýagny haçan-da mugallym haýsydyr bir sebäbe görä ähli okuwçylaryň bilimlerini ýeterlik derejede barlap ýetişmedik ýagdaýlarynda geçirilýär. Muny çäryekde bir-iki gezek özbaşdak ýazuw işini geçirmek (soraglara jogap bermek,

giňeldilen meýilnama, tematik tablisa düzmek, kontur karta bilen işlemek we ş.m.). bilen amala aşyrmak hem bolýar.

Beýleki bir sapakda okuwçylaryň bilimlerini ýatdan hasaba almak ýa-da synp tagtasyny peýdalanmak bilen soramaklyk geçirilýär. Şeýle sapaklarda hem-de okuw prosesiniň ähli esasy elementleriniň utgaşýan sapaklarynda-da soramaklygyň öwrediji häsiýete eýe bolmagyny gazanmaga çalşmak zerur. Hiç bir ýagdaýda beýle sapaklar aýratyn okuwçynyň bilimini barlamaklyga gönükdirilmeli däl.

Şeýle ýagdaýda şunuň ýaly sapak – gaýtalamak sapagyndan nähili tapawutlanýar? Okuwçylaryň bilimlerini barlamak we hasaba almak sapagy diýip, sapagyň aýratyn görnüşine bölmek gerekmi? diýen sorag ýüze çykýar.

Dogrudan hem jemleýji –gaýtalamak sapaklarynda okuwçylaryň bilimlerini barlamak we hasaba almak amala aşyrylýar, ýöne bu mesele garaşly häsiýete eýe bolup, esasy mesele okuwçylaryň bilimlerini jemlemek we çuňlaşdyrmak bolup durýar. Jemleýji-gaýtalamak sapaklarynda esasan oňat ýetişýän okuwçylar jogap berýärler. Beýle sapakda gowşak ýetişýän okuwçy jogap bermek üçin köp wagt alýar, bu bolsa gaýtalanýan mowzugyň esasy soraglaryny derňemeklige mümkinçilik bermeýär. Ýöne gowşak ýetişýän okuwçylardan oňat ýetişýän okuwçylara garanyňda has köp soramak gerek. Muny utgaşdyrylan we bütinleý bilimleri barlamaklyga we hasaba almaklyga bagyşlanylan sapaklarda amala aşyrmak has ýeterlik bolýar.

Bilimleriň barlanylýan we hasaba alynýan sapaklarda-da okuwçylar öň alynan bilimleri jemleýärler we çuňlaşdyrýarlar, özbaşdak işlemek endikleri ösdürilýär, ýöne bular esasy mesele däl-de, oňa garaşly mesele bolmagynda galýar, bu ýerde esasy mesele bilimleri barlamak we hasaba almak bolup durýar.

Bilimleri barlamak we hasaba almak sapagynyň gurluşy adaty aşakdaky ýaly bolýar.

1. Sapagyň maksady we barlanylýan bilimleriň mowzugyny habar bermek.
2. Bilimleri dürli tärlere bilen barlamak we hasaba almak:
  - a) Okuwçyny giňişleýin jogap bermek üçin çagyrmak we jogabyň üstüni okuwçylaryň ýerlerinde jogap berdirmek bilen doldurtmak.
  - b) Okuwçylaryň ýerlerinde gysga jogap berdirmek.
  - c) Synp tagtasyny peýdalanmak bilen soramak.
  - d) Ýazmaça jogaplar we iş tabşyrmak.

Sapagyň görnüşleri baradaky dürli garaýyşlar.

Taryh sapagynyň görnüşleri baradaky meseläni okatmak prosesiniň kanunalaýyklygyna dazyňy dogry çözmek mümkin. Onuň esasy bölegi kabul etmeklige taýýarlykdan, material bilen tanyşmakda, derňemekden, jemlemekden we berkitmekden, başarnyklary we endikleri ösdürmekden, bilimleri peýdalanmagy öwrenmekden, bilimleri barlamakdan ybarat bolup, ahyrky hasapda sapagyň dürli görnüşleriniň häsiýetnamalarynyň esasyňy goýýar.

Bütinleýin okuw prosesiniň aýratyn bölegi okuw materialynyň häsiýetine baglylykda gysgaldylyp ýa-da giňeldilip, bilelikde goşulyp we şol bir wagtda bölmeleýin bir ýa-da birnäçe sapakda amala aşyrylyp bilner. Şuňa laýyklykda tejribede sapagyň okatmak prosesiniň ähli bölmeleklerinden düzülen, şeýle-de sapagyň beýleki görnüşleriniň bölmelekleriniň haýsy-da bolsa birini häsiýetlendirýän görnüşleri bolýar. Mugallym her günki işine taýýarlananda taryhyň doly kursunyň mazmunyna laýyklykda, onuň giň meseleleri ýagny kursuň köp taraply bilim berijilik meseleleri onuň önünde ör boýuna galýar. Şeýlelikde täze taryhy etapy ýa-da soraglaryň täze topary öwrenilmäge geçilende, ön alynan bilimlere daýanmak bilen giriş sapagyny geçirmekligiň zerurlygy ýüze çykýar. Muny bolsa mowzugyň ýa-da kursuň bölümi boýunça jemleýji netijä geliji sapakda etmek onat bolýar.

Akyl ýetirmegi, derňemegi we jemlemegi materialy beýan etmek bilen baglansykly geçirýäris. Düşündirmegi guramazdan beýan etmeklik ýol berilmesizdir. Ýöne soraglaryň çylşyrymlylygy sapaklaryň haýsydyr bir görnüşini geçirmeklige ýagny, ýörite şu materialy derňemeklige bagyşlamaklyga bizi mejbur etmegi mümkin. Jemlemek işini biz başga-da gündelik sapakda täze material öwrenilende, ýörite jemleýji sapakda geçirip bilýäris.

Ýöne arassa okuw meselesini berkitmek, bilimleri barlamak, taryhy matriallaryň üstünde işlemek başarnyklaryny kemala getirmekligi elmydama gündelik sapagyň dowamynda çözmek başartmaýar, mümkin bolmaýar. Şu ýerde kursuň has belli bölegini, ol sapakdan ol sapaga geçýän işi öz içine alýan işleriň ulgamy zerur bolýar. Bu arassa okuw meselelerini çözmeklik sapagyň ýörite görnüşi bellemegi we geçirmegi talap edýär. Mysal üçin, her sapakda materialy berkitmekligi geçirýäris. Ýöne mazmuny çylşyrymly ýa-da uly mowzuklar aýratyn gaýtalamak sapaklaryny geçirmegi talap edýär.

Karta, surat bilen okuw kitabyndaky illýustrasiýa bilen işlemek, tablisa (çyzy), meýilnama, konspekt düzmek başarnyklaryny we endiklerini biz her sapakda diýen ýaly täze materialyň öwrenilmegi ýa-da onuň gaýtalanylmagy, jemlenilmegi bilen baglansyklylykda ösdürýäris, berkidýäris. Ýöne haýsydyr bir pursat, mekdep kursunyň haýsydyr bir nobatdaky derejesi bize 25-30 salymy okuwçylara ýazgylaryň, kontur karta boýunça işlemegi okuw kitaby bilen işlemegiň täze tärlerini görkezmege bagyşlamagyň zerurlygyny aýan edýär. Başarnyklary we endikleri ösdürmeklige, berkitmeklige bagyşlanan şeýle sapaklar bary-ýogy ýylyň dowamynda bir-iki gezek zerur bolýar, ýöne biziň işimiziň umumy ulgamynda bu iki sapak zerur bölek bolup durýar. Bu bölegiň bolmazlygy soňraky işleri bökdeýär.

Dogry guralan okatmak sapakda dürli görnüşli işleri geçirmegi talap edýär. Taryhy öwrenmek – diňe wakalar

hakynda gürüň bermegi we ol hakynda indiki sapakda soramagy aňlatmaýar. Taryhy okatmak- pikirlenmegi, taryhy wakalary derňemegi, öwrenilen taryhy materiallary jemlemegi we netijä gelmegi öwrenmekligi ähli mowzuklaryň materiallaryny we kursuň esasy soraglaryny akyl ýetirijilik bilen özleşdirmegi okuw kitabyň ýazysynyň, taryhy resminamanyň üstünde işlemegi öwrenmegi, meýilnama, konspekt, hronologik we sinhronik tablisalar düzsmegi gysga wagtda nutuk etmegi, diogrammany derňew etmegi, sifrlil tablisalary derňemegi karta boýunça ugruňy kesgitlemek we ş.m. öwrenmekdir Eger mugallym taryh sapagyny diňe indiki bölegi geçmek üçin okuwçylara howlukmaç habar berilýän okuw materialynyň nobatdaky bölegi diýip hasap etse, çuň ýalňşdyr.

Sapak makasatnamanyň bir bölegi däl. Sapak bu okuw işi. Diňe bir beýan edilýän materialyň mazmuny däl, eýsem okuw işiniň häsiýeti hem dürli sapakda dürli bolýar. Şonuň üçin her bir ders boýunça işleriň umumy ulgamynda aýratyn bölek hökmünde guralýan taryh sapaklarynyň görnüşleri dürli-dürli. Ýöne bu soragy her mugallymy tejribe işde gyzyklandyrýan soraglar boýunça ýagny sapagyň ol ýa-da beýleki görnüşini saýlamak nähili kesgitlenilýär? Sapagyň haýsy tipi şu anyk ýagdaýda has maksada laýyk? Maksatnamalaýyn taryhy materialyň ideýa- teoretik mazmuny boýunça haýsy has çalt, düýpli we aýgytlaýjy çykyş edýär? diýen ýaly soraglar boýunça goýmak maksada laýyk bolýar. Bu mazmuny açmaklyk taryh sapagynyň tutuş görnüşine, gurluşyna, usulnamasynalaýyk gelmegi taryh sapagynyň görnüşleri baradaky meseläni kursuň mazmunyndan bölek çözmek maksada laýyk bolanok.

Taryh mugallymynyň sapaga taýýarlygynda esasy praktiki düýpli pursat nobatdaky mowzугyň mazmuny bolýar. Mugallym öz taýýarlygyna mowzугy has aýlanşykly planlaşdyrmak bilen başlaýar. Mowzугyň mazmuny we onuň logiki gurluşy sapaklaryň gidişinde (birnäçe sapakda) açylýar.

Hat-da eger mowzuk бүтинleý beýan edilýän materialdan düzülen bolsa, taryhy wakanyň bölegi sapagyň deň bölünen böleklerinden bölünip aýrylmaýar. Onuň gurluşy taýýarlanylýar: her bir nobatdaky sapagyň mazmunyň bu materialyň kesgitli bölegini öz içine almagy bilen onuň gurluşy taýýarlanylýar.

Gynansak-da, taryh sapaklarynyň görnüşleri baradaky mesele usulnamanyň has az işlenilen bölümüne degişli bolup durýar. Pedagogika ylmynda sapagyň görnüşleri hakyndaky meseläni çözmeklikde iki sany esasy ugur belleniýär. Olardan biri sapagy okatmaklygyň gidişiniň kanunalaýyklygyndan gelip çykýan taraplara bölmek boýunça bölünip durýar we sapagyň görnüşiniň häsiýetnamasynyň esasynda mekdep kursunyň anyk mazmunynyň okuw mazmunynyň özleşdiriliş prosesiniň ol ýa-da beýleki böleginiň agdyklyk etmegi ýatyr diýip hasap edýär. Sapagyň görnüşleri baradaky bu ýörelge has yzygider görnüşde S.W. Iwanow tarapyndan işlenilendir. (seret S.W. Iwanow Tipy i struktura urokow. “Woprosy sowetskoý didaktiki” Izdatelstwo APN RSFSR, 1950) Öz barlaglarynda S.B. Iwanow real okuw ýagdaýy birnäçe sapagyň dowamynda okuw kursunyň mowzuklarynda amala aşyrylýar diýip belleýär. Mowzugyň mazmunyny derňew edip mugallym okuw işiniň haýsy görnüşidigini we ol öwrenilende nähili yzygiderli peýdalanjakdygyny çözüär. Sapagyň görnüş i mowzugyň mazmununyň laýyklykda kesgitlenýär.

Şonuň üçin okw prosesiniň ähli esasy pursatlarynyň birlikde öz içine alýan özleşdiriş prosesiniň kesgitli bölekleri bir sapagyň biri-biri bilen baglanşykly elementi hökmünde çykyş edýär. Ýöne muny kursuň bölümünde ýa-da mowzugynda her bir kesgitli ýeri (orny) eýeleýän, aýratyn sapagyň esasy mazmunyndan düzmek mümkin. Bu ugur boýunça sapagyň indiki görnüşlerini bellemek maksada laýyk gelýär.

1. Giriş sapagy;
2. Material bilen birinji gezek tanyşdyrylýan sapak ;

3. Täze düşüňjeleriň sapagy;
4. Alynan bilimi praktikada peýdalanmak sapagy;
5. Endikler sapagy;
6. Berkitmek; gaýtalamak we jemlemek sapagy.
7. Barlag sapagy.

8. Garyşyk ýa-da utgaşdyrylan sapak ýagny okuw prosesiniň ähli böleklerinden düzülen sapak.

Beýleki bir ugur (pikir) edebiýatda 50-nji ýyllaryň başynda I.N. Kazansew tarapyndan tekliپ edilen garaýyş bolup, sapagyň görnüşleriniň esasynda onu geçirmegiň agdyklyk edýän usullary durýar.

Usulnamada onuň usuly boýunça esasy ugry esasynda taryh sapaklarynyň toparlara bölünişi baradaky gyzykly synanşyk urşuň öň ýanlarynda Leningradly usulnamaçy professor W.N. Bernadskiý tarapyndan edilär. Ol özüniň “Ýokary synplarda taryhy okatmagyň usullary” (Metody predodowaniya istorii w starsih klasah 1939 g) atly işinde taryh sapagynyň mekdep leksiýasy, gürrüň sapagy, taryhy resminamalaryň derňelýän sapagy, çeper edebiýatdan peýdalanmagyň guralýan sapagy, okuwçylaryň nutuklary esasynda guralýan sapak, kino sapagy, gezelençleriň materiallary esasynda geçirilýän sapak ýaly görnüşlerine usulnama häsiýetnemasyny berýär. Ozaly bilen jemleýji-gaýtalamak sapaklaryny aýratyn topara bölýar, ýagny, dürli usullar bilen geçirilän (gürrüň, okuwçy nutugy, okuwçylaryň işlerini barlamak we deňemek, gaýtalamk, tablisasyny düzmek, okuw kitaby boýunça iş we ş.m.) W.I. Bernadskiý kitabynda taryh sapaklarynyň diňe ýokary synplara degişli dürli görnüşlerini görkezýär.

Taryh sapaklarynyň 30-njy ýyllaryň ortalarynda W.N. Bernadskiý tarapyndan tekliپ edilen toparlara bölünişi öz wagtynda gürrüňsiz oňyn rol oýnapdyr. Ol mugallymlaryň köp görnüşde sapak gurmaklaryny kesgitläpdir we öz gezeginde mekdepe taryhy okatmagyň döredijilik tejribesini

şöhlelendiripdir, ýagny leksiýa sapagynda, gezelenç sapagynda, kino sapagynda we jemleýji gaýtalamak sapagynda, okuwçylaryň nutuklary esasynda guralan sapakda we başga-da sapagyň köp görnüşlerinde orun alan usullaryň we görnüşleriň taryh mugallymlarynyň döredijilik gözlegleri boýunça şöhlelendirilipdir.

Sapaklar hakykatdan hem olaryň geçirilişiniň usullary boýunça tapawutlanýarlar. Ondan-da başga sapagyň usullary onuň häsiýetnamsynyň möhüm elementi bolýar. Sapagyň usuly tarapy bezeg däl, ol okuwçylaryň öňünde okuw materialyň ideýa mazmunyny açyp görkezýän formadyr. Ýöne aýratyn şonuň üçin sapaklaryň toparlara bölünişiniň esasynda olary geçirmegiň usullaryny goýmak nädogry bolyar. Forma-möhüm, ýöne kesgitlerýji alamat däl. Sapagyň usulnamasynyň özi onuň taglym, mazmunyny kesgitleýär, onuň bilim we terbiýeçilik meselesini çözmäge gulluk edýär. Şonuň üçin sapagyň häsiýetnamasynda sapagyň görnüşi kesgitlenilende onuň esasynda esasy usuly goýmak mümkindäl ol diňe onuň düýpli görnüş alamatlary bolup hyzmat edip biler. Sapaklary geçirilişiniň usullaryna baglylykda dürli görnüşli hasaplamak bolýar, ýöne munuň tersine sapaklar ýüzleý garaýyşda geçiriilişiniň usullary boýunça meňzeş, umuman olary dürli görnüşli hasaplamak mümkin, olar okuw prosesiniň umumy gidişinde dürli roly oýnaýarlar. Şeýlelikde umumy okuw sapagy täze materialy beýan etmeklige ýa-da jemleýji gaýtalamak görnüşinde geçirilmegine gulluk edip biler.

§5. Taryh dersi boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak

Okuwçylaryň bilimlerini barlamagyň zerurlygy we ähmiýeti. Bilşimiz ýaly adamzat ýaşamak üçin, öz ýaşayşyny oňatlaşdyrmak üçin zähmet çekýär. Bu barada psihologlar şeýle

belleýärler: “Ýaşayyş iş prosessiniň jemidir. Ýaşayyş üçin zerur bolan işiň üç sany görnüşini tapawutlandyrýarlar. Olar: oýun, okuw we zähmet işidir. Olar ahyrky netijeleri (iş önümi), guralyşy, motiwleriň aýratynlyklary boýunça tapawutlanýarlar.” Şu ýerden görnüşü ýaly, okuw okuwçylar üçin iş bolup durýar, edilen işiň, çekilen zähmetiň ýerlikli bahalandyrylmagy, ýagny netijesiniň aýan edilmegi adamzady ýeneki zähmete ruhlandyrýar. Şonuň üçin okuwçylaryň bilimleri, endikleri, başarnyklary oňat ele almaklary, mugallymyň işiniň hem ilerlemegi üçin olaryň bilimlerini barlamak we ýerlikli bahalandyrmak möhüm şertleriň biri bolup durýar.

Munuň üçin ozaly bilen mugallym öüniň köp okany, köp bileni bilen işiň gutarmaýandygyna, öz bilýänlerini okuwçylaryň aňyna, olaryň ýaş kalbyna ornaşdyrmagy-da başarmalydygyna düşünmeli. Munuň üçin ylmy-usulnama edebiýatlaryny, öňdebaryjy iş tejribeden ýazylan kitapçalary, makalalary... yzygiderli okap, olary iş tejribede synap görmeli. Ýöne ähli täzelikleri iş tejribäne hökman ornaşdyrmaga çalyşmaly diýip hem düşünmeli däl. Her kim öňdebaryjy iş tejribeden özüniň kabul ederlik hasaplanlaryny alybermeli.

Şeýle etmek bilen öz iş usullaryňy täzelikler, has netijeli tärler bilen baýlaşdyryp durmaly. Sebäbi mugallymyň haýsydyr bir öňden dowam edip gelýän görnüşlere, usullara çenden aşa artyk üns berip, dine şolara ýapyşyp oturmagy hem dogry dälidir.

Sapagyň täsirliligi, hili köp halatda onda ulanylýan usullara we okuw-görkezme esbaplaryna-da baglydyr. Şeýle-de bolsa, sapagyň gurluşy oýlanyşykly düzülmese, onuň her etaby oňat meýileşdirilmese, okuw prosesiniň logiki yzygiderliligi saklanmaz, çünki usullar-da, onda ulanylýan okuw-görkezme esbaplary-da onuň gurluşy boýunça kesgitlenilýär.

Okuwçylaryň bilimlerini öýe tabşyrylan iş boýunça barlamak üçin ilki bilen olara düzgüne laýyklykda öýde işlemek üçin ýumuşlar tabşyrmaly.

Öýde ýerine ýetirmek üçin tabşyrylýan ýumuşlar tötänleýin, formal bolmaly däl-de, oýlanyşykly, maksatly bolmaly. Munuň üçin bolsa ilki bilen her bir täze öwrenilýän okuw maglumatlaryna okuwçylaryň hut sapakda doly düşünmeklerini gazanmaly. Eger mugallym sapagyň oňat geçmegini, okuw maglumatynyň düşnükli özleşdirilmegini, okuwçylaryň öýde okuw maglumaty bilen özbaşdak işlemeklerini gazanyp bilse, onda tabşyrylýan ýumuşlar okuwça agram salmaz.

Onuň tersine mugallym temany sowuk-sala düşündirse, ony berkidip ýetişmän, hatda ýumuşlary-da öýe howlukmaç tabşyrsa, onda şeýle ýumuşlary ýerine ýetirmek okuwçylara kyn düşýär. Bu bolsa öz nobatynda şeýle ýumuşlaryň ýerine ýetirilmezligine alyp barýar, okuwçylaryň dynç almaklaryna zeper ýetirýär. Netijede, indiki geçiljek okuw maglumatlaryna düşünmek üçin hem päşgelçilikler ýüze çykýar. Umuman aýdanymyzda, täze okuw maglumatlaryny düşündirmeklige az wagt sarp edilse we netijede onuň sapakda esasy özleşdirilişi gazanylmasa, beýle ýagdaý synpyň okuwçylarynyň bilimine we bilimler barlanylanda onuň kadalylygyna ýaramaz täsir edýär.

Öýde ýerine ýetirmek üçin okuwçylara tabşyrylýan ýumuşlaryň mazmunyny kesgitlemek we ony okuwçylara özbaşdak işlemek üçin tabşyrmak möhüm işleriň biridir. Şonuň görä-de, oňa ýeterlik wagt bermek, her bir tabşyrylýan ýumşy, esasanda ony ýerine ýetirmegiň usullaryny okuwçylaryň ählisine doly we dogry eşitdirmek, gerekli ýazgyny taryh depderlerine belletdirmek gerek.

Her bir mugallym öýe ýumuş tabşyrynynda okuwçylaryň beýleki dersleri okamagyna, indiividual, synpdan daşary işlere, öý hojalyk işlerine, dynç almaga hem wagtyňyň galmalydygyny ünsden düşürmeli däl. Şu zatlary göz önünde

tutup, öýe tabşyrylýan ýumuşlary ýerine ýetirmek üçin üçünji we dördünji synplarda 2, bäşinji we altynjy synplarda 2,5, ýedinjide 3, galan synplarda 4 sagada çenli wagt berilýär. Dynç, kanikul we baýramçylyk günleri üçin öýe iş tabşyrmak maslahat berilmeýär.

Soramaklyk okuwçylaryň bilimlerini berkirmäge, gözegçilik etmäge, geçilenleri gaýtalamaga, temanyň mazmunyny logiki yzygiderlilikde beýan etmäge, ondaky birinji derejeli we ikinji derejeli meseleleri saýlamagy öwretmäge, gepleşik, ýagny dilden beýan edişleriniň ösüşiniň ýagdaýyny synpda görkezmäge, orta atylan ýagdaýy esaslandyrmaga we subut etmäge, özbaşdak pikirlenmäge, wakany derňew etmäge, jemelemelere we netijelere gelmäge, okuwçylarda jogapkärçilik duýgusyny terbiýelemäge mümkinçilik berýän möhüm usullaryň biridir. Şonuň üçin onuň öňünde berlen okuw maglumaty boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlamak we okuwçylaryň bilimlerini giňeltmek, soralýan temany logiki arabaglanyşyklykda beýan etmeklerini gazanmak, maksatnama laýyklykda okuw kitabyňyň bir bölümi ýa-da baby boýunça okuwçylaryň bilimlerini ýatlaryna salmak we ş.m. maksatlar goýulýar.

Mugallymyň sapakdaky düşündirişiniň netijesi we onuň öý işi baradaky görkezmeleriniň ýerlikliligi okuwçy çykyş edeninde, onda-da haçanda soralarda anyk talaplar bilen soralsa, okuwçynyň biliminiň derejesi takyk kesgittlense ýüze çykýar. Okuwçylaryň köpüsi eger soralan wagtynda mugallym talap etmese kesgitli kadalary berjaý edip meýilnama boýunça jogap bermegi, umuman bir söz bilen aýdanymyzda okuw kitabyňyň tekstiniň mazmunyny doly özleşdirmеýäler. Mysal üçin, mugallym okuw maglumatlaryny giňişleýin we düşnükli edip beýan edýär. Okuwçylar bolsa ortaça jogap berýärler. Munuň sebäbini hem köplenç soralarda ýeterliksiz talap edilýändigini bilen düşündirmek bolýar.

Soramaklyga diňe okuwçylaryň bilimlerine ýöne gözegçilik etmek ýa-da öý işlerini ýerine ýetirişlerini barlamak hökmünde seretmeli däl. Oňa mugallymyň okuwçylara sapagy düşündirýän usulyndan tapawutlanýan, başga usullar bilen synpda ähli okuwçylaryň öwrenýän prosesi hökmünde garamaly. Bu bolsa mugallymdan soramaklygy onuň bütin dowamynda bütin synpyň okuwçylarynyň gyzyklanma bilen işlärleri ýaly, her bir okuwçynyň jogap berýäniň jogabyny diňläp oturary ýaly şol bir wagtda özi-de pikirlenip, islendik wagtda berilýän jogaba goşmaçalar aýtmaga, ýagny jogabyň üstüni ýetirmäge, düzedişler girizmäge we şular bilen birlikde şu günki sapakdaky okuw maglumaty boýunça mugallymyň soragyna jogap bermäge taýýar blup oturlary ýaly görnüşde guramaklygy talap edýär.

Munuň üçin mugallymyň özi mümkin blanyndan az geplemäge çalyşmaly. Mugallym jogap berýän okuwçyny ünsli diňlemeklerini guramaly. Jogapdaky ýalňyşy bellemeli, kimdir biri töweregindäkileriň ünsüni özüne çekýän bolsa ol göwre hereketiniň ýa-da el-ýüz hereketi bilen duýduryş bermeli. Şonuň bilen bir wagtda synp tagtasynda ýazmaça işlemäge-de ýumuş tabşyrmaly. Munda seneleri, adalgalary, taryhy düşüňjeleri, geografik atlary, taryhy şahsyýetleriň atlaryny we ş.m. dogry ýazýarlarmy? ýa-da ýokmy bilmek üçin ýumuşlar tabşyrylýar. Eger okuwçylar berlen jogabyň üstüni üstünlikli ýerine ýetirendikleri we düzedişler girizendikleri üçin oňat baha almaklyga endik etseler ýatdan jogap berýäni ünsli yzarlap oturmaga çalyşýarlar. Mundan başga-da okuwçylar mugallymyň islendik wagt olaryň her birinden soramagynyň mümkindigini bilýärler.

Käwagt okuwçy öz biliminiň dogrulygyna ikerjiňlenýär, ýagny dogrulygyna ynamy ýetmezçilik edýär. Şeýle bolanda okuwçyny mugallymyň ýüz keşbini sähel üýtgetmegi ýa-da onuň soragly garaýşy “Men dogry jogap berdimmikäm ýa-da ýalňyş jogap berdimmikäm?” diýip şübhelenmäge mejbur

edýär. Kābir okuwçy hemme zada düşüňýär, sorag berseň ol başga hili jogap berýär, a delillendirmegi talap etseň ähli bilýänlerini ýatdan çykarýar. Eger bilimleri barlamaklyk dogry guralsa, şeýle okuwçy hem soralan wagtynda oňat jogap bermegi öwrenýär, özüniň şu dersden biliminiň bardygyna, mümkinçiliklerine we güýjüne ynam döreýär. Öz pikirlerini aýtmak, beýlekiler bilen jedelleşmek, söhbetdeş bolmak islegleri artýar.

Okuwçylaryň sözleýiş dillerini ösdürmekligi olaryň bilimlerini söz üsti bilen aňlatmaklaryna, beýan etmeklerine hemişe taýýarlamak ýoly bilen amala aşyrmak bolýar. Bu bolsa köplenç mugallym bilen okuwçynyň arasyndaky gepleşik, ýagny sorag-jogap arkaly amala aşyrylýar. Okuwçydan näçe az soraldygyça onuň gepleýşi we pikirlenmesi garyplaşýar. Bu bolsa soňlugy bilen şu dersden okuwçynyň biliminiň gowşamagyna getirip bilýr. Sebäbi sapak soralyan pursatynda okuwçynyň ýatdan geplemek we pikirlenme taýýarlygy kämilleşýär. Soralyan okuwçy mugallyma goýlan ýumuş boýunça jogap berýär. Mugallym olaryň yetmezçiliklerini belleýär. Olaryň ýalňýşlaryny düzedýär ýa-da düzetmeklige kömek edýär, öz dersi boýunça geljekde gepleşik we pikirlenme işleri üçin ugrukma berýär.

Okuwçylaryň özlerine mahsus (indiwidual) aýratynlyklaryny bilmezden okuw işinde oňat netije gazanmagyň mümkin dälidigini her bir pedagog bilýär. Okuwçynyň akyl ýetiriş mümkinçiliklerini öwrenmeklige soramaklyk ýakyndan kömek berýär. Mugallym bilen okuwçynyň gürründeşligi wagtynda, ýagny mugallymyň okuwça sorag berip, onuň gürrüni diňläninde onuň logiki pikirlenişiniň derejesini, bilýän zatlaryny beýan etmegi başaryşyny, gürrüň edýän soragynyň düýp esaslaryna çuň aralaşmaga bolan mümkinçiliklerini anyklamaga mugallyma pursat bolýar. Okuwçy gürrüň berýän wakasyna düşüňýarmi ýa-da ony okuw kitabyňyň tekstinden ýat tutup, şol boýunça

gürrüň berýärmí? Okuwçy sapaga yzygider taýýarlanýarmy ýa-da wagtal-wagtal taýýarlanýarmy? we ş.m. mugallym bilmeli. Ýa-da aýdaly okuwçy sapaga jogap berenok, mugallym bolsa näme üçindigini bilenok ýa-da okuwçy okapdyr, ýöne hiç zada düşünmändir ýa-da hemmesine oňat düşünişdir, ýöne öz sözi bilen gürrüň bermegi başarmaýar. Umuman aýdanymyzda, okuwçynyň gowşak okamagynyň şulara meňzeş köp sebäpleri bolýar. Bulary mugallym soramak arkaly bilýär we şeýle kemçilikleriň önüni alyp bilýär. Ýa-da düzetmegiň ýollaryny gözleýär.

Okuwçylaryň bilimlerini barlamagyň usullary.

Mugallym soramaklyga taýýarlanýan wagty her bir okuwçynyň individual mümkinçiliklerini hasaba almaly. Soragalara olaryň çylşyrymylygyň derejesine laýyklykda saýlamaly. Ortaça okaýan okuwça garanynda güýçli okuwça has çylşyrymly sorag taýýarlamaly. Gowşagrak okuwçylara bolsa ýönekeýrāk soraglary bermek bolýar. Bu gowşak okuwçylardan diňe ýeňil okuw maglumatlaryny soramalydygyny, kyn, çylşyrymly soraglaryň bolsa güýçli okuwçylar üçin galýandygyny aňlatmaýar. Bu ýerde mesele diňe bir okuw maglumatlarynyň kyn we çylşyrymlylygyny däl, eýsem berilýän soraglaryň berlişiniň goýluşyndadyr. Umuman aýdanymyzda okuwçylaryň jogaby köpçnç soragyň berlişine, goýluşynada bagly bolýar. Şonuň üçin mugallym haýsy okuwça nähili soraglaryny berjekdigini biler ýaly olaryň üstünde juda oýlanşykly işlemeli we soraglaryň düzümini taýýarlamaly. Mysal üçin, aýdalyň, jogap berilmeli soraglar gurluşy we olara jogap bermekligiň mazmuny boýunça aşakadaky ýaly toparlardan durýar diýeliň: 1. Gürrüň bermekligi talap edýän soraglar (mysal üçin Garrygalla söweşinde türkmenleriň harby güýçleriniň ýagdaýy barada gürrüň beriş!) 2. Düşündirmek arkaly jogap bermekligi talap edýän soraglar (mysal üçin, Saragt söweşinde türkmenleriň diplomatiýasynyň nähili rol oýnandygyny düşündirmeli) birinji ýagdaýda okuwçy faktlara esaslanýan

okuw maglumatlaryny oýlanşykly gürrüň bermeli bolýar. Ikinjide bolsa görýümiz ýaly şol hadysany düşündirmeli. 3. Delillendirmegi talap edýän soraglar. (mysal üçin, Mukannanyň gozgalaňy 1916 ýylyň gozgalaňlaryndan nähili tapawutlanýar?!) 4. Oýlanyp we jemläp netijä gelip jogap bermekligi talap edýän soraglar (mysal üçin, näme üçin arap dilini ýaýradyjylar bilen ýerli ilatyň arasynda göreş bolýar. Yslam dini nähili we näme üçin ornaşdyrylypdyr ?!) 5. Sud etmäni talap edýän soraglar. (meselem, Nämе üçin Aleksandr Makedonskiniň imperiýasynyň hemme ýerlerinde diýen ýaly gozgalaňlar bolup durupdyr ?!, Nämе üçin Aleksandr Makedonskiniň imperiýasy berk bolmandyr ?!) 6. Täze temany oň öwrenilenler bilen baglanyşdyrmagy talap edýän soraglar (meselem, araplara garşy alnyp barylan gozgalaňlar bilen 1916 ýylyň gozgalaňlarynyň umumylyklary nämeden ybarat?! Araplara garşy gozgalaňlar baş göterenlerden we 1916 ýylyň gozgalaňlaryna gatnaşanlaryň jezalandyrylyşyndan mysala getiriň) 7. Ugrukdyryjy we gönükdiriji soraglar. 8. Logiki yzydiderlikde goýlan soraglar topary we umumy hadysa akyl ýetirmeklik netijesinde esasy fakty saýlap anyklap bermekligi talap edýän soraglar.

Soramaga taýýarlanylanda şol tema boýunça okuwçylaryň jogap berýän wagtlary peýdalanmaklary zeruru bolan taryhy kartalary we beýleki görkezme esbaplary hem taýýarlamaly şonuň bilen bir wagtda mugallyň okuwçylaryň bilimlerini nähili görnüşde barlajakdygyny hem hasaba almaly. Mysal üçin, sorag-jogap, dialog, ýagny “ewristik” usul, kartinalar we suratlar boýunça, hronologiýa boýunça, taryhy mowzuk boýunça, döwletleriň, şäherleriň geografik we syýasy ýagdaýlaryny hem-de taryhy wakalar bilen baglanşykly beýleki geografik atlary taryhy kartadan peýdalanyp dilden düşündirmegi talap edýän soraglar, dürli oýunlardan peýdalanmak ýaly görnüşleriň haýsyndan peýdalanjakdygyny kesgitlemeli.

Iş tejribesi az bolan ýaş mugallymlar, şol bir wagtda tejribeli mugallymlary-da aşakdaky ýagdaýlar gyzyklandyrýar: 1. Okuwçy jogap berýän wagty onuň jogabyna düzedişler girizmek mümkinmi? 2. Jogap berýän okuwça mugallymyň ugrukdyryjy kömek bermesi bolýarmy? 3. Gaýtalamak bilen gündelik soramaklyga başlamak bolýarmy? we ş.m.

Mugallymlaryň köpüsi jogap berýän wagty eger okuwçy gödek ýalňyş goýberse we şonuň bilen baglylykda şol tema boýunç logiki pikir ýalňyşlygy goýberilse, şol wagt düzetmek gerekdigini belleýär. Ýöne käbir mugallymlar okuwçy jogap berýän wagty oňa hiç hili päsgel bermeli däl, şol tema boýunça hat-da ynamsyz maglumatlary aýtsa-da aýtmaga mümkinçilik bermegini tarapdarydyklaryny aýdýar. Ýöne beýle etmeklik nädogrudyr. Sebäbi mysal üçin, okuwçy Aba Serdar barada gürrüň berýän, onu Mukanna bilen çalşyrýar. Ol Aba Serdaryň öňde goýan maksatlaryny gürrüň bermän, Mukannanyňkyny gürrüň berýär. Ol hatda Mukanna baradaky temany näçe gowy bilýänem bolsa oňa duýduryş berilmese, synpda hereket janlanma başlanar, mugallym bolsa okuwçyny arkaýyn diňläp otursa okuwçylarda nähili pikir dörär?! Şonuň üçin mugallym ýuwaşlyk bilen okuwçynyň adyny tutup, Aba Serdar bilen Mukannany çalşyrdyňmy?! Oýlanyp gör diýilse ýerlikli bolar. Şeýle ýüzlenme okuwçyny gorkuzmaýar, gaýtam ony dogry ýola gönükdirýär. Umuman aýdanymyzda okuwçynyň jogabynyň arasynda şeýle ýagdaýlarda bölmek bolýar: 1. Eger okuwçy soraga jogap bermän, eýsem öz okan, bilýän zatlaryny gürrüň beril başlasa. 2. Eger okuwçy ikinji derejeli maglumatlary çuňlaşdyryp gürrüň berip, öz jogabyny uzaga çekdirse, ondan esasy zatlary beýan etmekligi we jogaby kesgitli netije bilen gutarmagyny talap etmeli. 3. Haçanda okuwçy jogabynda gödek ýalňyş goýberende. Beýle ýagdaýlarda mugallymyň ugrukdyryjy kömek bermegi gerek. Sebäbi okuwçylara köplenç arasy üzülen gürrüňlerini dowam etmeklik kyn düşýär. Şonuň üçin mugallym örän eserden bolmaly,

Aýratyn hem haýal oýlanýan we gürrüň berýän okuwçylary diňläniňde takatly bolamly, ýerliksiz gapdaldan goşulmagyň ýaramaz täsir etmegi-de mümkin. Şonuň üçin eger okuwçy duýdansyz ýalňyşlyk goýberen bolsa mugallym ilki bilen ony okuwçynyň özüniň düzetmegine mümkinçilik döretmäge çalyşmaly. Diňe şondan soň mugallym synpa ilki zerur bolan düzedişi girizmek, soňra üstübne goşmaçalar aýtmak üçin ýüzlenip biler.

Eger okuwçy jogap bereninde bulaşdyrsa ýa-da öz pikirini aňlatmak üçin laýyk gelýän frazany gözläp kynçylyk çekse oňa kömek bermeli. Okuwçylary hem şuna endik etdirmeli. Şonda olar eger jogap berýän ýoldaşlary gödek ýalňyşsa we jogap bermekde kynçylyk çekse ýuwaşlyk bilen ellerini galdyryp kömek etmekçidigini aýdýarlar. Sebäbi okuwçy aljyrap başlanda oňa şol wagt kömek berilse, ol oňat bermäge girişýär. Eger kömek berilmese, öz psihologik aýratynlyklaryna laýyklykda aljyranmak netijesinde öz gürrüňini bes etmegide mümkin.

Şeýle hem ýerlikli bolsa gapdaldan gep atma (replika) hem gerek. Beýle ýagdaýlarda okuwçylaryň bahasyny peseltmeli däl. Sebäbi ol ö pikiri boýunça gowy jogap berýär we tema boýunça gowy biliminiň bardygyny ugrukdyryjy kömekler alsada görkezýär.

Şu ýerde soramaklygyň usullarynyň uly rol oýnaýandygyna şaýatlyk edýän bir mysaly getirsek has ýerlikli bolar. Aşgabat şäheriniň № 38 orta mekdebine 4-nji ýylyň talyplary bilen hünär tejribeligi gecirilende mekdebiň 9-njy “A” we “B” klaslarynda talyplar bilen soramaklygyň dürli usullaryny ulanyp gördük. Sapakda mowzuk iki synpa hem birmeňzeş düşündirildi we öý işi üçin öýde taýýarlanmak gerek bolan sapakda öwreilen okuw maglumatlarynyň esasy ýagdaýlaryny açyp görkezmegi talap edýän birnäçe soraglar berildi. Şeýle-de okuwçylardan okuw kitabyňyň maglumatyny doly gürrüň bermek we gürrüňüň meýilnamasyny düzmek tala

edildi. Umuman öýe berlen ýumuşlar birmeňzeş tabşyryldy, ýöne soramaklygyň dürli usullary ulanyldy. “A” klasyň okuwçylaryny orta atylan fakty tassyklamak, soraglara anyk jogap bermek, olary subut etmek başarnyklaryny talap edýän soraglar boýunça jogap bermek başarnyklary barlanyldy. “B” klasyň okuwçylaryndan soralarda bolsa diňe meýilnama düzmek we okuw kitabyňyň maglumatyny doly gürrüň bermeklik talap edildi.

Şeýle usul arkaly soramaklyk yzygider baş sapagyň döwamynda peýdalanyldy. 6-njy sapakda tejribäniň başyndan bäri “A” synpda şu wagta çenli edilişi ýaly soraga jogap däl-de okuw kitabyň mazmuny boýunça gürrüň bermekligi, ýagny “B” synpda peýdalanylýan usul boýunça bermekligi talap etdik. Synp tagtasynyň ýanyna çagyrylan güýçli okuwçylar bu talaby ortaça ýerine ýetirdiler. Ýumşuň düýp mazmuny çalşyrylyp, öňki usul arkaly ýumuş berlende olar başgaça, ýagny derrew goşuluşyp hemme soraglara jogap berdiler. Okuw kitabyň poragrafynyň mazmuny we meýilmana boýunça gürrüň etmeklikde bolsa oňat netije alynmady. Haçanda biz düşündirenimizde we hemme okuwçylara “kim gürrüňe taýýarlanmady?” diýen sorag bilen ýüzlenemizde synpda 75% - i okuwçy taýýarlanmandyr. Näme üçin diýlende okuwçylar hiç hili pikirlenmezden köpçülikleýin “Siz bizden beýle soramaýardyňyz!” diýip jogap berdiler. Bu ýerden bolsa okuwçylaryň soramaklyga uýgunlaşandygy görnüp dur.

Okuwçylaryň bilimlerini barlamagyň görnüşleri. Soramaklygy taryhy okatmak prosesinde bilimleriň we başarnyklaryň kemala gelýän we kämilleşýän ähli etaplarynda, ýagny okuwçylaryň täze okuw maglumatyny özleşdirmeklige taýýarlanýan wagtynda, täze tema öwrenilende we öwrenilenleriň ilkibaşlangyç berkidilýän wagtynda, öý işiniň ýerine ýetirilişi barlanylanda, gaýtalamagyň dürli görnüşlerinde: öwrenilenleriň üsti ýetirilende, öwrenilenler

bilen baglanyşykly gaýtalamakda, jemleýji gaýtalamakda guramak mümkin.

Soramaklygyň esasy görnüşleri – dilden giňişleýin jogap, dilden duran ýerinden gysga jogap, synp tagtasynda ýazmaça we grafiki iş boýunça şeýle-de köpçülikleýin ýazmaça we grafiki, utgaşdyrylan jogaplardyr.

Soramaklygyň görnüşi we dowamlylygy sapagyň görnüşine-de bagly bolýar. Mysal üçin, utgaşdyrylan sapakda täze öwreniljek okuw maglumatynyň göwrümine baglylykda soramaklyk 15-20 minuda çekip biler.

Geçilenleri gaýtalamak sapaklarynda okuwçylaryň bilimlerini barlamaklygyň özüne mahsus aýratynlygy bolýar. Sapagyň şeýle görnüşinde eger öwrenilýän tema şuny etmäge mümkinçilik berýän bolsa, bütin gaýtalamagyň soraglary temalaryň ählisiniň içinden geçýän bolmaly. Munda okuwçylara takmynan 5-7 gün önünde jogap bermek üçin taýýarlanar ýaly esasy soraglary habar bermeli. Bu bolsa okuwçylaryň sapagyň şýle görnüşine gyzyklanmalaryny artdyrýar.

Bilimleri barlamaklygy oňatlaşdyrmak üçin ýazuw işiniň ähmiýeti aýratyn bellemäge mynasypdyr. Ýazuw işi geçirilende okuwçylaryň bilimleri köpçülikleýin barlanýar. Bu usul wagty tygşytlamak üçin ýerini belekiler bilen çalşyryp bolmajak usullaryň biridir. Ýazuw işi arkaly bilimler barlanylanda 15-20 minudyň dowamynda bütin synpyň okuwçylarynyň bilimini birbada barlamaga mümkinçilik bolýar.

Ýazuw arkaly bilimleri barlamaklygyň dilden soramaklyk bilen ýerini çalşyryp bolmaýan öz aýratynlyklary bar. Şol bir wagtda dilden soramaklygy hem ýazuw üsti bilen soramaklyk bilen çalşyryp bolmaýar. Bularyň ikisi hem bilimleri barlamaklygy we bütin okuw prosessini gürrüňsiz kämilleşdirýär.

Soramaklyk sapagyň utgaşyrylan görnüşinde adatça sapagyň başynda amala aşyrylýar. Ýöne sapagyň ahyrynda soramaklygyň hem öz orny bar. Sapagyň ahyrynda soramaklyk okuwçylaryň işini adatdan daşary işjeňleşdirýär. Sebäbi okuwçy sapagyň ahyrynda öwrenilenleriň özünden sorajakdygyny we jogabynyň bahalandyryljakdygyny bilse, mugallymy ünsli diňleýär ýa-da täze okuw maglumatlaryny okuw kitaby boýunça öwrenýär.

Bir tarapdan seretseň sapagyň ahyrynda soramak bilen başynda soramaklygyň arasynda dýpli tapawut bar we birinji ikinjiniň ýerini çalşyryp bolmaýar.

Sapagyň ahyrynda soralandaky okuwçylar mugallymyň dine sapak wagtynda aýdanlary boýunça jogap berýärler. Ýöne mugallymyň önünde bütin tekstdäki ýazgylary çalt-çalt gürrüň bermek gerekmi? Ýa-da okuwçylaryň şol taryhy wakalara düşünmekleri üçin has esasy, kyn käte kitapda ýok maglumatlary aýdyň edip düşündirip, ikinji we soňky derejeli maglumatlary gysgaydyp geçip olary öýde okamaga tabşyrmalymy? diýen sorag durýar. Köp mugallymlar ikinji ugur boýunça sapagy düşündirýärler. Şonuň üçin sapagyň ahyrynda maksatnamadaky maglumatlaryň dine bir bölegi boýunça bilimleri barlamaga mümkinçilik bolýar. Munuň bilen bolsa çäklenip bolmaýar. Şonuň üçin maksatnamadaky maglumatlary öz içine alýan ýene-de bir soramaklyk gerek bolýar. Muny bolsa bilşimiz ýaly dine öý işi ýerine ýetirilendenden soň amala aşyrmak bolýar.

Sapagyň ahyrynda soramaklygy bilimleri barlamaklygyň esasy görnüşi diýip hasap edip bolmaýar. Sebäbi okuwçylaryň kabul edişiniň, pikirlenmeleriniň derejesi birmeňzeş bolmaýar. Birnäçe okuwçylar (ýagny eşidiş, kabul edişligi oňat ösen okuwçylar) mugallymyň gürrüňi boýunça okuw maglumatyny doly özleşdirýärler, beýleki birnäçelerine (görüş kabul edişine eýe bolanlar) bolsa mugallymyň düşündirişinden soň hökman okuw kitabyndan okamak gerek bolýar.

Şeýle-de mugallym täze okuw maglumatyny bir gezek beýan edýär. Mugallymyň synpda düşündiren wagtynda, ýagny 15-20 minudyň dowamynda okuwçylaryň hemmesi gürrüňiň esasy mazmunyny özleşdirip ýetişmeýärler. Olara mugallymyň beren soraglary boýunça taýýrlanmak gerek bolýar. Okuwçy öýde sapaga taýýarlanan wagtynda kabul etmeklikdäki bu tapawut aýgytlaýjy rol oýnamaýar. Sebäbi okuwçy öýde okuw maglumatynyň mazmunyny bir gezek okany bilen özleşdirip bilmese, ol ikinji we üçünji gezek hem okap bilýär. Ýagny öz pikirlenmesiniň derejesine görä soraglara jogap bermek üçin näçe wagt gerek bolsa oturyp okap, pikirlenip bilýär.

Sapagyň ahyrynda soralandaky baha goýulanda öý işiniň ýerine ýetirilişini gowşadýan halatlary-da bolýar. Ol bir tarapdan okuwçynyň sapakda alan biliminiň derejesine artyk baha berýär. Şonuň bilen bir wagtda sapagyň ahyrynda soralandaky baha goýuldy, indi menden soralmaýar diýip arkaýyn bolýar. Sapagyň ahyrynda okuwçylaryň bilimlerini barlamak esasan okuwçylary işjeňleşdirmek üçin gerek. Munda goýlan baha maksatnamada talap edilýän bilimleri we olaryň berkligini aňladyp bilmeýär. Şeýle-de okuwçy sapagyň başynda soralandaky berýän jogabyndan pes baha mynasyp bolsa, ýagny özüniň akyl ýetirijilik mümkinçilikleriniň aýratynlygyna görä kesgitli wagtda okuw maglumatyny özleşdirip bilmese ol öý işine taýýarlykdan soň indiki sapakda sapagyň başynda soralandaky jogap bermäge-de mümkinçilik bolýar. Ýöne eger okuwçy sapakda işlemän oturyp, ýaramaz jogap berse, ikillik goýmak mümkin, hatda zerur diýseňem bolýar. Sapagyň ahyrynda soralan birnäçe okuwçylardan (aýartyn hem ikillik alanlardan) indiki sapakda ýene-de soramaklyk okuwçylaryň öý işine ünsli taýýarlanmagyna getirýär. Umuman aýdanymyzda soramaklygyň bu görnüşleriniň mazmuny we tärleri biri-birleriniňkini gaýtalamaýarlar, biri-birleriniň üstüni ýetirýärler we okuwçylaryň bilimleriniň artmagyny üpjün edýärler.

Sözümizi jemläp aýtsak soramaklyk üçin mugallym aşakdaky ýagdaýlary göz önünde tutmalydyr.

Soramaklyga taýýarlanmak bilen mugallym aýratyn sapakda, temada, dersde öwrenilenleriň önünde nähili maksatlaryň durandygyny kesgitlemeli.

Bilimleri barlamaklyk guralanda hemme maglumatlary soramaklyk mümkin boldugundan beýle etmeklik gerek hem däl. Ikinji derejeli maglumaty gysga, ýüzleý soramak, ýagny onuň esasy taraplaryna degişlilerini soraamak ýeterlik bolýar. Soramak prosesinde köp mugallymlar esasan sözme-söz düşündiriş, faktlary beýan etmek we habar berýän maglumatlary talap edýärler. Soramaklykda ýol berilýän in uly kemçilik esasy meselelere ünsi jemläp bilmezlikdir.

Soralmak üçin maglumaty saýlanylanylanda mugallym ozaly bilen onuň mazmunynyň manylygynyň hem-de özleşdirmek üçin onuň çylşyrymlylygyndan ugur almaly.

Okuwçylaryň taryh kursunyň mazmunyny özleşdirişlerini barlamak üçin mugallym olaryň maglumaty düşünjeli özleşdirmeklerine, anyk taryhy maglumatlary özbaşdak deňlemeklerini, jemlemeklerini üpjün edýän soraglaryň mazmunyny, olaryň görnüşi, tärleri hakynda oýlanmaly.

Soramaklyk gyzykly geçer ýaly okuwçylary işjeň işlemeklige çekmeli. Bilimlerini baýlaşdyrmaly, ruhy taýdan ösdürmeli.

Mugallym tarapyndan goýlan soraga jogap bermeklige hemme okuwçylar taýýarlanmaly.Şonuň üçin synpa şeýle teklipler bilen ýüzlenmek maksada laýyk bolýar. “Geliň aýdyňlaşdyralyň”, “Geliň ýatlalyň”, “Siz nähili pikir edýärsiňiz”, “Şu dogrummy”! we ş.m. Synpa şeýle ýüzlenmeklik okuwçylaryň pikirlerini jemelemeklerine, özbaşdak işlemeklige öwrenmeklerine ýardam edýär. Ýumuşuň güýç ýeterlidigine ynam döredýär. Okuwçylara şeýle görnüşde ýüzlenilende olar ýoldaşlarynyň jogaplaryny ara alyp maslahatlaşmaklyga, düzedişler we üstüni ýetirmeler girizmeklige işjeň gatnaşýarlar.

Bilimleri barlamak guralanda kesgitli şertlere gözegçilik etmek zerur. Soralýan wagtda okuwçylaryň ünsi synpyň köpçülik işinden sowulmaz ýaly okuw kitaby stoluň üstünde ýapyk görnüşde durmaly. Bir zady anyklamak üçin maglumat gerek bolsa mugallymyň görkezmesi boýunça okuwçy gerek sahypany açyp bilýär.

Mugallym soraglary бүтін synpyň önünde goýýar. Her bir okuwçynyň bilimini we işjeňligini jemleýär.

Giňişleýin jogap bermek üçin okuwçylar stoluň, synp tagtasynyň, kartanyň, kartinanyň ýanyna çykýarlar. Okuwçy бүтін synpa we mugallyma jogap berýär.

4-6-njy synp okuwçylar ýoldaşlarynyň jogaplaryna düzedişleri girizmeklige we jogabyň üstüni ýetirmeklige örän işjeň gatnaşýarlar. Ýokary synplarda bolsa bu işjeňlik gowşaýar. Munuň sebäpleri ýaşlyk dymmalýgy, jogap berýäni “oňaýsyz ýagdaýa salmak” islemezlik, “saýlanmak” islemezlik we ş.m. bolup biler. Şonuň üçin soramaklygy guranynda mugallym soralýan wagtda synpy işjeňleşdirýän işler tärler hakynda oýlanmaly. Mysal üçin, ýoldaşynyň jogabyna ýazmaça görnüşde syn ýazdyrmak we ş.m. Munda mekdep okuwçysynyň özüniň tankydynyň ýoldaşynyň jogabynyň, bahasyny peseltmeklige alyp barmaýandygyna ynanmaklygy möhümdir. Zerur bolanda mugallym jogabyň obýektiw bahalandyrylandygyny görkezmeli.

Bilimleri barlamaklygyň gidişinde okuwçylaryň taryhy maglumatlary gaýtalanýan görnüşde, mysal üçin, rewolýusion geçmiş hakyndaky wakalary aşakdaky ýaly tertipde gürrüň bermekligi öwrenmekleri gerek: çykyşlaryň sebäpleri, olaryň häsiýetleri, hereketlendiriji güýji, gidişi, netijesi we ähmiýeti ýa-da taryhy şahsyýete häsiýetnama bereninde onuň daşky we içki häsiýetiniň, durmuşyndaky has möhüm faktlary (zähmet, ylmy, syýasy, harby we ş.m.), onuň işiniň synpy, partiýalaýyn häsiýetleri açmak we ş.m. yzygiderlilikde beýan etmekligi ele almaklary zerur.

Baha mugallymyň elindäki güýçli “ýaragdyr”. Şonuň üçin ony seresaplylyk bilen peýdalanmak gerek.

Mugallym maksada gönükdürilen soramaklygy geçirmek üçin, sapaga taýýarlanylanda diňe bir soraglary oýlanyşman, eýsem okuwçylary jogap bermeklige çagyrmak, kime haýsy sorag berilse ýerlikli boljak, haýsy okuwçy köpden bäri bahalandyrylmadyr, soramak üçin nähili we haýsy arakesmeler gerek we ş.m. barada oýlanyşýar. Şeýle görnüşde öňünden meýilnamalaşdyrmak diňe mugallymda okuwçynyň sanawy ýazylan we baha goýlan ýörite depderi bolan ýagdaýynda mümkindir. Belli bir derejede žurnaldaky bahalary gaýtalaýan depdere mugallym okuwçylar baradaky zerur maglumatlary belleýär. Mysal üçin “K” okuwçynyň karta boýunça, “HR” hronologiýa boýunça biliminiň kanagatlanarsyzdygy aňladýar. Şeýle depdere goşmak we aýyrmak ýa-da uly bolmadyk, ýerine düşen jogaplar üçin kiçijik başlik baha we ş.m goýmak bilen bellemek hem bolýar. Mugallym belli bir wagtyň dowamynda depderinde jemlenen “+” ýa-da “-” kiçijik başliklerini netijesinde žurnala degişli baha goýup bilýär.

Baha ölçegleri. 1918-nji ýylyň 31-nji maýynda rewolýusiýadan öň mekdeplerde okuwçylaryň bilimleri hasaba alnanda ulanylýan ball ulgamy ýatyrylýar. 1918-1920-nji ýyllarda mekdeplerde okuwçylaryň bilimlerini hasaba almaklygyň dürli görnüşleri saklanypdyr we bu meseläni her mekdep özbaşdak çözüpdir. 1930-njy ýyllaryň başlarynda okuw prosesini kämilleşdirmekde okuwçylaryň ýetişiklerini (indiwiidual, okuwçylaryň bilimlerini ulgamly hasaba almak, mugallymyň her bir okuwçyny ünsli öwrenmegi, bular esasynda olaryň ýetişikleriniň häsiýetnamasyny düzmek, hasaba almaklygyň we hasabat bermekligiň islendik çylşyrymly görnüşlerini ýatyrmak) hasaba almaklygyň meseleleri boýunça möhüm ähmiýetli işler edilipdir.

1933-nji ýylda okuwçylaryň bilimleriniň esaslaryny has anyk we çuň ele almaklaryna höwes döredýän we mugallymyň okuwçylaryň bilimlerini ýagdaýlaryna hem-de olaryň bahalarynyň hakykylygyna jogapkärçiligini artdyran, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak üçin bahanyň tapawutlandyrylmadyk iki bally (kanagatlanarly, kanagatlanarsyz) we dört bally söz bilen beýan edilýän (kanagatlanarsyz, kanagatlanarly, oňat we örän oňat) ulgamy girizilýär.

1935-nji ýylda Türkmenistanyň welaýatlarynda we we etraplarynda mekdepler bölümleri döredilýär. Şeýle-de ýerlerdäki ýagdaýlary öwrenmek esasynda başlangyç, orta we ýokary mekdebiň işini gowulandyrmak üçin teklipnama işläp taýýarlamak üçin iş topary döredilýär.

Bu iş toparynyň işiniň netijeleriniň biri hem 1935-nji ýylyň sentýabr aýynyň 3-ndäki “Başlangyç, doly däl orta we orta mekdeplerde içki tertip-düzgüni we okuw işini guramak” hakyndaky karardyr. Şu karar boýunça mekdeplerde ýetişiği bahalandyrmagyň tapawutlandyrylýan söz arkaly beýan edilýän 5 bally (örän ýaramaz, ýaramaz, orta, ýagşy, örän ýagşy) ulgamy girizilýär. Mundan soň ähli mekdeplerinde ýetişiğiň bir we şol bir derejesinde ähli mekdeplerde birmeňzeş bahalandyrylýan hökmany ölçegleri taýýarlanylýar.

Taryh dersi boýunça okuwçylaryň bilimleri indiki ölçeglerde bahalandyrylýar: Okuwça 5-lik baha indiki ýagdaýlarda goýulýar: Öň öwrenilen şeýle-de şu günki (täze öwrenilen) sapaga-da taýýarlanylýan taryhy wakalary taryhy – hronologik yzygiderlikde beýan edeninde, okuw kitabynda ýerleşdirilen hronologik tablisadaky seneleri pugta bileninde we ýalňyşsyz atlandyrylanda, taryhy faktlary beýan edeninde taryhy şahsyýetleriň atlaryny dogry aýdanynda we olaryň taryhda tutýan ornuna dogry häsiýetnama bereninde, maksatnamada talap edilşi ýaly dürli belgileri peýdalanylýan, taryhy geografik ýerleri we serhetleri kesgitli bilse hem-de çalt

tapsa, taryhy wakalara dogry düşünen we olaryň döremeginiň sebäplerini hem-de ösüşini, olar barada synpda gelnen netijeleri we jemlemeleri anyk beýan etmegi başaran halatynda, jogap berýän wagtlarynda duş gelýän taryhy düşünjeleri düşündirip peýdalanan we doly düşündirmegi başaran ýagdaýynda, taryhy suratlara, synpda ýerleşdirilen diwar suratlaryna teswirleme berip bilen halatynda, materialy edebi dilde beýan etmegi başaran ýagdaýynda.

Okuwçy 4-lük baha indiki ýagdaýlarda ýagny: taryhy wakalary dogry beýan edeninde, ýöne olary taryhy- hronologik yzydigerlilikde beýan etmeklikde sähelçe ýalňyşlyk goýberip ony hem mugallymyň duýdurşy bilen çalt we özbaşdak düzedeninde, okuw kitabynda ýerleşdirilen hronologik tablisadaky seneleri berk bileninde we ýalňyşsyz atlandyranýnda; taryhy maglumatlary beýan edýän wagtynda taryhy şahsyýetleriň atlaryny dogry aýdyp, olaryň işlerine häsiýetnama bereninde sähelçe ýalňyşlyk goýbereninde, maksatnamada talap edilýän karta boýunça bilimlere laýyklykda bilimi bolan, ýöne gerekli ýerleri tapmadyk ýa-da taryhy geografik serhetleri we ýerleri ýeterlik derejede anyk görkezmedik halatynda; taryhy wakalara dogry düşünen we olaryň döremeginiň sebäplerini hem-de ösüşini, olar barada synpda gelnen netijeleri we jemlemeleri anyk beýan etmegi başaran halatynda; taryhy düşünjeleri doly düşündirip peýdalanyň bilen ýagdaýynda; okuw kitabynda ýa-da synpda diwarda ýerleşdirilen suratlardaky taryhy wakalara dilden teswirleme bermegi özbaşdak başaryan, ýöne käbir böleklerinde uly bolmadyk ýalňyş goýberen ýagdaýynda; öz bilimini edebi dilde düşnükli beýan etmegi başaranynda goýulýar.

“3” baha okuwça indiki ýagdaýlarda goýulýar: taryhy wakalary umuman dogry beýan edeninde, ýöne möhüm taryhy wakalary taryhy-hronologik yzygiderlilikde beýan edeninde ýalňyşlyk goýberip, üstesinde-de goýberen ýalňyşlygyny diňe

mugallymyň kömegi bilen düzedende, okuw kitabyndaky taryhy –hronologik tablisada ýatlanylýan seneleri ýeterlik derejede berk bilmeýän halatynda, kämahala taryhy şahsyýetleriň atlaryny aýdanynda ýalňyşlyk goýbereninde, geografik ýerleriň we serhetleriň atlaryny aýdanynda kämahal ýoýulan (nädogry) görnüşde aýdanynda ýa-da olary kartadan tapmaklygy başarmadyk halatynda, wakalaryň döremeginiň we ösmeginiň şertlerini beýan edeninde, taryhy wakalary jemelemekde we netijeleriň goýluşynda doly däl ýa-da anyk däl jogap bereninde, taryhy düşüňjeleri ulanynda we düşündireninde ýalňyşlyk goýberip, öz ýalňyşyny diňe mugallymyň kömegi bilen düzedende; taryhy suratlary ýeterlik derejede we doly hem-de anyk derňew edip bilemedik halatynda; okuwçynyň öz bilimini beýan ediş dili garyp bolup, beýan ediş yzgiderliligi ýeterliksiz bolsa, edebi taýdan dogrulygynda we gepleýşiniň (sözleýşiniň) arassalygynda bozulmalar duş geleninde;

“2” baha okuwça maksatnamada ýerleşdirilen maglumatlaryň uly bölegini bilmeýänligi we oňa gowşak düşüňýänligi mälum bolanynda; düzgün bolşy ýaly, diňe ugrukdyryjy soraglar arkaly jogap berip, munda-da gödek ýalňyşlar goýbereninde goýulýar;

“1” baha okuwçynyň öwrenilýän okuw maglumatlaryny doly bilmeýänligi belli bolan ýagdaýynda goýulýar.

§6. Taryh dersi boýunça geçilenleri gaýtalamak

Geçilenleri gaýtalamagyň ähmiýeti. Okuwçylara taryh dersi boýunça çuňňur we berk bilim bermekligiň zerur şertleriniň biri möhüm taryhy faktlary we düşüňjeleri, taryhy şahsyýetleriň häsiýetnamalaryny, taryhy prosesleriň ylmy döwürlendirilişini, esasy hronologik seneleri okuwyň gidişinde ulgamly gaýtalamakdyr. Dogry guralan gaýtalamak

okuwçylaryň ýadynda diňe bir öwrenilen okuw maglumatlaryny berkitmeklige kömek etmän, eýsem taryhy ýagdaýyň kanunalaýyklygyna ylmy taýdan düşünmekligiň kämilleşmegine, okuwçylarda pikirlenmäni we özbaşdak işlemek üçin zerur bolan başarnyklaryň we endikleriň ösmegine-de kömek edýär.

Möhüm we çylşyrymly soraglaryň çuň özleşdirilmegi, olary düşündürmeklige we derňemeklige birnäçe gezek gaýdyp gelmegi, ýagny gaýtalamagy talap edýär. Özi-de öň öwrenilenleri ýöne gaýtadan göz önüne getirmeklik üçin däl-de, eýsem olara dürli taraplaýyn seretmeklige mümkinçilik berýän görnüşde gaýtalamagy talap edýär. Sebäbi gaýtalamak taryhy hadysalaryň esasy arabaglanyşyklaryny açyp görkezýär. Ol ýada beýleki hadysanyň taryhy ösüşini görkezýär, okuwçylaryň bilimlerini çuňlaşdyrýär, olaryň bilimlerini täze, has ýokary derejä galdyrýar. Gaýtalamak okuwçylara, jemgiýetçilik durmuşyndaky hadysalary özbaşdak derňemegi, jemlemegi we bahalandyrmagy, okuwçylaryň alan bilimlerini geçmişdäki taryhy hadysalary we häzirki döwürdäki ýagdaýlary derňew etmeklikde peýdalanmagy öwredýär. Okuwçylarda ylmy dünýägaraýşyň kemala gelmegine-de kömek edýär.

Gaýtalamak guralanda berk özleşdirilmeli obýektleri we berk özleşdirilmeklige ýetmekligiň, okuwçylary terbiýelemekligiň we ösdürmekligiň serişdelerini tapawutlandyrmak zerur. Berk, uzak wagt ýatda saklanmaly obýektler diňe möhüm faktlar, düşünjeler, hronologik seneler bolup biler. Şol wagtda sapakda mugallym tarapyndan peýdalanylýan, mekdep okuw kitabynda ýerleşdirilen aýratyn hem uly synplarda uly taryhy maglumat we beýleki juda möhüm bolmadyk faktlar, hronologik seneler, adalgalar we ş.m. okuwçylaryň bilimlerini kämilleşdirmäge, pikirlenmelerini ösdürmäge kömek edýärler, okuwyň gidişinde düýpli rol oýnaýarlar, ýöne bular uzak wagtlaý ýatda saklamak zerur bolan okuw maglumatlarynyň hataryna girmeyärler. Olaryň bir

bölegi gysga wagtlyk ýatda saklamak zerur bolan obýektler bolup durýarlar we olar okuwçylaryň bir sapakdan beýleki sapaga geçilende okuw maglumatyny arabaglanyşykly beýan etmekleri üçin gerek.

Okuw maglumatlarynyň beýleki bir bölegini bolsa okuwçylaryň gaýtadan gaýtalamaklarynyň zerurlygy bolmaýar.

Okuwçylary okatmagyň we terbiýelemekligiň ähli prosesinde bolşy ýaly gaýtalamagyň hem üstünlikli bolmagy, köplenç mugallymyň dürli synplaryň okuwçylarynyň ýaş we psihologik aýratynlyklaryny bilşine bagly bolýar. Mysal üçin, uly ýaşly ýetginjeklere-VII-VIII synplarda) V-VI synplaryň okuwçylaryna garanynda has ýokary derejede we guramaçylykly akyl işi häsiýetli. Olaryň faktlary we hadysalary has çylşyrymly derňew –sintez arkaly düşündürmeklige mümkinçilikleri bolýar. Oňünden niýetlenilen ýatda saklamagyň roly artýar. Bu ýaşda okuwçylar ýatda saklamaklygyň ýörite tärlerini düşünjeli peýdalanmagy başarýarlar. Munda akyl işi arkaly deňeşdirmek we ulgamaşdyrmak geçirilýär. Okuwçylaryň ýatlarynda saklaýan maglumatlarynyň göwrümi we ýatda saklamaklygyň çaltlygy artýar. Mehaniki ýatda saklamaklygyň ýerini köplenç logiki pikirlenip ýatda saklamaklyk eýeleýär. Ýadyň önümliligi ýokarlanýar. Kiçi ýaşly mekdep okuwçylaryna mahsus bolan sapakda öwrenilenleri sözme –söz ýatdan aýtmaklygyň deregine ýetginjekler okuw maglumatyny öz sözleri bilen beýan etmeklige çalyşýarlar.

Ýokary synplaryň okuw işi olardan ýokary derejeli işjeňligi, özbaşdaklygy talap edýär. Nazaryet pikirlenmekligiň roly epesli derejede ýokarlanýar.

Okuwçylaryň ýadynyň ösüşinde düýpli üýtgeşme bolup geçýär. Söz-logiki akyl yetirip ýatda saklamaklygyň roly ýokarlanýar. Ýetginjeklere garanynda uly ýaşly mekdep okuwçylary tekst boýunça meýilnama düzmek, täze öwrenilenler bilen deňeşdirmek ýaly ýatda saklamaklygyň has peýdaly tärlerini ulanýarlar. Düzgün

bolşy ýaly olarda saýlap ýatda saklamak ösýär, ýagny olar haýsy zatlary sözme-söz ýatda saklamagyň gerekdigini, haýsy zatlary öz sözüň bilen beýan etmegiň mümkindigini, haýsy zatlara diňe düşünmegiň ýeterlikdigini, ýatda saklamagyň talap edilmeýändigini düşünip belleýärler.

Gaýtalamak sapaklarynda mugallym tarapyndan peýdalanylan usullar köp dürli bolup biler. Beýle sapaklarda aýratyn hem ýokary synplarda esasy roly söhbetdeşlik eýeleýär. Şunuň bilen birlikde jemleýji gaýtalamak sapaklarynda beýleki serişdeleri-ekran serişdelerini (okuw kinofilimlerini, diafilimleri), resminama we okuw ses ýazgylaryny, çeper edebiýatdan bölekleri peýdalanmaklyk sözüň doly manysynda ýerlikli bolýar. Gaýtalamak geçirlende mirashana fondlaryndan peýdalanmaklyk has ähmiýetli bolýar. Käbir ýagdaýlarda okuwçylaryň öz islegleri boýunça goşmaça edebiýatlar boýunça uly bolmadyk maglumatlary ýygnamaklygy tabşyrmak hem bolýar.

Umuman aýdanymyzda gaýtalamak sapaklaryny ulgamly geçirmek okuwçylaryň bilimleriniň hilini ýokarlandyrýar, olaryň pikirlenişleriniň we özbaşdak işlemek başarnyklarynyň ösüşine täsir edýar, adamzat jemgiýetiniň ösüşüne ylmy tайдan düşünmeklerini kemala getirýär.

Geçilenleri gaýtalamagyň görnüşleri.

Öwrenilen okuw maglumaty bilen baglanyşykly gaýtalamak. Okuwçylara has çuňňur bilim bermek üçin aýgytlaýyjy mana eýe bolan gaýtalamagyň möhüm görnüşleriniň biri her sapakda öň öwrenilen okuw maglumatlaryny tematik arabaglanyşyklylykda ulgamly gaýtalamakdyr. Belli bolşy ýaly taryh okadylanda islendik sapak özünden öňki we soňky sapakdan aýry özbaşdak öwrenilmeýär. Her bir sapaga temalar we kurs boýunça sapaklaryň ulgamyndan, taryhyň beýleki sapaklary bilen baglanyşykly garamak hem mümkin däl.

Her bir sapakda mugallym okuwçylardan soralyan wagtda ýa-da özüniň giriş sözünde problema situasiýasy döredilýän we temanyň okuw-akyl ýetirijilik meseleleriniň aýyk aydylýan prosesinde täze okuw maglumaty bilen gönüden-göni baglanyşykly we onuň özleşdirilmegini ýenileşdirýän, öň öwrenilen faktlary ýa-da düşüňjeleri gaýtalamak ýoly bilen okuwçylary täze okuw maglumatyny öwrenmeklige taýýarlaýar.

Mugallym täze okuw maglumaty öwrenilende söhbetdeşlik ýoly arkaly onuň bilen gönüden-göni baglanyşykly bolan, täze okuw maglumatyna düşünmekligi we ýatda saklamaklygy ep-esli ýeňilleşdiýän, öňki öwrenilenleriň özleşdirilişiniň berkligini ýokarlandyrýan birnäçe öň öwrenilen meseleleri okuwçylara ýatlamaga kömek edýär. Sapakda öwrenilen tema berkidilende okuwçylara tanyş faktlary we düşüňjeleri olaryň ýadynda gaýtadan dikeltmeklik bilen öň öwrenilenler köplenç täze öwrenilenler bilen baglanyşdyrylýar. Munda birmeňzeş faktlary we hadysalary deňeşdirmek, olaryň umumy häsiýetlerini we tapawutlaryny aýan etmek, täze öwrenilen maglumatyny temalar boýunça we kurs boýunça bar bolan bilimleriniň umumy ulgamyna girizmek örän möhüm.

Öý işi hem diňe sapakda öwrenilenleri ýöne gaýtalamak maksady bilen tabşyrylman, eýsem okuwçylaryň bilimlerini çuňlaşdyrmak, öň öwrenilen okuw maglumatlaryny gaýtalamaga kömek etmek, täze öwrenilen bilimleri öň öwrenilenler bilen baglanyşdyrmak ýaly meseleler bilen-de baglanyşyklydyr. Şonuň üçin mugallym öý işini tabşyranýnda indiki sapakda bilim almak üçin talap edilýän soraglary gaýtalap okamaklygy köplenç tabşyrýar. Munda mekdep okuwçylaryndan öň öwrenilen paragraflary tutuş gaýtalamagy talap etmeli däl. Okuwçylar öz ýazgylaryny ýa-da okuw kitabyňy peýdalanyp, esasy faktlary we düşüňjeleri, esasy sebäp-netije baglanyşyklaryny, möhüm taryhy wakalaryň we hadysalaryň manysyny gaýtalamalydygyny ýatlatmaly. Diňe

şeyle şertlerde geçilenleri gaýtalamak mekdep okuwçylaryna agram salmaýar, öň öwrenilenler bilim tematik arbaglanyşyklykda täze okuw maglumatyny özleşdirmekligi ýenilleşdirýär.

Taryhyň mekdep dersiniň aýratyn temasy we bölüm boýunça jemleýji gaýtalamak. Taryhyň mekdep kursunyň ol ýa-da beýleki temasy ýa-da bölümi boýunça jemleýji gaýtalamagyň esasy maksady birnäçe sapakda geçilen okuw maglumatlaryny ulgamlaşdyrmakdan, taryhyň öwrenilen döwri boýunça okuwçylarda umumy göz önüne getirmäni döretmekden, aýratyn sapaklarda öwrenilen faktlaryň we hadysalaryň özara baglansygyna, taryhy ýagdaýyň kanunalaýyklygyna oňat düşünmeklerini gazanmakdan ybaratdyr. Agzalyp geçilen meseleler ol ya-da beýleki ölçege beýleki sapaklarda –da öwrenilýär, emma jemleýi –gaýtalamak sapaklary бүтүнleý şu meselä bagyşlanan bolan soň, ýokarky meseleleri çözmeklige aýratyn amatly şertler döreýär.

Her sapakda täze faktlara seredilýär we olaryň ulgama salynmagyna ýeterlik üns berilmeýär. Şeýlelikde mekdep okuwçylarynyň aňynda aýratyn dagynyk wakalar galýar, olaryň özara baglanyşyklary we kanunalaýyklyklary barada düşüňjeleri ýeterlik bolmaýar. Haýsydyr bir döwrüň häsiýetli aýratynlyklaryna göz ýetirmek üçin olara tutuşlugyna seretmek gerek bolýar. Jemleýji-gaýtalamak sapaklarynda okuwçylara jemgiýetiň ösüşiniň umumy kanunalaýyklygyny ynandyryjy görkezmege giň mümkinçilikler bolýar.

Ol ýa-da beýleki sapakda jemlemekligiň derejesi meňzeş bolman biler. Emma bu gaýtalamak sapaklarynyň aýratyn görnüşlerini bölmeklige esas bermeýär. Bütүнleý gaýtalamaklyga degişli islendik sapak geçilenleri ulgamlaşdyrmaklyga, jemlemeklige gönükdirilendir. Şeýle sapaklar mazmuny boýunça, ýagny kursuň temasy ýa—da beýleki bölümi boýunça, kursuň esasy problemsy boýunça jemlemeklige bagyşlanylandygyna laýyklykda

tapawutlanýarlar. Şunuň bilen bir wagtda beýle sapaklar geçirilişiniň usulyýeti boýunça-da tapawutlanýarlar. Mysal üçin, olaryň biri synpyň okuwçylary bilen giňişleýin söhbetdeşlik geçirmek usulyny peýdalanmak bilen geçirilýär. Beýleki biri esasan resminama maglumatlary ýa-da görkezme esbaplary jemleýji derňemeklige bagyşlanylýar.

Her bir jemleýji –gaýtalamak sapagy mugallymdan onuň bilim –terbiýe berijilik meselesi, mazmuny we usulyýeti barada aýratyn ünsli oýlanyşmagy talap edýär. Beýle sapaklarda ozaly bilen geçilen temalarda möhüm faktlary, esasy sebäp-netije baglanyşyklaryny we şol etapda taryhy ýagdaýyň kanunalaýyklygyny aýan etmek zerur. Beýle sapaklarda taryhy wakalara we hadysalara baha bermek, sebäp we netijelerini dikeltmek, jemlemek we netijä gelmek mugallymyň we okuwçylaryň üns merkezinde bolmaly.

Ikinji derejeli okuw maglumatlaryna üns bermezlik bilen bir wagtda taryhy ösüşiň anyk faktlaryndan ünsi sowmaly däl. Ähli netijeler hakyky maglumatlary derňemekligiň we jemlemekligiň netijesi bolmaly.

Jemleýji gaýtalamagyň temasy, onuň esasy bilim-terbiýe berijilik meselelerini, mazmunyny we meýilnamsyny bellemek bilen birlikde gaýtalamaga mekdep okuwçylarynyň-da ünsli taýarlanmaklaryny üpjün etmek zerur. Munuň üçin mugallym jemleýji gaýtalamak sapagynyň geçirilek gün uni birnäçe sapak önünden duýdurýär. Sapakda olara beriljek esasy soraglary aýdýar we gaýtalanmaly zerur maglumatlary tabşyrýar. Munuň üçin öý işiniň göwrümi barada örän ünsli oýlanyşmaly we okuwçylara birnäçe paragraflaryň we okuw kitabyňň sahypalarynyň birnäçesiniň gayýtalanmagy bilen agram düşmegine ýol bermeli däl. Okuwçylara gaýtalamagyň temasy laýyk gelýän öwrenilenleriň ählisini ýatlarynda şöhlelendirmegiň zerurlygy ýok. Olara diňe iň esasyalaryny ýatda saklamak ýeterlik bolýar. Gaýtalanmagyň bu görnüşü esasan okuwçylarda bar bolan bilimleriň bazasynda guralýar,

okuw kitabynda uly maglumaty ýörite gaýtalamak bilen geçirmek gerek däl.

Jemleýiji –gaýtalamak sapagynyň esasy soraglary bilen öňünden tanyşdyrmak okuwçylaryň oňa taýýarlygyny ýeňilleşdirýär, sapakda berilýän jogaplaryň hilini we umumy netijeligini ýokarlandyrýar we ony maksada okgunly edýär.

Jemleýiji –gaýtalamak sapaklarynyň başynda mugallym özüniň gysgaça giriş sözünde mekdep okuwçylaryny sapagyň esasy meseleleri bilen tanyşdyrýar.

Mugallym birinji soragy orta goýup synpyň okuwçylaryny söhbetdeşlige çekýär. Ilki synp tagtasynyň ýanyna çagyrylan ýa-da orta goýlan soragy derňemeklige gatnaşmak isleginiň bardygyny özi duýduran bir okuwçy öz bilýänlerini aýdýar, soň bolsa beýlekiler zerur bolan düzedişleri we üsti ýetirilmeleri aýdýarlar.

Mugallym her soragy derňemekligiň jemlemesinde okuwçylaryň aýdanlaryna gysgaça bellikler edýär, anyklaşdyrýar we jemleýär hem-de indiki soraga geçelge goýýar. Şeýle tertipde ikinji sorag, üçünji sorag we beýleki soraglar seljerilýär.

Şeýle sapakda synpyň okuwçylarynyň ählisini goýlan soragy ara alyp maslahatlaşmaklyga, derňemeklige, esasy faktlary we hadysalary jemlemeklige we şular esasynda okuwçylary öwrenilenleri çuň özleşdirmeklige alyp gitmek, olaryň bilimlerini has ýokary derejä galdyrmak möhüm şertleriň biri bolup durýar. Has kyn meseleleri derňemek üçin esasan güýçli okuwçylar, beýleki soraglara orta gürpdäki okuwçylary çekmek gerek. Beýle etmeklik bilen olaryň jogaplary бүтін synp üçin peýdaly bolar ýaly, ýagny beýleki okuwçylaryň okuw maglumatlaryna çuň akyl ýetirmekleri we özleşdirmekleri üçin möhüm bolup durýar. Beýleki bir tarapdan bolsa gowşak ýetişýän okuwçylaryň bilim düşüňjelerini çekip almak üçin diňe biderek wagt ýitirilmeginiň we bellenilen meseleleri zerur bolan çuňlukda derňemäge mümkinçilik

bermeýän ýagdaýyň öňi alynýar. Az taýýarlykly okuwçylara hem diňe ýoldaslarynyň soraglaryny diňletmek bilen çäklenmän, eýsem olary hem mümkin boldygyndan aýdylanlaryň üstüni ýetirmeklige, mugallym tarapyndan goýlan ýönekeýräk soraglara jogap bermeklige we beýlekilere çekmeli. Bütün synpyň okuwçylarynyň jemleýiji-gaýtalamak sapagyna gatnaşmaklary onuň täsirliliginiň möhüm şertidir.

Sapagyň jemlemesinde mugallym okuwçylaryň jogaplaryny derňeýär, tema boýunça umumy jemlemä gelýär, şunuň bilen bir wagtda žurnala degişli bahalary goýýar.

Käbir mugallymlar jemleýiji gaýtalamak sapaklaryny okuwçylaryň bilimleri barlanylýan we hasaba alynýan sapaga öwürüp, synpy doly passiwlikde goýup, bütin sapagyň dowamynda esasy soraglary birnäçe okuwçylar bilen giňişleýin derňemek bilen meşgullanýarlar. Jemleýiji-gaýtalamak sapaklarynyň şeýle tertipde guralmagy ýalňyşdyr. Beýle etmeklik şeýle sapaklaryň önünde duran meselelere we onuň häsiýetine gapma garşy gelýär, sapagyň bilim –terbiýe berijilik ähmiýetini birden pese düşürýär.

Ýarym ýa-da bütin okuw ýylynyň dowamynda öwrenilenleri gaýtalamak. Bu gaýtalamak ol ýa-da beýleki synpda öwrenilen bütin kursuň maglumatlaryny gaýtalap ulgamlaşdyrmak we jemlemek, ýarym ýylda ýa-da okuw ýylyň bütün dowamynda öwrenilen möhüm faktlary, düşüňjeleri, nazary ýagdaýlary okuwçylaryň ýadynda has berkitmek üçin geçirilýär. Beýle gaýtalamakda mugallym mekdep okuwçylarynyň has ýokary derejedäki bilimlerine we başarnyklaryna daýanyp, ön okuwçylar üçin aýratyn çylşyrymly bolan meseleriň mazmunyny çuň açyp bilýär.

Okuwçylaryň alan nazary bilimlerini, ön öwrenilen maglumatlary derňew etmek üçin mugallym ozaly bilen okuwçylara düşnüksiz bolan düşüňjeleri düşündürmekligi peýdalanyp bilýär.

Beýle gaýtalamak üçin has uly temany saýlamak ýerlikli bolmaýar. Beýle gaýtalamagyň tematik we logik umumylygyna üns bermeli. Eger gaýtalaýan okuw maglumaty juda uly bolsa onuň logiki umumylygyna zeper ýetýar we kursuň gaýtalamak üçin saýlanylan okuw maglumatyny böleklerе bölmeli boýar. Netijede bolsa “mikrotemalaryň” sany köpeliýär, bu bolsa olary ýatda saklamak üçin mehaniki ýat tutmaklygy talap edýär. Munuň tersine gaýtalanýan maglumatlaryň aýratyn bölekleriniň logiki arabaglanşygy göz önünde tutulyp başarnykly saýlanylsa düşünüp ýatda saklamagyň möçberi artýar. Bu okuwçylaryň akyl ýetiriş işini ýeňilleşdirýär we jemleýji gaýtalamagyň täsirliligini ýokarlandyrýar.

Beýle gaýtalamak üçin okuw maksatnamasynda ýörite sagatlar berilýär. Maksatnamada gaýtalamagyň häsiýeti görkezilmezden gaýtalamak üçin berilýän sagatlary-da ýerlikli peýdalanmak gerek. Şular bilen bir wagtda mekdepleriň gutardyş synplarynda taryhdan tabşyryljak synaglaryň ön ýanynda synagda bolup biläýjek meseleler, olar bilen baglanyşykly maglumatlara gysgaça göz aýlamak maksady bilen hem gaýtalamak guralýar.

III BÖLÜM. TARYH DERSINI OKATMAGYŇ USULLARY

§1. Orta mekdepde taryhy okatmagyň usullarynyň ulgamy

Taryhy okatmagyň usullaryny toplumlaýyn paýdalanmagynyň zerurlygy. Mekdep okuwçylarynyň taryh dersi boýunça çuňňur we her taraply bilim almaklaryny üpjün etmek üçin okatmaklygyň dürli usullaryny toplumlaýyn

peýdalanmak zerur. Sebäbi dürli ýaşdaky, şol bir wagtyň özünde ýaşlary deň çagalaryň hem ösüş derejeleri bir deň bolmaýar. Şonuň üçin mugallymyň gürrüň düşündiriş we ş.m. arkaly öwretmegi bilen temalaryň mazmuny doly özleşdirilmeyär. Özleşdirilişin derejesi birmeňzeş bolmaýar. Munuň dürli-dürli sebäpleri bar. Olaryň hataryna ünsün derejesiniň tebigy taýdan üýtgäp durmagyny, pikirlenmek üçin wagty talap edýän we mugallymyň gürrüňine düşünmekligi kynlaşdyrýan adalgalaryň, näbelli sözleriň girizilmegi, okuwçylary ýadadýan adatdan daşary gaty geplemek, soraglar, aýratyn hem çylşyrymly soraglar düşündirilende beýan etmekligiň çalt tempy we ş.m. goşmak bolar.

Şeýle-de bilşimiz ýaly kabul etmeklik bilen ýatda saklamaklyk berk baglanyşykly. Şonuň üçin hem okuwçylaryň individual ýatlarynyň tapawutlaryny hasaba almaly. Ýagny haýsy okuwçynyň eşidiş, görüş ýa-da hereket ediji ýadyň eýesidigini bilmeli. Sebäbi görüşi oňat ösenler görkezme esbaplar arkaly, eşidişi oňat ösenler bolsa mugallymyň janly sözi esasynda oňat kabul edýärler.

Şonuň üçin mugallymyň janly sözi özüniň artykmaçlyklaryna garamazdan sapagyň mazmunynyň oňat kabul ediljekdigine doly güwä geçmeyär. Bu ýerden görüş kabul edijiligini giň peýdalanmagyň obýektiv zerurlygy, okuwçylara has dürli görnüşli görkezme esbaplylygy(okuw kitadynyň tekstini, synp tagtasyndaky ýazgyny, çyzgylary, diagrammalary, kartalary, sungat eserleriniň reproduksiýasyny, suratlary, ekran okuw filmlerini) görkezmäge mümkinçilik berýän usulyň hem zerurlygy gelip çykýar. Mysal üçin, binagärçilik ýadygärliginiň daşky keşbi baradaky göz önüne getirmäni söz bilen beýan etmek arkaly doly berip bolmaýar. Şonuň üçin görkezme esbabyň bir gezeklik ýa-da köp gezeklik görkezmäge mümkinçiliginiň bardygyny tapawutlandyrmaly. Mysal üçin, kinofilmde tankly söweşiň gidişi, obrazlylyk köp planlylyk we mazmunlylyk bilen görkezilýär, ýagny onuň

ýerini hiç hili beýan etmeklik ýa-da çekmesurat bilen çalşyp bolmaýar. Ýöne ekran kadrlarynda görkezmeklik tiz geçýär we gözden ýýtýär. Şonuň üçin ol özüniň ähli mümkinçilikleri bilen şekillendiriş görkezme esbaplarynyň okuwçylaryň birnäçe gezek okap (synp tagtasyndaky, kitapdaky ýazgy) özlerine gerek bolşuna görä köp seretmeklige mümkinçilik berýän (çyzgylar, diagrammalar, çekmesuratlar) esbaplaryň ýerini çalşyp bilmeýär. Şonuň üçin şunuň ýaly durnukly görkezme esbaplar diýip atlandyrylýan, ýagny köp gezek we ýörite wagt almaýan, sapagyň бүтін dowamynda biygtyýar kabul edilýän görkezme esbaplara üns bermeli. Mysal üçin synp tagtasyna iki sany şahsyýet, iki şäheriň ady, bir san görkezijisi ýazylan diýeliň. Mugallym gürrüniň gidişinde tekstiň birinde şolary atlandyrýar we synp tagtasyndaky ýazgylaryň birinde görkezýär we ş.m. Okuwçylar esasan synp tagtasynda mugallymyň görkezýän ýazgysyna üns berýärler. Şonuň bilen birlikde hemme ýazylanlary görýärler. Kabul etmekligiň köp gaýtalanmaklygy amala aşyrylýar.

Umuman aýdanymyzda mugallymyň sözi bilen görkezme esbaplylygy utgaşdyrmak örän zerur.

Mekdep okuwçylarynda kabul etmäniň birnäçe görnüşlerini peýdalanmagy oýarýan tärleri hem ulanmaly. Mysal üçin, mugallymyň gürrüni boýunça meýilnama düzülende eşidiş, görkezme esbap görkezilende görüş kabul edijiligi girizilýär. Ýazgylar görüş kabul edijiligi bilen baglanyşykly. Bu ýerde özbaşdak akyl işiniň hem orny bar.

Taryh sapagynda peýdalanylýan çeper edebiýatdaky obrazlar okuwçylara geçmişdäki durmuş gatnaşyklaryny we durmuşa mahsus bolan haseki çekme suraty açyp görkezmäge, okuwçylara taryhy prosesi, synpy gapma-garşylyklary, jemgyýetiň ösüşiniň hereketini anyk formada janly, hereket edýän personažlaryň üsti bilen görkezmäge mümkinçilik berýär. Bu bolsa okuwçylaryň ýadynda oňat galýar. Uly synplarda taryh sapagyndan çeper obrazlaryň peýdalanylmagy

diňe bir okuw maglumatynyň beýan edilişiniň janlylygyny üpjün etmek bilen çäklenmän, öwrenilen taryhy hadysanyň düýp esaslaryny, öwrenilýän döwür üçin häsiýetli bolan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny görkezmäge, jemgyýetiň ösüşiniň talabalaýyklygyny görkezmäge kömek edýär.

Ezijilere garşy mugallym progressiw pikirli wekilleriniň obrazlaryny goýýar. Şeýlelikde taryh sapagynda peýdalanylýan çeper eserlerdäki obrazlar dürli jemgyýetçilik toparlaryň wekilleriniň içki tarapdan tapawutlaryny açyp görkezmek meselesini-de çözüýär.

Çeper edebiýat mugallyma öwrenilýän taryhy hadysa, waka, şahsyýete anyk we doly häsiýetnama bermäge-de mümkinçilik berýär.

Köplenç çeper edebiýat häsiýetnama bermek üçin açyk beýan ediji material bolup hem hyzmat edýär.

Ýöne çeper obrazlar ylmy derňew bilen we öwrenilýän sosial hadysa üçin we syýasy häsiýetnama bilen çalşyrylyp bilinmeýär. Ýöne mugallym nazarýet taýdan beýan edeninde çeper edebiýatdan mysallar getirip, ylmy derňew edýär we has anyk, düşnükli, ynandyryjy häsiýetnama berýär.

Şeýlelikde taryh sapagynda çeper edebiýatyň peýdalanylmagy ozaly bilen taryhy geçmişi we häzirki döwri obrazly göz önüne getirmek meselesini çözmäge kömek edýär.

Bilşimiz ýaly hadysanyň uly böleginiň esasy mugallym düşündirýär. Pikirlenme okuwçylary düşünmeklige, olary ýatda saklamaklyga alyp gidýär. Bu ýerde bilimleri özleşdirmeklik taýýar görnüşde habar bermeklikden durýar. Beýle akyl şı okuw maglumatynyň bölegini öwretmek üçin ýeterlik bolýar. Bu okuwçylaryň pikirlenmeklerini az ösdürýär. Olaryň özbaşdaklygy, tankydylygy, ýitiligi, giňligi, çuňlугy, döredijilik häsiýeti we beýleki hilleri gowşak kämilleşýär. Pikirlenmäniň ähli hillerini ösdürmek üçin işiň ähli oblastlarynda döredijilikli, ýokary derejede öndürijilikli zähmete taýýarlamaly. Pikirlenmäni ösdürmek edil beýleki

başarnyklar ýaly adamyň sazlaşykly ösmegini terbiýelemek meselesiniň esalarynyň biri bolup, mekdepede üstünlikli okatmaklygyň zerur şertleriniň hem biridir. Okuwçylarda derslere bolan gyzyklanma hem deň bolmaýar. Bu diňe bir okuwçylaryň ylmy mazmunyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilmeýär. Sunuň bilen birlikde beýleki faktorlar: akyl ýetirijilik işini guramak, mugallymyň sözünüň güýji, pedagog bilen okuwçylaryň arasyndaky gatnaşyklar we beýlekiler hem düýpli rol oýnaýarlar.

Pedagogiki täsir etmeklik hem okatmagyň usullary bilen baglanyşykly bolýar. Şonuň üçin sapagyň usullary diňe häsiýetleri, islegleri, mugallymyň endiklerini kesgitlemek bilen çäklendirilip bilner. Islendik usulyň esasynda akyl ýetirmekligiň kanunalaýyklygy ýatyr.

Şeýle-de usullar okuwçylaryň ösüş derejelerine laýyk kesgitlenmeli. Sebäbi okuwçylar ýyl-ýyldan çalt okamak, köp kabul etmek, oňat pikir etmek we ş.m. akyl ýetirijilik mümkinçilikleri taýdan barha ösýärler. Şonuň üçin akyl ýetirijilik kanunalaýyklygyny peýdalanmaklygyň üstünlikliligi okuwçylaryň ösüşi bilen baglanyşykly bolýar.

Taryhy okatmagyň usullarynyň görnüşleri. Pedagogik edebiýatda okatmak usullaryny toparlara bölmekligiň dürli-dürli kesgitlenişi gabat gelýär: ýagny didaktiki maksatlary boýunça (täze maglumaty öwrenmekligiň usullary, berkitmekligiň usullary, bilimleri, başarnyklary, endikleri barlamagyň usullary), okuwçylaryň okuw prosesine daýanýan logiki usullary esasynda (analiz, sintez, induksiýa, diduksiýa we ş.m.), okuwda okuwçylaryň umumy işjeňliginiň alamatlary boýunça (dogmatik ýa-da barlag usuly, passiw we işjeň usul), utgaşdyrylan alamatlary boýunça usullar we ş.m. Okatmaklygyň usullaryny toparlara bölmek boýunça edilýän şu teklibiň gymmatlylygy ozaly bilen munda mekdepe okuw prosesinde peýdalanylýan bilim bermegiň dürli çeşmeleri we terbiýelemegiň serişdeleri aýyk görkezilen, şeýle-de usullaryň

her bir toparynda mugallymyň we okuwçylaryň işiniň aýratynlyklary görkezilýär, okuwçylaryň tejribe işleri-de ýörite bölünip görkezilýär.

Taryhy okatmaklygyň indiki esasy usularyny bellemek mümkin:

1)Gürrüň we mugallymyň mekdep umumy okuwy.

2)Söz usuly.

3)Görkezme esbaplylyk usuly.

4)Okuw kitaby bilen işlemek usuly.

5)Taryhy resminamalar bilen işlemegiň usullary.

6)Taryh okadylanda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usullary.

7)Nusgawy we häzirki zaman işjeň usullar.

Okuwçylaryň özbaşdak işi barada aýdanymyzda ol okatmaklygyň islendik usuly peýdalanylanda uly orun tutýar. Mysal üçin, gürrüň we mugallymyň mekdep umumy okuwyny alyp görsek, eger-de ol dogry guralýan bolsa, okuwçylaryň özbaşdak kabul etmek pursatlary oňa girizilýär, olaryň pikirlenmesi mugallym tarapyndan beýan edilen faktlary derňemek başarnyklary ösdüilýär, netijä gelýärler, oý işine taýýarlanýarlar. Ýokary synplarda okuwçylar gürrüňiň, mugallymyň umumy okuwyna giňeldilen meýilnamasyny özbaşdak ýazýarlar. Beýleki usullarda okuwçylaryň özbaşdak işleri has açyk görünýär. Gürrüň prosesinde mekdep okuwçylary özlerine belli faktlar we hadysalar esasynda özbaşdak umumy netijä gelýärler ýa-da oň özlerine näbelli bolan, täze sebäp-netije arabaglanyşygyny dikeldýärler. Okuwçylar sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda ol ýa-da beýleki kartinany derňemek bilen şol kartinada görkezilen hojalygyň aýratynlyklaryny adamlaryň gatnaşyklaryny, durmuşlarynyň häsiýetlerini häsiýetlendirýärler. Okuwçylar okuw kitaby boýunça maglumatlary öwrenip sapakda özbaşdak meýlnama, tablisa ýa-da çylşyrymly bolmadyk çyzgy çyzyp bilýärler.

Her bir usul öz nobatynda dürli böleklerden, elementlerden durýar. Mysal üçin, görkezme esbaplylyk usuly dürli bölek aýry görkezmelerden durýar: tarhy kartalary, kartinanay, çyzgyny, tablisany, diagrammany, suratlary görkezmek we derňemek, ekran serişdelerini peýdalanmak, synp tagtasyny we meli hem-de ş.m. peýdalanmak ýaly. Şonuň bilen birlikde görkezme esbaplylyk usuly onuň islendik bölek görkezmesinde (onuň islendik usulynda we onuň peýdalanylyşynda) dürli elementlerden durýar. Mysal üçin, taryhy kartina bilen iş özüne okuwçylaryň önünde önünçä sorag goýnaklygy we şu kartinany synpyň önünde görkezmekligi we oňa “siňe seretmekligi” hem-de mekdep okuwçylarynyň onuň mazmunyny analiz etmeklerini, kartinanayň mazmuny boýunça in soňky gürrüni ýa-da onuň mugallym ýa-da ony özüniň düşündirmegini we ş.m. girizýär.

Okatmagyň her bir ususy mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylarda bilimleri özleşdirmek we özbaşdak işiň dürli başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek boýunça işjeň işi özüne birleşdirýär. Netijede okatmagyň bilim we terbiýe berijilik meseleleriniň özü-de diňe bir bilim berijilik däl-de terbiýeleýjilik funksiýalaryny amala aşyrmagy üpjün edýär.

Her bir usulyň okuwçylaryň bilimleri, başarnyklary gazanmaklarynyň ýollary, tärleri bolup durýan we olary terbiýelemekde, taryhy okatmaklygyň beýleki usullaryndan tapawutlanýan öz ýörite, ýagny özüne mahsus aýratynlyklary bolýar. Mysal üçin, gürrün we mugallymyň amaly okuw usulynda okuwçylaryň bilim almaklarynyň esasy çeşmesi mugallymyň sözi bolup durýar. Görkezme esbaplylyk usulynda okuwçylaryň bilim almaklarynyň çeşmesi dürli görnüşdäki görkezme esbaplar we ş.m. bolup dutýar.

Emma her bir usula bütinleýin bölek (özbaşdak), şol bir durşuna durýan, hiç hili üýtgemeýän we beýleki usullar bilen baglanyşyksyz hökmünde seretmek nädogry bolýar.

Taryhy okatmagyň usullary örän çalt üýtgäp durýar. Olar aýratyn sapagyň temasyňa, kursuň mazmunyna we meselelerine okuwçylaryň synpdan-synpa geçdikleri saýy olarda toplanýan täze bilimlere we başarnyklara laýyklykda ösýärler we çylşyrymlaşýarlar. Okatmagyň usullary öz aralarynda örän berk baglanyşykly, biri-birine geçýärler. Köplenç ol ýa-da beýleki usul özüne beýleki usullaryň elemntlerini girizýär. Mysal üçin, görkezme esbaplylyk usuly mugallymyň sözi bilen, ýagny mugallymyň gürrüni ýa-da umumy okuwy bilen ýakyn baglanyşykly. mümkin ol şeýle-de söhbetdeşlik, okuw kitaby bilen işlemek, çeper edebiýatdan peýdalanmak usullary bilen utgaşyp biler. Gürrüň we mugallymyň umumy okuwy haçanda beýleki usullar bilen – söhbetdeşlik, görkezme esbaplylyk, çeper edebiýatdan peýdalanmak usullary bilen utgaşdyrylanda bilim-terbiýe berijilik taýdan uly täsirli bolýar. Taryhy okatmaklygyň usullarynyň her birini peýdalanmagyň ýollary örän köp görnüşli. Olar taryhyň mekdep dersiniň esasy bilim-terbiýe berijilik meselelerini okuwçylaryň ýaşlaryna, olaryň bilimlerine we başarnyklaryna laýyklykda amala aşyrmagyň serişdesi hökmünde-de hyzmat edýär.

Taryh okadylanda peýdalanylýan ähmiýetli usullaryň biri çekişmedir.

Mekdebiň okuw-terbiýeçilik işiniň esasy wezipesi ýaşlary bilimli, ösen dünýägaraýyşly, ýokary ahlakly edip ýetişdirmekden ybaratdyr. Okuwçylary işjeňleşdirýän usullaryň gyzykly we täsirli görnüşiniň biri-de çekişmedir. Çekişmede her bir okuwçy öz pikirini maslahatlaşyp, durmuş tejribelerini öz daş töweregindäkiler barada pikirini aýdyp bilýär we özüni alyp barşyna baha bermegi öwrenýär.

Çekişme okuwçylaryň diňe bilimlerini anyklamak bilen çäklenmän, olaryň bilime bilan höweslerini ösdürýär. Çylşyrymly meseleleri özbaşdak çözmek baradaky endikleri

ýüze çykarýar. Taryhy-çeper edebiýatda hödürlenýän eserlere tankydy göz bilen çemeleşmek ukyplaryny ösdürýär.

Çekişme okuwçylaryň öz jemgyýetçilik borçlaryna düşünişlerini, döredijiliklerini, işeňňirliklerini, işjeň asuda jedelleşmekligi başarmaklygy we öz pikiriňi düşündiripbilmekligi öwredýär. Çekişme jemgyýetdäki her bir adamyň öz herketine baha bermeginiň serişdesidir. Onuň örän bir ähmiýetli tarapy-da kollektiwleýin pikiri emele getirmäge kömek berýänligidir.

Çekişme esasan ýokar synp okuwçylary bilen geçirilýär. Çünki bu döwürde häsiýet, dünýägaraýys, özüň barada pikirlenmek ukyby kämilleşip başlaýar, ýaşlarda özlere baha bermek islegi ýüze çykýar.

Ýaşlar durmuşyň çylşyrymly meselelerini özbaşdak çözmek ýoluna girişýärler. Etiki, estetiki, ýaşaýyş problemalary barada pikirlenmek höwesini güýçlenýär.

Çekişme “Men we wagt”, “Meniňki we Biziňki”, “Sen hünär hakda nähili pikir edýäň” we ş.m. terbiýeçilik ähmiýetli temalar boýunça geçirilip biliner.

Çekişmeden edilýän talaplar:

Çekişme anyk tema boýunça geçirilmelidir, meselem, “Abraý näme?” “Ykbal näme?” “Hormat näme?” “Biz kitapda ýazyşlary ýailmy?” we ş.m-ler. Olardan başgada has giňiräk temalar boýunça-da çekişme geçirmek bolar. Çekişme täsirli bolar ýaly, onuň dowamynda ýaşuly nesilleriň tejribelerini peýdalanmak bilen bir hatarda, çekişýänleriň hut öz şahsy tejribelerinden hem peýdalanmak gerek.

Nobatdaky çekişmä çykyş etjek adam tema boýunça pugta taýýarlanyp, degişli meseleleri çuň öwrenipgelmeli. Çekişmeçiniň pikiri opponentiň güýjine görä çekişme mahalynda üýtgäp hem biler.

Çekişmä taýýarlanmagyň esasy materiallary: kitap, gazet, broşýura, kinofilm we ş.m-ler bolup biler. Her hili çekişme

bolsada, oña ykjam taýýarlanmaly we onuň gidişine, aýdyň pikirini ýüze çykarylmany gazanylmalydyr.

Çekişme çylşyrymly işdir. Ol iş geçirýänlerden we gatnaşýanlardan oňat taýýarlyk görmegi talap edýär.

Çekişmäniň üstünlikli bolmagy temanyň dogry saýlanyp alynşyna köp derejede baglydyr. Käbir halatlarda bir wakadan ýa-da okalyan kitaplardan hem etiki sowallaryň esasynda çekişme geçirilmegi mümkin. Käbir ýagdaýlarda taryh mugallymy okuwçylar bilen bilelikde çekişmäniň aýry sowallaryny kollektiwleýin maslahatlaşyp bilerler. Kollektiw bolup maslahatlaşylyan mesele çekişmä gatnaşyjylary höweslendirýär. Ýöne onuň şu günüň talabyny ödemegi göz önünde tutulmalydyr. Milli ahlagy emele getirmek bilen baglanyşykly bolmalydyr.

Tema saýlanyp alynandan soň çekişmä taýýarlanylýar. Çekişme geçirilmezden has önüräk, onuň sowallary, okamaly kitaplar we edebiýatlargörkezilen bildiriş asylýar.

Çekişmä köpçüligi höweslandirmek üçin, bildirişiň ýanynda goşmaça edebiýatlar, ol edebiýatlardan bölekler, ýazyjylaryň belli sözi, atalar sözleri, temany doly beýan edýän materiallar gowy bezelip asylyp goýulsa oňat bolar. Bildiriş tagtasynyň ýanynda hatlar üçin ýaşik goýulsa hem gowy bolar.

Çekişme geçirilende mugallym çykyş etmäge we mesele boýunça soraglara jogap bermäge ýörite taýýarlanmaly, mugallym her hili pikirlere we çylşyrymly soraglara jogap tapmaga kömekleşmelidir.

Eger-de çekişmäniň sowallary önünden taýýarlanan tekst boýunça alnyp barylsa, onda ol hakyky çekişme bolup bilmeýär.

Çekişmä kömek bermek üçin döredilen inisiatiwaly toparyň birini ýa-da ikisini ony alyp baryjy edip bellemeli. Emma ol alyp baryjy örän taýýarlykly bolmaly, okuwçylary gowy bilimli, okuwçylar oña ynanmaly. Käbir halatda alyp baryjy

okuwçylardan hem bolup biler, emma şeýle okuwçy berk taýýarlykly we köpçüligi edara edip bilmelidir.

Mugallym çekişmäni öňünden pugta taýýarlanman geçirip bolmaýandygyna düşünmelidir. Çekişme köplenç ony alyp baryja bagly bolýar. Ol guramaçy, anyk sowal goýup bilýän, köpçüligi gyzyklandyrýan we gyzyklandyrmagy başaýan adam bolmaly.

Çekişmede dälçiklige, ýalňyşmaklyga we ýalňyş netijeler çykarmaklyga ýol bermeli däldir.

Çekişmäniň usullary:

Çekişmä çykyanlar biri-biriniň yzyndan goýberilmelidir. Ikinji nobatda birinji okuwçynyň garaşsyna garşy çekişmeçini çykarmak bolar. Çekişmäniň jogaby bilen ylalaşmalymy ýa-da ýok, bu meseleler boýunça gatnaşyjylar oýlanyp netijä gelmelidir. Çekişmäni alyp baryjy diňleýjileri öz ugruna iýbermeli däl, şonuň ýaly-da, olary gaty çäklendirmeli hem däl.

Çekişmäniň sowallarynyň we jogalarynyň ideýaly, mazmunly hem-de dogry bolmagyny gazanmaly. Çekişme janly bolup, alyp baryjy özüni gowşak tutmaly däl. Çekişmäniň esasy maksady boýunça okuwçylaryň pikirlenmeklerini ösdürmekden we sowallara dogry jogap bermeklerini gazanmakdan ybarat bolmalydyr. Şoňa görä alyp baryjy çekişmäni jemlände pikirlendirijiligine, höweslendirijiligine we sowallara dogry jogabyň berliş taraplaryna üns bermelidir hem-de bellemelidir. Çekişmede kätibiň bellemegi mümkin. Ol onuň ähmiýetli taraplaryny ýazyşypbarlamalydyr. Çekişmäniň temasy kiçi bolsa, bu hili uly taýýarlyk görmegiň zerurlygy ýok.

Käbir temalar boýunça çekişmäniň mysaly, meýilnamasy şu aşakdakylar ýaly bolup biler.

I. Tema: Taryhy- çeper edebiýatlar we olarda taryhy wakalaryň beýan edilişi.

1. Taryhy-çeper edebiýatlar häzirki döwrüň talaplaryny ödäp bilýärlarmi?

2. Taryhy-çeper edebiýatlardan nähili talaplar edilýär?

3. Taryhy-çeper edebiyatlardan kimiňkini oňat hasap edýäris we näme üçin?

Mekdepde geçirilýän ekskursiýalar turistik ýörüşler we ölkäni öwreniş synpdan daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşlerindendir.

Mekdep okuwçylary bilen ekskursiýa ýörişler guramagyň bilim we terbiýe berijilik ähmiýeti ulydyr. Her bir okuwçy ilkinji nobatda öz ýaşayan ýerini öwrenmelidir. Okuwçylar etiki mekdepde okaýarlar, ýaşayan obasynyň, etrabynyň, ülkesiniň tebigatyny, ykdysadyýetini we taryhyny bilmäge höweslenýärlär. Daýhan birleşikleri we kärhanalar bilen tanyş bolýarlar. Şeýle öwrenmeklik okuwçylaryň işeňňir gatnaşmalary esasynda geçirilýär. Şonuň üçin şeýle ekskursiýalara we ýörüşlere taýýarlyk görülýän hem-de olaryň geçirilýän döwründe gidilmeli ýerleriň ugurlaryny-marşrutlaryny anyklamaga zerurlyk bolsa, ol ýerleri önünden görüp gaýtmaq, wagtyny anyklamak

§2. Taryh sapagynda häzirki zaman işjeň usullardan peýdalanmak

Häzirki zaman işjeň usullardan peýdalanmagyň ähmiýeti. Ata-babalarymyz “Bir dokana bar, bireme okana” diýipdirler. Bu bolsa her bir adamyň mümkin boldugyndan köp hünär öwrenmeginiň, bilim almagynyň gerekdigini aňladýar. Häzirki zaman dünýäsinde, Täze Galkynyşlar zamanasyny başdan geçirýän Garaşsyz Watanymyzda bolsa bu mesele iň bir derwaýys meseleleriň biridir.

Ata-babalarymyzyň bilim almak, hünär öwrenmek baradaky parasatly ýörelgelerini döwrelaýyk ösdürmegiň aladasyny edýän Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhammedow milli bilim ulgamyny kämilleşdirmek boýunça düýpli işleriň durmuşa geçirilmegine itergi berjek “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Permana (2007-nji ýylyň fewral aýynyň 15-i) gol çekdi.

Hormatly Prezidentimiziň ady agzalan Permanyndan gelip çykýan wezipeleri durmuşa geçirmekligi maksat edinyň “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda” Karara we halkyň jemgyýetçilik syýasy durmuşynda şanly wakalaryň biri hökmünde taryha giren Türkmenistanyň XX Halk Maslahatynda “Türkmenistanda bilim işgärleriniň iş haklarynyň we talyp haklarynyň möçberlerini köpeltmek hakynda” çykaran Permany milli bilim ulgamyny tutuşlygyna öz içine alýar. “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda” Karar umumy bilim berýän orta we hünärment mekdepleriniň mugallymlarynyň hepdelik iş yüküni, ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlarynyň hepdelik iş yüküni, ýokary okuw mekdepleriniň professor-mugallymlarynyň ýyllyk iş yüklerini kadalaşdyrýar. Şeýle-de bu karar esasynda mekdeplerde işler ýola goýulanda mugallymlaryň her bir okuwça uly üns bermeklerine, synpdaky okuwçylaryň her biriniň ukyp-başarnyklaryny has doly açmagyň usullaryny peýdalanmaklaryna, olar bilen dürli çäreleri talabalaýyk guramaga mümkinçilik berer.

Hormatly Prezidentimiziň bilim ulgamynyň işgärleriniň önünde goýan wezipelerini göwnejaý çözmek üçin bolsa mekdep okuwçylaryna bilim-terbiýe berende kämil, häzirki zaman usullaryndan giňden peýdalanmak gerek.

Häzirki wagtda bilşimiz ýaly, Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň halk hojalygynyň ähli ugruny öz içine alýan düýpli progressiw özgertmeler geçirilýär.

Bilim ulgamynda hem düýpli özgerişlikler amala aşyrylýar. Milli bilim ulagmyndaky özgertmeleriň möhüm ugurlaryň biri hem halkara tejribesine çuňňur özleşdirmekden, ýurdumyzyň we dünýä ylmynyň soňky gazananlaryny, täze önde baryjy tehnologiýalary hem-de usullary (metodika) öwrenmekden hem Türkmenistanyň orta we ýokary okuw mekdepleriniň okuw prosesine girizmekden ybaratdyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan başy başlanan giň gerimli bilim özgertmeleriniň aktuallygy we döwrebaplygy orta we ýokary okuw mekdepleriniň durmuşyň depginine eýermelidigi, jemgyýetçilik, ymly we medeni progressiň netijelerini hasaba almalydygy bilen şertlenendir. Şonuň üçine belli bir wagtyň dowamynda bilimde ütgüşmeler, üstüni ýetirmeler, goşmaçalar, täzelenen konsepsiýalaryň (easasy ýörelgeleriň) kämilleşdirilmegi we döredilmegi hökmany bolup durýar. Türkmenistanyň çuňňur hormatlanýan Prezidenti tarapyndan okuw prosesini kämilleşdirmekde daşary ýurt tejribesiniň öwrenilmegi geçirilýän özgertmäniň esasy maksatlarynyň birini kesgitlemäge, ýagny Türkmenistanyň orta we ýokary okuw mekdeplerinde multimedia tehnologiýalaryny we okatmagyň interaktiw usullaryny girizmek arkaly, ýurdumyzyň bilim ulgamynda dünýä derejesine ýetmäge mümkinçilik berdi. Okatmagyň bu häzirkî zaman usullary häzir dünýäniň bilim derejesinde giňden ulanylyp, ýokary netijeleri berýär.

Multimedia iňlisçeden terjeme edeniňde informasiýalaryň we okatmagyň dürli görnüşli serişdeleriniň bi wagtda ulanylmagy diýmekdir. Okuwçylara bilim bermegiň häzirkî zaman serişdeleriniň esasylyrynyň biri kompýuter bolup durýar. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ösüp gelýän nesil hakdaky ýadawsyz aladasy bilen, eýýam okatmagyň multimedia tehnologiýasy bilen üpjün edilen mekdepler açyldy. Ulanylmaga berlen täze mekdepleriň okuw otaglary gaýragoýulmasyz kompýuter tehnika, sensor arkaly mekdep tagtasy, sapaklara öňünden taýýarlanmaga niýetlenen geçiriji planşet, okuwçylaryň bilimi özleşdirilişini barlamak üçin birläý pultlar hem-de ähli ulgamy dolandyrmaga niýetlenen kompýuter bilen doly üpjün edilendir. Şonuň ýaly orta we ýokary okuw mekdepleriniň gurluşygy hözir ýurdumyzyň hemme ýerinde alnyp barylýp, ýakyn

wagtlarda olar okuwçylar, talyplar hem-de mugallymlar üçin gapylaryny giňden açarlar.

“Interaktiw” sözi “interact” diýen iňlis sözünden gelip çykyp, ol “özara baglanyşmak, özara gatnaşykda bolmak, birege täsir etmek” ýaly terjime edilýär. Interaktiw okuw diýlende, okuwçylaryň töweregindäki okuwa dahylly zatlar hem-de adamlar (mugallym, synpdaşlary, kompýuter we ş.m) bilen işjeň aragatnaşykda bolýan okuwuna düşünmeli. Interaktiw okuwda sapaklar okuwçylaryň bar akyl ýetiriş prosesine başbitin berler ýaly ýagdaýda bolup, okuw materiallaryny özleşdirmegine şahsy goşandyny goşar ýaly derejede geçirmelidir. Interaktiw okuwuň (metodika taýdan) netijeliligi, ilkinji nobatda, mugllymyň ussatlygyna baglydyr. Hut mugallymyň oňaýly ýagdaýy döretmek arkaly, okuwçylar bilen aýratynlykda, iki-ikiden we toparlaýyn işleri gurnamak ýoly bilen, sapagyň maksadyna ýetmegi gazanmalydyr. Munuň üçin sapaklarda dürli hili dörejilikli ýumuşlar, görkezme esbaplary köpdürli oýunlar ulanylýar, ýazmaça we dilden materiallar, kompýuter we beýleki informasiýa çeşmeleri bilen işjeň ýagdaýda iş geçirilýär. Şeýle şertlerde okuwçylar özleriniň akyl taýdan gor baýlygyna eýediklerini duýýarlar, şeýlelikde, okuw prosesi has netijeli bolýar. Interaktiw okuw ýalňyz çykyş edýäniň agalyk etmegini we ýeke-täk pikirini aradan aýyrýar. Häzirki zaman mugallymçylyk tejribesinde okatmagyň interaktiw görnüşiniň, esasan, okuwçylaryň alan täze informasiýalaryna akyl ýetirmegine, işjeň pikirlenmegine, bilimi esasly özleşdirmegine ýardam berýän usullary ulanylýar. Bu usullar okuwçylarda bar bolan bilimleriň ulanylmagyna, alnan täze informasiýalara gyzyklanma oýarmaga, berilýän bilimlere olaryň şahsy çemeleşişini emele getirmäge gönükdirilendir.

Şunlukda, döwletimiziň orta we ýokary okuwlaryň hözirki zaman usullarynyň ulanylmagy başy başlanan milli bilim ulgamyndaky özgertmäniň üstünlikli durmaşa

geçirilmegine mümkinçilik berýär. Bu özgertme tutuş türkmen jemgyýetçiliginiň, ilkinji nobatda bolsa, bilim ulgamynyň işgärleriniň gyzgyn gullugyna eýe boldy. Şonuň üçinem her bir mugallym (pedagog) Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň mynasyp ýaş nesline- beýik türkmen milletiniň akyl-paýhas goruna bilim, terbiýe bermekde özüniň ýokary jogapkärçiligini hemişe ýatda saklamaga borçludyr. Görşümüz ýaly okatmagyň täze usullary okuwçylaryň bilimlere barlanylanda we hasaba alnanda giňden peýdalanmaly eken.

§3. Taryh okadylanda söz usulyndan peýdalanmak

Taryhy okadylanda söz usulynyň tutýan orny we onuň görnüşleri. Sapakda janly söz monolog görnüşinde (taryhy maglumaty mugallymyň ýa-da okuwçynyň beýan etmegi) we söhbetdeşlik görnüşinde bolýar.

Taryh okadylanda mugallymyň janly sözi esasy rol oýnaýar. Onuň kömegi bilen okuwçylar taryh boýunça bilimlerini habar berýärler we akyl ýetirijilik işe ýolbaşçylyk amala aşyrylýar. Söz usuly adamzat tejribesini jemlenilen we ulgamlaşdyrylan görnüşde bermeginiň has tygşytlylarynyň biridir. Mugallymyň janly sözi okuw prosesine taryh ylmynyň täze maglumatlaryny, häzirki döwrüň problemalaryny janly görnüşde girizmäge mümkinçilik berýär. Taryh sapagynda mugallymyň sözi birinjiden geçmişiň we häzirki döwrüň bütin kartinasyny döretmek, ýagny maglumat beriji funksiýany ýerine ýetirýär. Ikinjiden adamzat pikiriniň subut edililik güýjüne okuwçylaryň akyl ýetirmeklerine çenli äkidýär. (logiki funksiýasy). Umuman mugallymyň sözi okuwçylary taryhy geçmişiň kartinalaryndan we obrazlaryndan jemlemelere, baha bermelere, düşünelere, taryhy prosesiniň kanunalaýyklygyna düşünmeklige alyp gidýär. Üçünjiden, söz terbiýeleýär. Mugallymyň janly ynandyryjy sözünüň örän beýik terbiýeleýjilik täsiri bar. Söz usulynyň bu funksiýasyny amala

aşyrmakda mugallymyň özüniň ideýa-moral keşbi, onuň ynamlylygy, umumy medeniýeti, synp bilen aragatnaşygy aýratyn ähmiýete eýedir. Ýokarda sanalyp geçilen funksiýalar öz aralarynda biri-birleri bilen aýrylmaz baglanyşykly. Mugallymyň açyk obrazly, ynandyryjy sözi okuwçylaryň aňyna we ýüregine güýçli täsir edýär. Taryhy bilimleriniň olaryň ýadynda uzak wagtlaýyn we berk saklanmagyna alyp barýar. Söz usulynyň kömegi bilen taryhy okatmaklygyň meselelerini çözmeklik şol synpyň özüne mahsus aýratynlyklaryny, şeýle-de okuwçylaryň aýratyn toparynyň (şol synpyň okuwçylarynyň maglumaty özleşdirişleriniň derejesine, olaryň gyzyklanmalaryna, başarnyklarynyň ösüşine) aýratynlyklaryny hasaba almak bilen amala aşyrylýar.

Taryh sapagynda ulanylýan söz usulynyň birnäçe görnüşleri bar. Usulnama edebiýatlarynda olaryň toparlara bölünüşini şöhlelendirilen. Bu mesele Wagin A.A. has anyk berlen.

Söz arkaly beýan etmegiň esasy görnüşleri: gürrüň, beýan etme, häsiýetnama (häsiýetlendirme), düşündürmek, mekdep umumy okuwy we söhbetdeşlik usullarydyr.

Gürrüň – bu taryhy wakalara ýa-da proseslere olaryň ösüşiniň hakynda halk köpçüliginiň we taryhy şahsyýetleriniň anyk hereketleri hakynda yzygider sýužetli aýdyp bermekdir. Gysga habar bermeklik taryhy waka hakynda diňe maglumat bermekden düzülýär.

Sýužetli gürrüňiň aýratynlygy – hereketiň täsirlilikligi, wakanyň anyklygy we hereket edýän şahsyýet barada beýan edilende ynamlylyk döredýär. Hereketiň ýeriniň anyklaşdyrylmagy okuwçylarda göz önüne getirmäni döredýär.

Mugallym maglumaty gürrüň görnüşinde birinjiden uly bilim we terbiýe berijilik ähmiýeti bolan taryhy wakalar öwrenilende beýan edýär. Mysal üçin, Aba serdaryň ýolbaşçylygyndaky, Mukannanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňlar ýaly gozgalaňlar, Saraht, Garrygala, Gazawat,

Gökdepe, Daňdanakan söweşi ýaly söweşler öwrenilende we beýlekilerde ulanylýar.

Ikinjiden okuwçylar üçin täze bolan hadysa hakynda anyk obrazly göz önüne getirmekligi döretmek zerurlygy ýüze çykanynda peýdalanylýar. Mysal üçin, Gökdepe söweşiniň halk häsiýeti hakynda okuwçylarda göz önüne getirmäni döretmek üçin galany goraýjylaryň gahrymançylykly göreşini görkezýän gijeki çozuşlary gürrüň bermek bolýar.

Üçünjiden, mugallymyň gürrüni okuwçylary möhüm netijelere we jemlemelere eltýän taryhy faktlar, analiz bilen ýaraglandyrylar.

Mugallymyň gürrüni V-VIII synplarda köp peýdalanylýar. Aýdyp berlende häsiýetlendirme, düşündirmek bilen utgaşdyrylýar. Orta synplarda täze maglumat beýan edilende köp wagty gürrüň eýeleýär, ýokary synplarda bolsa düşündirmegiň göwrümi artýar.

Teswirleme (beýan etme) – taryhy hadysanyň esasy häsiýetini, alamatyny, ýagdaýyny, görnüşini, häsiýetini aýdyp bermekdir. Taryh sapagynda ol giňeldilen görnüşde ýatdan beýan etmek bolýar: adamlaryň durmuş şertlerini, olaryň kärlerini, durmuşlaryny, zähmet gurallaryny, medeniýet ýadygärliklerini, taryhy wakalaryň bolan ýerlerini, halk köpçüliginiň ýagdaýyny we ş.m. görkezýär.

Teswirleme (beýan etme) obrazly (çeper) we analiz edilýän görnüşde bolup biler. Obrazly beýan etme geçmişiň wakalary we hadysalary hakynda obrazly göz önüne getirmäni döretmeklige mümkinçilik berýär.

Analiz görnüşinde beýan etmeklik okuwçylar durmuş predmetleri, zähmet gurallary, jemgyýetiň harby guramalary, syýasy dolandyrylyşy bilen tanyşdyrylanda peýdalanylýar.

Beýan etmekligiň dürli görnüşleriniň biri-de häsiýetlendirmek, ýagny häsiýetnamadyr. Beýan etmeklikden tapawutlylykda ol taryhy hadysalaryň aýratynlyklaryny olaryň

içki arabaglanyşygy bilen we anyk kesgitliliginden düýpli alamatlary özüni girizýär.

Häsiýetlendirmek ýa-da häsiýetnama bermek gysga we giňeldilen görnüşde bolup biler. Maglumaty beýan etmeklikde häsiýetnama anyklaşdyrmak, maglumat, jemlemek, maksady bilen girizilýar. Obrazly häsiýetnama okuwçylaryň aňyna we duýgularyna täsir edýär.

Okatmaklygyň möhüm meseleleriniň biri ýaşlarda jemgyýetiň ösüşine ylmy garaýşy ösdürmekden, onuň kanunalaýyklygyna, taryhy hadysadaky sebäp-netije baglanyşygyna düşünmeklerini gazanmakdyr. Munuň üçin düşündirmek usuly peýdalanylýar. Çylşyrymly hadysanyň, düşünjäniň, kanunalaýyklygyň düýp esaslaryna we manysyna düşünmeklerini gazanmak üçin düşündirmek usuly uly rol oýnaýar.

Söz usulynyň ýene-de bir görnüşi mekdep umumy okuwdyr. Mekdep umumy okuw ýokary okuw mekdeplerindäki umumy okuwdan düýpli tapawutlanýar. Ozaly bilen umumy okuw mekdeplerde geçirilende, ýokary synplarda-da arassa görnüşinde geçirilmeýär. Mekdep umumy okuw 45 minut dowam edýär. Mekdep umumy okuwyna söhbetdeşligiň elementleri girizilýär.

Söhbetdeşlik usuly. Taryhy okatmagyň usullarynyň arasynda söhbetdeşlik usuly uly orun tutýar. Söhbetdeşlik usuly taryhy faktlary we hadysalary ara alyp maslahatlaşmaklyga okuwçylaryň göniden-göni işjeň gatnaşmaklaryna niýetlenilýär. Şeýlelikde söhbetdeşlik usuly mugallymyň täze bilimleri beýan edýän wagtynda peýdalanylýan gürrüň ýa-da mekdep umumy okuwyndand tapawutlanýar. Sebäbi gürrüň ýa-da umumy okuw usulynda maglumaty mugallymyň özi beýan edýär. Söhbetdeşlik usulynda bolsa mugallym bilen okuwçylaryň arasynda gepleşik arkaly okuw maglumaty öwrenilýär. Gürrüň ýa-da umumy okuw usulynda okuwçy mugallym näme beýan etse şony diňleýärler, mugallymyň aýdanlary barada

pikirlenýärler we kabul edýärler. Söhbetdeşlik ýagdaýynda bolsa öwrenilýän faktlary we hadysalary derňemeklige, dogry netijä gelmeklige göniden-göni gatnaşýarlar, ýagny ewristik söhbetdeşlik, şeýle-de öň öwrenilen maglumatlary gaýtalamakda we jemlemekde ulanylýan, jemleýji-gaýtalamak söhbetdeşligi arkaly. Şular bilen birlikde okuwçylaryň bilimleri barlanylanda we hasaba alynanda, ýagny soralarda peýdalanylýan barlag söhbetdeşligi we sapakda öwrenilen täze okuw maglumaty ilkinji gezek berkidilende ulanylýan berkidiji söhbetdeşlik hem uly rol oýnaýar.

Taryh okadylanda adatça söhbetdeşligiň indiki görnüşleri peýdalanylýar: Giriş söhbetdeşligi – bu okuwçylary täze maglumaty öwrenmeklige (dersiň, bölümiň, temanyň, sapagyň, aýratyn soraglaryň) we öň özleşdirilen bilimleriň (okuw prosesinde, okuwdan daşary işlerde) işjeňleşdirilmegine alyp gitmek, olary ulgamlaşdyrmak we jemlemek maksady bilen geçirilýär.

Ewristik söhbetdeşlik (ewrika sözi – “tapdym, açdym” diýen grek sözünden). Söhbetdeşligiň bu görnüşi mugallymyň okuwçylaryň önünde öň okuw prosesinde ýa-da öz durmuş gözegçiliginden alan bilimlerini öwrenmäge degişli bolan soraglary, ýagny kesgitli taryhy faktlary we hadysalary deňeşdirmegi we logiki pikirlenmek ýoly bilen goýlan soraga özbaşdak jogap tapmagy häsiýetlendirýär. Ewristik söhbetdeşlik okuwçylaryň ünsüni oňat jemleýär, olaryň pikirlenmelerini işjeňleşdirýär, öwrenilýän maglumatyň has düşüňjeli özleşdirilmegine täsir edýär.

Ewristik söhbetdeşligiň ýokary synplarda okuwçylara tanyş bolan taryhy maglumatlar esasynda özbaşdak netijä gelmek boýunça tabşyrylýan ýumuşlarda-da uly ähmiýeti bar.

Jemleýji gaýtalamak söhbetdeşligi haçanda öň öwrenilen faktlary we hadysalary gaýtalamak zerurlygy ýüze çykanynda olaryň ösüşini görkezmek, olaryň esasy etaplaryny,

umumy alamatlaryny we tapawutlaryny dikeltmek zerurlygy ýüze çykanynda peýdalanylýar.

Jemleýji-gaýtalamak söhbetdeşligi sapagyň uly bolmadyk böleginde (soramak prosesinde ýa-da täze okuw maglumaty öwrenilende) ýa-da bütin sapagyň dowamynda (aýratyn tema we dersiniň bölümi boýunça jemleýji-gaýtalamak sapaklarynda) geçirilip bilner.

Barlag söhbetdeşligi – öz häsiýeti boýunça jemleýji gaýtalamak söhbetdeşligine örän ýakyn we onuň bilen berk baglanyşykly. Şeýle söhbetdeşlik esasan soralyň, okuwçylaryň bilimleri barlanylýan we hasaba alynýan ýagdaýlarynda geçirilýär. Ýöne islendik soramaklyk öwrediji häsiýete eýe bolmaly, okuwçylaryň bilimlerini jemlemäge, ulgamlaşdyrmaga çuňlaşdyrmaga kömek etmeli.

Barlag söhbetdeşligi ýagdaýynda okuwçylaryň önünde diňe bir geçen gezekki sapak boýunça soraglar goýulman, eýsem şu günkü sapagyň mazmuny bilen tematik taýdan baglanyşykly bolan ön öwrenilen maglumatlar boýunça-da soraglar goýulýar. Barlag söhbetdeşligini täze maglumat öwrenilýän prosesinde mugallym täze maglumaty üstünlikli özleşdirmek üçin zerur bolan faktlara we düşünelere okuwçylaryň düşünişlerini barlamak islegi bilen-de geçirip bilýär. Şeýle söhbetdeşlik täze maglumat öwrenilýän wagtynda täzäni öňküleri bilen, näbellileri bellileri bilen baglanyşdyryp, täze okuw maglumatynyň oňat özleşdirilmegine ýatda saklanylmagyna ýardam edýär.

Berkidiji söhbetdeşligiň önünde goýlan esasy mesele sapakda öwrenilen maglumata okuwçylaryň oňat düşünmeklerine we ýatda saklamaklaryna synpdaky okuwçylaryň aýratyn hem olaryň has gowşaklarynyň täze maglumata (has çylşyrymly soraglara, hadysalar, düşünelere) nähili derejede dogry düşündiklerini barlamaklyga kömek etmektir. Beýle söhbetdeşlik sapagyň ahyrynda, şeýle-de täze maglumat öwrenilýän ýagdaýynda göniden-göni has

çylşyrymly soraglar ýa-da düşüňjeler derňelenden soň geçirilýär.

Söhbetdeşlik usulyndan edilýän esasy talaplar:

Birinjiden, soraglar okuwçylaryň pikirlenmelerini ösdürýän, öwrenilýän faktlaryň we hadysalaryň sebäp-netije arabaglanyşyklaryny we ähmiýetini açmaga höweslerini oýarýan, taryha ylmy taýdan düşünmeklige alyp gidýän bolmaly.

Söhbetdeşlik wagtynda okuwçylara berilýän soraglaryň häsiýeti örän köpdürli bolup biler: a) taryhy faktlary we hadysalary deňeşdirmegi, birmeňzeş taryhy faktlaryň we hadysalaryň umumy häsiýetlerini we tapawutlaryny deňeşdirmegi talap edýän soraglar; b) taryhy faktlary derňemegi, olaryň sebäp-netije arabaglanyşyklaryny açmagy, olary düşündirmegi, subut etmeklige talap edýän soraglar; c) taryhy faktlara, wakalara, taryhy şahsyýetlere häsiýetnama, baha bermegi talap edýän soraglar; d) öwrenilen faktlary we hadysalary derňemegi we ulgamlaşdyrmagy talap edýän soraglar; e) taryhy geçmişiň faktlary we hadysalary boýunça özi üçin täze bolan bilimleriň kömegi bilen okuwçylaryň düşündirmek başarnyklaryny ösdürmek we barlamak boýunça soraglar;

Ikinjiden, söhbetdeşlik sapaga okuwçylaryň ünsüni we işjeňligini, öwrenilýän tema gyzyklanmalaryny ýokarlandyrmaly. Mugallym bir okuwçy bilen uzaga çekýän söhbetdeşlikden gaça durmaly. Synpdaky ähli okuwçylar söhbetdeşlige işjeň gatnaşmaly: mugallymyň soragyny we joap berýän okuwçynyň jogabyny ünsli diňlemeli, mugallymyň talaby boýunça öz ýoldaşlarynyň berýän jogaplaryna düzedişler we üstüni ýetirmeleri girizmeli.

Üçünjiden, soraglar öz manysy boýunça anyk we düşnükli, gysga, grammatik we stil taýdan dogry bolmaly.

Bu talaplaryň hemmesi diňe mugallymyň her bir söhbetdeşligiň mazmuny we görnüşleri barada ünsli

oýlaşmagy netijesinde amala aşyrylyp bilner. Köplenç ýagdaýlarda soraglar mugallymyň sapaklar boýunça meýilnamasynda öňünden belenilýär, sapakda bolsa zerur bolan halatynda düzediş girizilýär we üsti ýetirilýär (sapagyň gidişini we okuwçylaryň jogaplaryny hasaba alyp).

§4. Taryh okadylanda resminamalardan peýdalanmak

Taryh sapagynda resminama maglumatlaryndan peýdalanmagyň ähmiýeti we resminama maglumatlarynyň esasy görnüşleri. Taryhy resminamalar biziň geçmiş hakyndaky bilimlerimizň esasy çeşmesi bolup durýar. Taryhy resminama esasynda alnyp barylýan ylmy-derňew işleri arkaly taryhy wakalar dikeldilýär, käte olaryň arasyndaky arabaglanyşygyň üstüni çylşyrymly ýollar bilen açýarlar, olara düşündiriş berýärler, kanunalaýyklygyny dikeldýärler.

Taryhy resminamalar janly şaýat bolmak, hakykylyga maýyl edililik güýjüne eýedirler. Mugallymyň ýolbaşçylygynda resminama maglumatyny kabul edýän mekdep okuwçysy eýýamyň özboluşlylygyny duýmaga mümkinçilik alýar. Resminama maglumatlary taryh sapagynda biziň okuwçylar bilen gelýän netijelerimizi we jemlemelerimizi has esaslandyrylan we ynandyryjy edýär.

Olar döwrüň aýratynlygyny hem berýärler. Taryh sapagynda resminama maglumatlarynyň peýdalanylmagy okuwçylarda anyk göz öňüne getirmeleri döretmeklige, okuwçylaryň gyzyklanmalaryny we ünslerini ýokarlandyrmaga kömek edýärler. Okuw maglumatlarynyň has oňat özleşdirilmegini üpjün edýärler. Synpda mugallymyň ýolbaşçylygynda resminamanyň derňew edilmegi okuwçylaryň taryhy pikirlenmelerini ösdürýär, taryhy faktlardan gelip çykýan netijeleriň zerur bolan çuňlukda we akyl ýetirlen

görnüşde, şeýle-de ýeterlik derejede özbaşdak jemlemegi öwrenýärler.

Taryh okadylanda resminama maglumatlarynyň peýdalanylmagy özleşdirmek prosesini işjeňleşdirmäge-de kömek edýär. Hat-da aýyk-aýdyň resminamany mugallymyň öz gürrüňine ýöne girizmegi hem okuwçylaryň gyzyklanmasyny ýokarlandyrýar. Olaryň ünsililiklerini ýokarlandyrýar, öwrenilen taryhy wakalaryň olaryň ýadynda has berk galmagyna kömek edýär. Taryh sapagynda mugallym soraglar ýa-da giňişleýin söhbetdeşlik arkaly resminama bilen iş guranynda, synpdaky okuwçylary onuň mazmunyny derňemeklige çekeninde, şeýle-de sapakda ýerine ýetirmek üçin uly bolmadyk ýatdan ýa-da ýazmaça ýerine ýetirilýän ýumuş tabşyranýnda okuwçylaryň akyl işi ýokary derejede işjeňleşýär. Göwrümi boýunça uly bolmadyk başarnykly saýlanylan we çagalar üçin güýçýeterli bolan taryhy resminama okuwçylara synpda we öýde özbaşdak ýerine ýetirmek üçin oňat material bolup bilýär.

Resminama bilen işjeň işi guramak arkaly mugallym okuwçylarda okuw işinde we praktiki durmuşda zerur bolan dürli görnüşdäki resminamalary tertibe salmak başarnyklaryny, olary düzýän maglumatlary deňeşdirmegi we ulgamlaşdyrmagy, dürli görnüşlerde ýazgylar alyp barmagy, resminama esasynda netije çykarmagy we ş.m. dürli başarnyklary we endikleri kemala getirýär, kämilleşdirýär. Bu endikleriň we başarnyklaryň okuwçylary durmuşa, tejribe işe taýýarlamakda uly ähmiýeti bardyr. Häzirki wagtdaky durmuşymyz raýatlardan halkara gatnaşykalry, döwletiň içerki ýagdaýlary, hojalyk we medeniýet baradaky maglumatlar şöhlelenýän (öz beýanyny tapýan) dürli görnüşli resminamalary seljermek başarnyklaryny talap edýär.

Mekdepde işlemek üçin peýdalanylýan taryhy resminamalar iki topara bölünýärler:

1. Hekaýawy we beýan ediji häsiýetdäki edebi resminamalar. Bulara ýatlamalar, wakalaryň ýazgylary, ýyl

ýazgylary, ömür ýazgylary girýär. Bu topara eýýamyň çeper edebiyaty golaý bolýar. Resminamalaryň bu görnüşi esasan taryhy maglumatlary anyklaşdyrmak üçin peýdalanylýar.

2. Akt resminamalary. Bulara hukuk, syýasy, maksatnama, hojalyk resminamalary girýär. Resminamalaryň bu toparý esasan derňew, netije we jemleme üçin maglumat hökmünde ulanylýar. Şeýle-de ýokary synplarda işlemek üçin giňden peýdalanylýar.

Mugallym üçin esasy resminama çesmesi bolup hrestomatiýa hyzmat edýär. Mugallym dürli taryhy wakalar boýunça resminamalar ýygyndylaryny ulanýar. Dürli görnüşli çesmelerden resminamalary saýlamak we olary sapakda peýdalanmagyň usullaryny kesgitlemek mugallym tarapynda ünsli taýýarlygy talap edýär. Taryhy resminamalaryň oýlanyşyksyz peýdalanylmagynyň okuwçylara agram salmagy we sapagy gereginden artyk çylşyrymlaşdyrmagy mümkin.

Hrestomatiýa we resminama ýygyndysyna ýüzleneninde mugallymyň duşýan ilkinji kynçylygynyň biri olaryň okuwçylar bilen mekdep maksatnamasy boýunça işlemek üçin niýetlenilmänliginden ybaratdyr. Olarda ýerleşdirilen resminamalaryň hakyky görnüşinde we doly ölçegde bolýandygy üçin olar synpda göniden-göni peýdalanmak üçin amatsyz bolýarlar. Ýagny, göwrümi boýunça has uly bolýarlar, agyr dilde ýalylýarlar. Mekdepdäki okuw işiniň meselelerine we maksatnama laýyk gelýän maglumatlar bilen bir hatarda olarda adatdan daşary çylşyrymly we uzak wagta çekýän düşündirişi talap edýän maglumatlar, aňlatmalar we adalgalar hem bolýar. Şonuň üçin mugallym synpda ulanmak üçin resminama maglumatyny saýlanynda, birinjiden tekstiň diňe iň zerur bölegini saýlamaly. Bu teksti hem gysgaltmak ýa-da okuwçylar üçin düşnüksiz aňlatmalar bolsa biri-birine meňzeş manyly, okuwçylar üçin düşnükli bolan aňlatmalar bilen çalşyrmak bolýar. Mysal üçin, patyşa Hammurapiniň kanunlary diýen tekstde “Сын мужа” (Daýhan ogly) diýen adalgany

şonuň bilen manysy boýunça golaý bolan “Azat adam” diýen adalga bilen çalşyp bilýäris. Käte resminamadaky maglumatyň beýan edilişiniň yzygiderliligini okuwçylaryň onuň mazmunyny özleşdirmegini ýeňilleşdirmek üçin zerur bolsa üýtgetmek bolýar.

Başlangyç synplarda (IV synp) taryhy resminamalar bilen hiç-hili ýörite iş geçirilmeýär. Bu okuwçylaryň ýaşlary bilen we IV synpyň kitabyndaky okuw maglumatlarynyň häsiýeti bilen şertlendirilen. Diňe V synpda gadymy dünýä taryhynyň maglumatlarynda okuwçylar ýazuw ýadygärlikleri hakynda ilkinji gezek bilýärler we mugallymyň ýolbaşçylygynda bu ýadygärlikleriň birnäçesiniň mazmuny bilen birinji gezek tanyşýarlar.

V synpda bu işiň üstünlikli bolmagy ilkinji nobatda resminamanyň hut özüniň dogry saýlanylmagyna şeýle-de ony peýdalanmagyň usullaryna bagly bolýar. Ozaly bilen V synpda ulanmak üçin niýetlenilen taryhy resminama mazmuny, beýan edilişiniň formasy, möçberi boýunça okuwçylara doly derejede düşnükli bolmaly. Resminama bilen işlemekligiň gidişinde teklipe edilýän ýumuşlar okuwçylaryň şol ýaşdakylary üçin doly güýçýeterli bolmaly.

Resminamalar bilen işlemegiň usullary. Mekdepde taryh okadylanda taryhy resminamalardan peýdalanmagyň iki usulyny ulanmak mümkin:

1. Resminama maglumatyny mugallymyň sapakda beýan edişine girizmek.

2. Resminamanyň teksti bilen, ony derňemek bilen okuwçylaryň işini guramak.

I. Mugallymyň beýan edýän halatynda taryhy resminamalary peýdalanmak. Taryhy resminama mugallymyň beýan edişine ozaly bilen gürrüňi ýa-da beýan etmäni anyklaşdyrmak, oňa uly täsirlilik bermek maksady bilen girizilýär. Bu ýagdaýda her gezek mugallyma öz gürrüňi üçin maglumaty nireden alandygyny, ýagny çeşmäni görkezmek

hökman däl. Käte “ýyl ýazyjysynyň sözi boýunça”, “döwürdeşiniň şaýatlyk etmegi boýunça”, “gazet maglumaty boýunça” diýen ýaly görkezme ýeterlik bolýar. Ýygy-ýygdydan şeýle salgylanma hem artykmaç bolýar, sebäbi gürrüniň galdyryan täsiriniň bitewiligine zeper ýetirýär.

Mugallymyň beýan edişine uly bolmadyk resminama bölegini indiki ýagdaýlarda girizmek maksada laýyk bolýar: Eger: a) bölek uly bolmasa, şeýle-de ýeňil kabul edilýän bolsa, b) ýönekeý we mugallym goşmaça takykklamalar bermese-de okuwçylara düşnükli bolsa, c) täsirliligi güýçlendirse ýa-da beýan etmä anyklyk berse, d) okuwçylarda gyzyklanma döretse, e) taryhy şahsyýetiň aýdanlaryndan (pikirlerinden) düzülse we şeýlelikde beýan edişiň göni gepleşigini, açyk häsiýetnamany janlandyrmaga kömek etse.

Aýratyn hem VIII-X synplarda öwrenilýän wakalaryň döwürdeşleriniň şaýatlyk edýän ýa-da oňa gatnaşyjylaryň ýazyp galdyran ýatlama maglumatlary uly gyzyklanma döredýär. Şeýle maglumatyň başarnykly peýdalanylmagy mugallymyň gürrüniň wakany göreniň beýan edişine golaýlaşdyrýar.

Resminamadan gysga bölegi mugallymyň sözme-söz diýen ýaly bilmegi we onuň tekste ýakynlygy boýunça ýadynda gaýtadan dikeltmegi başarmagy gürrüňsiz hökmandyr. Resminamany okamak, aýratyn hem ol göwrümi boýunça uly bolsa, adatça okuwçylaryň ünsüni we gyzyklanmasyny peseldýär.

Resminama maglumatlaryndan peýdalanylanda beýan etmekligiň görkezme esbaplylyk usuly bilen utgaşdyrylmagynyň netijesinde onuň ähmiýeti has hem ýokarlandyrylýar.

Mugallymyň öz beýan edişine girizmäge alyp biljek resminama çeşmeleri mazmuny boýunça adatdan daşary giň we ahyrky hasapda mugallymyň özüniň her taraplaýyn bilimlidigi bilen kesgitlenýär. Ol mümkin öz gürrüňinde okuw kitabynda

bar bolan resminama maglumatyny peýdalanyň biler. Akyl ýetirijilik we terbiýeleýjilik taýdan gymmatly bolan islendik anyk çeşmeleri-de peýdalanyň biler. Bu işiň usullarynyň biri synpdaky okuwçylar bilen resminama boýunça giňişleýin işdir. Mugallym bu işi taryhdan okuw kitabyňa girizilen her bir okuwçynyň göz önünde yerleşen resminamanyň temasy boýunça alyp baryp bilýär. Bu ýagdaýda, ýagny haçanda taryhy resminama onuň sapakda derňelmegi üçin peýdalanylanda okuwçylary bu işe taýýarlamak zerur. Olaryň bu taryhy resminamanyň haçan we kim tarapyndan düzülendigini, biziň bu resminama esasynda nämeleri bilip bilýändigimizi, nähili soraglary anyklamak üçin biziň oňa ýüzlenýändigimizi okuwçylaryň bilmekleri hökman. Kāwagt okuwçylar resminama baradaky gysgaça maglumaty okuw kitabyndan tapyp bilýärler, ýöne şeýle görnüşli maglumaty mugallymyň berýän wagty seýrek däl.

Okuwçylar bilen özbaşdak işi guramak üçin resminama maglumatlary seçilip alnanda, şu aşakdaky ýaly talaplar göz önünde tutulmalydyr :

1. Resminama maglumatlarynyň mazmuny okuwçylary dostluk-doganlyk, agzybirlik, watançylyk ruhunda terbiýelemäge, olarda ylmy dünýägaraýyşyň kemala gelmegine kömek etmelidir.
2. Resminama maglumatlary okuw maksatnamasynyň mazmunyny anyklaşdyrmak üçin goşmaça maglumat bolup hyzmat etmelidir.
3. Resminama maglumatlary okatmagy durmuş bilen baglanyşdyryp okatmaga ýardam etmelidir.
4. Okuwçylaryň has önjeýli, has dördijilikli işlemek ukybyny ösdürmäge kömek etmelidir.
5. Okuw we synpdan daşary işleri utgaşykly alyp barmaga ýardam etmelidir.

Sapakda resminama maglumatlary boýunça okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramagyň dürli ýollary we tärleri bar. Olardan käbirlerini mysal getireliň.

1. Täze okuw maglumatlary beýan edilende resminama materiallaryndan bölekler okamak we netije çykarmak.

Aýdaly, mugallym 9-njy synpda “Uruş ýyllarynda türkmen halkynyň zähmet edermenligi” diýen tema boýunça Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda Türkmenistanlylaryň görkezen zähmet edermenlikleri barada gürrüň berýär.

Şonda ol : - Türkmen halkynyň ogullarynyň on müňlerçesi Beýik Watançylyk urşunyň frontlarynda söweşmek bilen Watanyň ar-namysyny, azatlygyny we özbaşdaklygyny gorady – diýip nygtap geçýär. Soňra “1943-nji ýylyň aprel aň 16-synda “Prawda” gazetinde türkmen halkynyň frontdaky türkmen esgerlerine ýüzlenmesinden” şu aşakdaky setirleri okap berýär we onuň mazmuny boýunça okuwçylara, özbaşdak jogap bermegi teklipe edýär. “Gyzyl esger, ýatda sakla! Ýigit, ýatda sakla! Azow deňziniň kenarlarynda, Ukrainanyň çöllerinde, rusmeýdanlarynda, Leningradyň eteginde sen güneşli Türkmenistanyňy, mähriban obaňy, eneňi, aýalyňy we çagalaryňy goraýansyň”.

Şu okalan bölgiň mazmuny boýunça okuwçylar türkmen halkynyň öz ogullaryna eden sargydyňy we onuň ähmiýetini aýdyp berýärler.

Okuwçylar Türkmenistany esgerleriň aldym-berdimli gazaply söweşlerde doganlyk halklaryň wekilleri bilen bilelikde egin-egne berip, gahrymanlarça söweşjekdiklerine kasam edendigini aýdyp berýärler. Mugallym okuwçylaryň beren jogaplaryny jemleýär.

2. Täze okuw maglumatyny gös-göni resminama maglumaty esasynda öwrenmek. Munda mugallym sapakda öwreniljek temanyň mazmunyna we maksadyna laýyklykda 1-2 sany resminama maglumatyny saýlap alyp, ony okuwçylar bilen sapagyň bütün dowamynda özbaşdak öwrenmegi guraýar.

Aýdaly, mugallym 10-njy synpda “Garaşsyzlyk ugrundynda” diýen temany geçende, sapagyň bütin dowamynda 1985-1990-njy ýyllar aralygynda Saparmyrat Ataýewiç Nyýazowyň alyp baran işlerini okuwçylar bilen özbaşdak öwrenmegi maksat edinýär. Şonda mugallym özüniň giriş sözünde 1985-nji ýylyň mart aýynda M.S. Gorbaçýowyň SSKP MK-nyň Baş sekretarlygyna saýlanyşy, şonuň yzysüre-aprel aýynda SSKP MK-nyň plenumy bolup, onda sowet jemgyýetini üýtgedip gurmak (Perestroýka) diýen syýasatyň ygylan edilendigi hakynda gysgaça durup geçip, Saparmyrat Ataýewiç Nyýazowyň amala aşyran işlerini öwrenmäge girişýändiklerini okuwçylara mälim edýär. Soňra ol okuwçylara okuw kitaplaryndan 184-185-186-njy sahypalaryny açmagy we ondan okaljak bölekleri “olaryň üns berip yzarlamagyny teklipl edýär. Şundan soň mugallym SSKP-nyň XIX bütinsoýuz konferensiýasynda Türkmenistan Kompartiýasynyň MK-nyň birinji sekretary S.A. Nyýazowyň (01.07.1988) sözlän sözünden Türkmenistanda çözülmelik meseleler baradaky bölegi sesli okap berýär. Şonuň mazmuny esasynda şu sowallar boýunça okuwçylar bilen gürrüň geçirýär.

1. Düýpli ykdysady özgertmäni amala aşyrmakdaky umumy kynçylyklar biziň regionymyz üçin mahsus bolan meseleleriň haýsylary bilen has çylşyrymlaşýar ?
2. Suw resurslaryny paýlamakda nähili kada bozulmalara ýol berlipdir ?
3. Türkmenistanda senagat önümçiliginiň möçberiniň näçe göteriminden gowragy soýuz tabynlygyndaky kärhanalaryň önümi eken ?

Okuwçylar gürrüňiň netijesini mugallymyň teklibi boýunça “Türkmenistanda emele gelen ýagdaýyň özboluşlylygy” diýen sözbaşy bilen depderlerine belleýärler.

Soňra mugallym S.A.Nyýazowyň çykyşyndan halkyň ýagdaýyna degişli ýerlerini okap berýär we şol okan hem-de

okuwçylar tarapyndan üns bilen yzarlanan bölegiň mazmuny boýunça şu aşakdaky soraglar esasynda gürrüň geçirýär :

1. Respublikada emele gelen durmuş dartgynlylygynyň sebäpleri nämeden ybarat ?
2. Hojalygy alyp barmagyň nähili usullary ulanylyp başlanýar ?
3. Nähili medeni merkezler guruldy ?

Okuwçylar gürrüňiň mazmunyny “Durmuşy wezipeler” diýen sözbaşy bilen öz depderlerine belleýärler.

Soňra mugallym S.A.Nyýazowyň çykyşynyň mazmunyny gysgaça jemleýär hem-de okuwçylaryň sapakda görkezen işjeňliklerini belläp geçýär.

3. Okuw maksatnamasyna laýyklykda käbir resminama maglumatlaryny okuwçylara gös-göni özbaşdak öwrenmegi tabşyrmak.

Munda mugallym käbir resminama maglumatlarynyň mazmunyna okuwçylaryň sapagyň ahyrynda ýa-da öýde taýýarlanylýp gelip, jogap bermeklerini talap edýär. Mysal üçin, mugallym 9-njy synpda “Türkmenistan SSR-i Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda (1941-1945 ý.ý)” diýen bölümden “uruş ýyllarynda türkmen halkynyň zähmet edermenligi” diýen temany geçende oňa degişli “Gyzyl Goşunyň urşujylary üçin ýyly zatlary taýýarlamak” hakynda Aşgabat etrabyňyň “TSSR-iň 40 ýyllygy” adyndaky oba hojalyk arteliniň kolhozçy aýal-gyzlarynyň Türkmenistanyň ähli aýal-gyzlaryna ýüzlenmesi diýen resminamany sapagyň ahyrynda okuwçylara özbaşdak okap, şu sowallara jogap bermekligi tekliplip edip biler :

1. Kolhozçy zenanlar uruş ýyllarynda goranmak fonduna nämeler tabşyryýarlar ?
2. Kolhoza näme tabşyrmagy karar edýärler ?
3. Kolhozçy zenanlar Gyzyl Goşun üçin nähili ýyly zatlary taýýarlamak barada ýüzlenýärler ?

Ozal belläp geçişimiz ýaly, käbir resminama maglumatlarynyň mazmunyny okuwçylara öýde özbaşdak

öwrenip gelmegi hem tabşyrmak bolýar. Ýöne şu ýerde bir zady bellemek gerek. Ol hem öýde öwrenmek üçin hödürlenýän her bir resminama maglumatynyň mazmunyna okuwçylaryň oňat düşünmekdelerini gazanmak üçin onuň mazmunyna degişli soraglary okuwçylaryň depderlerine öňünden ýazdyrmak gerek. Meselem, 9-njy synp okuwçylaryna “Hywa hanlygynyň basylyp alynmagy we Gazawat söweşi” diýen tema bilen baglanyşykly amerikan habarçysy Mak Gahanyň “Gazawat urşy” diýen kitapçasyny öýde öwrenip gelmek tabşyrylanda, olaryň depderlerine şeýleräk sowallary ýazdyrmak bolar :

1. Gazawat söweşi mundan beýläk hanlykda ýaşayan türkmenleriň ýaşayyş-durmuşyna nähili täsir etdi ?
2. Hywa hany näme üçin hanlykda ýaşayan türkmenleriň boýun egdirilmegi hanlygyň boýun egdirilendigini aňladýar diýýär ?
3. Mak Gahan türkmenlere berlen azar barada näme aýdypdyr ?

Okuwçylar şu sowallar boýunça öýde taýýarlanyp geçenlerinden soň, olaryň düşünişleri sapakda täze okuw maglumaty geçilmezden öň barlanylýar we jemlenilýär.

II. Taryhy resminamanyň tekstiniň üstünde işlemekligi dürlüçe guramak mümkin:

1. Resminamany mugallymyň özüniň derňemegi.
2. Resminamany okuwçylaryň mugallymyň göniden-göni ýolbaşçylygynda derňemekleri.
3. Mugallymyň ýumuşy boýunça sapakda okuwçylaryň resminama boýunça özbaşdak işleri.
4. Mugallymyň ýumuşy esasynda resminama boýunça okuwçylaryň özbaşdak öý işleri.

Bu usullardan peýdalanylyşyna aýratynlykda seredeliň.

1. Resminamany mugallymyň özüniň derňemegi. Bu usuldan peýdalanylanda mugallymyň özi taryhy resminamany okaýar, derňemekligi alyp barýar we tassyklamalar berýär.

Okuwçylar bolsa okalýan teksti yzarlap oturýarlar we mugallymyň düşündirişini diňleýärler. Şeýle usul seýrek ulanylýar, ýagny has çylşyrymly resminama öwrenilende ýa-da haçanda mugallym öz önünde okuwçylary taryhy resminamany ylmy-derňew etmegiň usuly bilen tanyşdyrmagy öz önünde mesele edip goýanynda. Resminamalary bu usul bilen derňemeklik ozaly bilen göwrümi tekstiň çylşyrymlylygynyň derejesine, okuwçylaryň taýýarlygyna we ýaşlaryna bagly bolan bölekler boýunça alnyp barylýar; birnäçe has çylşyrymly resminamalary mugallym sözlemme-sözlem ara alyp maslahatlaşýar. Resminamalar bilen işlemegiň bu usulynyň ýönekeý dældigi görnüp dur, bulary ozaly bilen hem ýokary synplarda peýdalanmak maksada laýyk bolýar. Mugallymyň resminama takyklamalar berip okap bermegi we ylmy derňewi okuwçylardan ünslerini bir ýere jemlemegi we dykgatly akyl işini talap edýär. Eger mugallym ilkibaşdan resminamany derňew etmek esasynda çözülýän akyl ýetirijilik ýumuşlaryny düzse, meseläni bellese, ýagny diňleýjileriň önünde esasy soraglar goýulsa, okuwçylaryň akyl işleri has işjeňleşýär.

V-VI synplylar barada aýdanymyzda çeşmäni mugallymyň özüniň ýönekeý derňemegi okuwçylar üçin resminama maglumaty bilen işlemegiň täze usulyny görkezmegiň usuly bolup hyzmat edýär. Gadymy dünýä taryhyndan ilkinji sapaklarda taryhy resminamadan uly bolmadyk bölegi saýlamagy we okap bermegi bilen başlan işine mugallym soraglar goýmak we okuwçylaryň gürrüňe gatnaşmaklarynyň ýoly bilen çeşmäni derňemeklige kem-kemden synpdaky okuwçylary çekýär.

2. Resminamany okuwçylaryň göniden-göni ýolbaşçylygynda derňemekleri.

Munda sapakda resminama boýunça mugallymyň gös-göni ýolbaşçylygynda okuwçylaryň özbaşdak işlerine geçilýär. Mugallym resminamany ýuwaş okaýar. Okuwçylar öz kitaplaryndaky resminamadan bölek boýunça okalýany yzarlap

oturýarlar. Resminamanyň mazmuny boýunça (ýa-da onuň bölekleri boýunça) oňa düşünilişiniň derejesini barlamak üçin soraglar goýmak zerur. Mysal üçin, resminamada näme hakynda aýdylýar (ýa-da bu bölekde)? Biz näme bildik? Siz bu ýerine, bu aňlatma nähili düşünýärsiňiz? we ş.m. Okuwçylar üçin diňe beýan edilen umumy pikiriň düşnükliedigine ynansaňyz, gaýtadan okamaklyga we bölekler boýunça derňemeklige girişmek bolýar.

Okuw kitabyňa girizilen taryhy resminamalaryň hemmesinde diýen ýaly has çylşyrymly we az çylşyrymly elementler bar. Tekstiň has çylşyrymly bölegini mugallymyň özi derňeýär ýa-da okuwçylar bilen gürründeşligiň gidişinde derňelýär. Has ýeňil abzaslary okuwçylara okamagy we özbaşdak derňemegi tabşyrmak bolýar: “Üçünji punkty özüňiz okaň we şeýle soraga jogap beriň.”

3. Mugallymyň ýumuşy boýunça sapakda okuwçylaryň resminama boýunça özbaşdak işleri.

Mugallymyň ýumuşy boýunça sapakda taryhy resminama bilen okuwçylaryň özbaşdak işleri mekdep tejribesinde giňden peýdalanylýar. Emma bu usul diňe iki şertiň bar bolan halatynda peýdalanylsa dogry bolýar. Birinjiden, eger resminama çylşyrymlylygynyň derejesi boýunça ony okuwçylaryň özbaşdak derňemekleri üçin güýçýeterli bolsa, ikinjiden eger şol resminama meňzeş çeşme boýunça işi ýerine ýetirmegiň usuly okuwçylara öň öwredilen bolsa. Ýöne bu şertlerde-de tutuş resminama boýunça däl-de, resminamanyň bölekleri boýunça özbaşdak derňew alyp barmaklygy tabşyrmak (aýratyn hem V-VII synplarda) maksada laýyk bolýar.

Mysal üçin, VI synpda orta asyrlar taryhy boýunça okuw kitabyňyň 45-nji paragrafyndaky resminama boýunça (“ispan soldatynyň Meksika baradaky ýazgylaryndan”) iş guralýar, mugallym okuwçylara birinji iki setiri okamaklygy teklipe edýär we ýumşuň birinji iki soragy boýunça gürrüň geçirýär, soň

okuwçylar resminamanyň 3-nji abzasyny okaýarlar we soňky iki soraga jogap berýärler: ispanlar astekleriň paýtagtyndaky bazarda nämä haýran galýarlar? Asteklerde gulçulygyň bolandygy nämeden görünýär?

Resminamanyň şeýle böleklere bölünmegi ony okuwçylaryň has ünsli derňew etmeklerine getirýär. Hemme şertlerde mugallym okuwçylardan soraglar boýunça doly we her taraply jogaplary almagy, resminamanyň tekstine salgylanmalaryň netijelerini, tassyklamalaryny (“resminamadan ýerine ýetir, bu barada nirede aýdylan”) gazanmaly. Diňe şeýle ýol bilen biz okuwçylara resminamanyň tekstini oýlanşykly derňemegi, esaslandyrylan netijä gelmegi, resminamanyň teksti boýunça olaryň anyk salgylanmalaryny delillendirmegi öwredip bilýäris.V-VI synplaryň okuw kitaplaryndaky resminamalar boýunça okuwçylardan öz jogaplaryny resminamanyň tekstini tassyklamagy, resminama boýunça netijeleri subut etmekligi talap edýän ýumuşlary goýmak bolýar:“Brahmanlaryň kanuny teksti esasynda, gadymy Hindistanda diniň adamlaryň arasyndaky deňsizligi berkidendigini subut ediň“, “Bu resminamadan haçly ýörişe gatnaşyjylaryň düýp maksady düşnüklimi? Öz pikiriňizi subut ediň” we ş.m.

Eger mugallym resminamanyň döremegi bilen baglanşykly, onda şöhlelenýän anyk ýagdaýy düşündirse, okuwçylaryň mugallymyň ýumuşy boýunça çeşmeler bilen özbaşdak işleriniň has ýeňilleşýändigini tejribe görkezýär.

4. Mugallymyň ýumuşy esasynda resminama boýunça okuwçylaryň özbaşdak öý işleri.

Mugallymyň ýumuşy boýunça öýde okuwçylaryň resminama bilen özbaşdak işleri eýýäm V synpdan ulanylyp başlanýar. Mazmuny boýunça has ýönekeý we häsiýeti boýunça tanyş bolan resminamalary okuwçylar öýde özbaşdak işläp bilýärler.

Taryhy resminamalar boýunça öýde işlemek üçin döredijilik häsiýetli dürli ýumuşlaryň tabşyrylýan wagtlary seýrek däl: uly bolmadyk habar taýýalamak, resminama maglumaty boýunça sapak üçin nutuk taýýarlamak; okuw kitabyndaky resminamadan bölegiň teksti boýunça giňişleýin jogap (gürrüň, beýan etme) taýýarlamak, resminama maglumatlary esasynda döredijilik düzmesini taýýarlamak we ş.m.

Gysgaça jemläp aýdanymyzda, resminama maglumatlarynyň dürli usullarda, dürli tärlerde yzygiderli peýdalanylmagy, birinjiden okuwçylaryň sapakda işjeňligini has artdyrmaga, okuw maglumatlarynyň göwnejaý özleşdirilmegine kömek edýär. Ikinjiden, okuwçylaryň resminama maglumatlarynyň mazmuny esasynda meýilnama, nutuk, giňeldilen beýan ýazmak ýaly ukyplary we endikleri kämilleşýär.

Biz bu ugur boýunça mugallymlara şu aşakdakylary maslahat berýäris :

1. Mugallymyň özi okuwçylar bilen işlemek üçin saýlap alýan resminama maglumatlarynyň mazmunyny doly öwrenmeli. Sebäbi käbir resminamalarda, ýatlamalarda nätakyklyga, ýoýulmalara duş gelinýär. Şonuň üçin hem bu mesele boýunça köplenç arhiw işgärleri we alymlar bilen ýygy aragatnaşyk saklamak gerek.
2. Okuwçylaryň bilim derejelerine, umumy taýýarlyklaryna, ýaş aýratynlyklaryna we akyl ýetiriş mümkinçiliklerine üns berilmeli. Sebäbi 9-10-njy synp okuwçylarynyň bilim derejeleri hem-de olaryň akyl ýetiriş mümkinçilikleri beýleki synp okuwçylarynyň bilim derejelerinden we akyl ýetiriş mümkinçiliklerinden düýpgöter tapawutlanýar. Şoňa görä hem her bir synpyň okuwçylarynyň güýji ýetäýjek resminama maglumatlaryny saýlap almak gerek.

§5. Taryh okadylanda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usullary

Taryh okadylanda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň ähmiýeti. Çeper edebiýat mekdep okuwçylaryny taryhy geçmiş bilen tanyşdyrmagyň serişdeleriniň biridir. Çeper edebiýata girýän eserleri taryh mugallymy sapakda we synpdan daşary okamak üçin maglumat hökmünde peýdalanýar. Çeper edebiýatdaky obrazlary peýdalanmak mugallymyň taryhy maglumaty beýan etmegini içki taýdan görkezmekligi güýçlendirýär, ony anyklaşdyrmaga, okuwçylarda geçmiş hakyndaky janly göz önüne getirmäni kemala getirmäge, ösdürmäge kömek edýär.

Taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmak ozaly bilen okuwçylar üçin beýan edilýän taryhy maglumaty anyklaşdyrmaga, okuwçylarda geçmişiň anyk obrazlaryny, ýagny taryhy göz önüne getirmeleri döretmäge kömek edýär. Mysal üçin, W.Ýanyň “Çingiz-han” atly taryhy romany okuwçylarda mongollaryň ýaraglanyşy we harby tehnika hakyndaky, Horezmiň maldarlarynyň we ekerançylarynyň ýagdaýlary, Merkezi Aziýanyň şaherleriniň özboluşly durmuşy hakyndaky anyk göz önüne getirmäni berýär.

Taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmak Watanymyzyň territoriýasyndaky gurluşyk desgalary hakyndaky göz önüne getirmäni-de berýär.

Taryhy hadysany görkezmek üçin çeper edebiýatyň peýdalanylmagy geçmişi janly “synlamagy” üpjün edýär. Taryh sapagynda peýdalanylýan çeper edebiýatyň obrazlary geçmişiň şol döwrüne mahsus bolan kartinalary we durmuş gatnaşyklaryny okuwçylaryň önünde açyp görkezýär, okuwçylara taryhy ýagdaýy, gapma-garşylyklary, jemgyýetiň ösüşini anyk janly görnüşde, hereket edýän personažlary we durmuş ýagdaýlaryny görkezmäge, ýatlarynda berk galar ýaly etmäge mümkinçilik berýär.

Gürrüni edilýän döwrüň wekillerini göz önüne getirmäni döretmek üçin hem çeper edebiýaty peýdalanmak bolýar.

Taryh sapagynda ýokary synlarda çeper obrazlary peýdalanmak diňe bir beýan edilýan maglumaty janly we kartinaly edip görkezmeklige kömek etmän, eýsem öwrenilýän taryhy hadysanyň düýp esaslaryny açmaga, öwrenilýän eýýam üçin häsiýetli bolan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, jemgyýetçilik ösüşiniň meýillerini we kanunalaýyklyklaryny açmaga-da kömek edýär. Çeper edebiýat mugallyma öwrenilýän taryhy hadysa, waka, şahsyýete has açyk, mese-mälim, anyk häsiýetnama bermekligiň serişde hem bolup bilýär.

Käte çeper edebiýat häsiýetnama üçin açyk beýan ediji maglumat hem berýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň, Seýdiniň goşgularynda şol döwrüň durmuşy aýdyň suratlandyrylýar.

Çeper edebiýatyň obrazlary öwrenilýän taryhy faktyň häsiýetli alamatlaryny has gysga we täsirli ýollar bilen aýan etmäge-de kömek edýär.

Çeper obraz öwrenilýän durmuş hadysasyna ylmy derňew we syýasy häsiýetnama bermekligiň ýerini çalşyp bilmeýär. Ýöne nazaryýet beýan etmesine çeper edebiýatdan anyk mysallary girizip, mugallym ylmy derňew edip we has anyk, düşnükli, ynandyryjy häsiýetnama berip bilýär.

Şeýlelikde taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmak ozaly bilen taryhy geçmiş we häzirki döwür baradaky obrazly göz önüne getirmäni ösdürmek meselesini çözmekligi, şeýle-de akyl ýetiriş prosesinde janly göz önüne getirmek pursatynyň belli derejesi bilen üpjün edýär. Taryh mugallymy tarapyndan peýdalanylýan çeper eserleriň obrazlary öz ýerine ýetirmeli işi boýunça taryhy geçmiş barada açyk, özüne çekiji kartinalaýyn beýan etmek arkaly gürrüň bermeklige, taryhy wakalara we şahsyýetlere hakyky häsiýetnama bermäge, olaryň düýpli alamatlaryny açmaga we bellemäge, okuwçylary taryhy ýagdaýlara alyp gitmäge,

öwrenilýän taryhy eýýamyň we prosesiniň mahsus täsirini dikeltmeklige, okuwçylary dürli jemgyýetçilik toparlarynyň tipiki wekilleriniň keşpleri bilen tanyşdyrmaga kömek edýär.

Çeper edebiýatyň peýdalanylmagy mugallyma diňe bir adamlaryň we taryhy geçmişiň wakalarynyň daşky görnüşlerini dikeltmeklige kömek edýän, çylşyrymly terbiýeçilik meselelerini çömeklige-de kömek edýär. Çeper edebiýat serişdeleriniň taryhy faktlary anyklaşdyrmagynyň özi eýýäm okuwçylaryň şahsyýetleriň durmuşlarynyň manysyna we olaryň durmuşy gelip çykyşlaryna dogry baha bermeklerini ýeňilleşdirýär. Çeper edebiýatyň taryhy faktlary anyklaşdyrmagyň serişdesi bolup hem hyzmat edýändigini okuwçylary olaryň durmuşlaryna we durmuş esaslaryna dogry baha bermek ýaly taraplaryny açmaklaryny ýeňilleşdirmäge kömek edýär.

Çeper edebiýatyň akyl ýetirijilik we terbiýeleýjilik ähmiýeti anyk göz önüne getirmeklige ýardam etmek bilen çäklenmeýär. Çeper taryhy faktlary derňew etmäge kömek edýär, taryhy düşüňjeleri kemala getirýär, ösdürýär, taryhy ýagdaýlary we kanunalaýyklyklary açýar.

Özüniň bu ýerine ýetirýän wezipesinde çeper edebiýat jemlemek we netije üçin maglumatlary berýär, taryhy bilimleriniň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Munuň üçin mugallym düzgün bolşy ýaly eýýamyň edebi ýadygärliklerini peýdalanýar.

Taryh sapagynda peýdalanylýan çeper edebiýatlaryň görnüşleri. Okuwçylary taryhy geçmiş bilen tanyşdyrmak üçin çeper edebiýatlaryň 2 görnüşi peýdalanylýar. 1. Wakanyň bolup geçýän döwründe şol eýýamyň awtorlary tarapyndan ýazylan eserler. 2. Öwrenilýän döwür hakynda soňraky döwürde esasanam biziň döwürdeşlerimiz tarapyndan ýazylan eserler.

Birinji toparyň eserleri şol eýýama degişli özbozulýan resminama bolup, geçmişi öwrenmekde taryh ylmynyň esasy çeşmeleriniň biri bolup hyzmat edýär. Elbetde, eýýamyň edebi ýadygärlikleri awtoryň belli bir zadyň täsiri astynda durmuşy

öz döwrüniň belli bir synpynyň bähbitlerini göz önünde tutup görkezmegi-de mümkin. Islendik taryhy resminama seredilişi ýaly çeper eserlere-de tankydy çemeleşmelidir. Öwrenilýän döwrüň edebi ýadygärlikleri şol döwrüň diňe bir wakalaryny, durkuny öwrenmekde däl, eýsem, şol döwrüň adamlarynyň garaýyşlaryny öwrenmekde-de giňden ulanylyp bilner.

Eger-de öwrenilýän edebiýat taryhy roman ýa-da powest bolsa, onda oňa garaýyşda başgaça bolýar. Beýle edebiýatlar suratlandyrylýan eýýamyň edebiýat ýadygärligi hökmünde-de, wakanyň diri şaýady hökmünde-de çykyş etmeýär. Şol sebäpden-de taryhy çeşme bolup hyzmat edip bilmeýär. Onuň özi, awtor tarapyndan taryhy çeşmedir-resminamalary, ýatlamadyr şol döwür monografiýalaryny öwrenmek arkaly, taryhy geçmişi şolaryň esasynda çeper görnüşde gaýtadan dikeltmäge eden synanyşygy bolup çykyş edýär.

Öwrenilýän eýýamyň çeper eserleri taryh sapagynda köplenç tema boýunça belli bir netijä gelmek we jemlemek üçin ulanylýar. Taryhy belletristika (Proza bilen ýazylan çeper eser, ýeňil okalýan kiçiräk edebi eser) mugallyma öwrenilýän okuw maglumatyny anyklaşdyrmakda we illýustrasiýalaşdyrmakda taryhy sahnany şekillendirmäge kömek edýär. Taryhy çeşme bolup çykyş etmeýän hem bolsa taryhy roman okuwçyda taryhy geçmişiň anyk obrazy bilen tanyşmaga bolan gyzyklanma döretmeklige kömek edýär. Belli bolşy ýaly okuwçylaryň köpüsünde taryha bolan höwes ilkinji gezek taryhy romanlary okamak bilen başlanýar.

Ýokary synp okuwçylarynyň ýokarda bellenen edebiýatlaryň 2 toparyna bolan garaýyşlaryny açykläşdyrmak zerurdyr. Sapakda taryhy romana salgylanmak bilen mugallym “Bu wakany biziň türkmen ýazyjymyz A.Taganow özüniň taryhy romany bolan “Saragt galasy” diýen işinde hem beýan edýär” diýip bilýär.

Taryhy romany ýa-da powesti okuwça synpdan daşary okuw hökmünde hem hödürläp bolýar.

Olar mugallym tarapyndan saýlanyp alnyp, sapagyň dowamynda gysgaça bölek ýa-da belli bir obraza salgylanmak bilen okuwçylara ýetirilip bilner.

Käbir taryhy edebiýatlaryň özleri taryh sapagynda öwrenilmeli obýekt bolup çykyş edýär.

Taryhy belletristika girýän eserleri mugallym okuwçylara özbaşdak okamak bilen utgaşdyrmagy tekliپ edip bilýär.

Mugallym taryhy hakykaty dogry beýan etmeýän çeper eserleri okamagy tekliپ etmeýär.

Taryhy belletristikanyň mazmuny we bilim berijilik taýdan gymmatlylygy boýunça oňat bolan, ýöne aýratyn taryhy waka ýalňyş baha berilýän eserleri tekliپ edip bilýär, ýöne awtoryň wakany beýan edeninde we kesgitli taryhy waka baha bereninde goýberen ýalňyşlyklaryny-da görkezmeđi tabşyrýar. Beýle ýagdaýda tekliپ edilýän esere tankydy garaýyş hem zerur gerek bolýar.

Taryhy wakalary esasan dogry şöhlelendirýän taryhy belletristikanyň eserlerini okanlarynda aýratyn böleklere we aýratyn soraglar şöhlelendirilende goýberlen nätakyklyklary uly bolmadyk bellikler edip okamagy tabşyrýar. Muňa mysal edip A.Taganowyň “Sarahs galasy”, W.Ýanyň “Çingiz-han”, “Baty” ýaly eserlerini almak bolýar.

Şeýlelikde biz taryhy belletristikanyň eserleri bolup durýan türkmen, şeýle-de häzirki zaman progressiw daşary ýurt ýazyjylarynyň eserlerini, öňki döwürlerdäki türkmen edebiýatynyň gowy taryhy žanrdaky taryhy romanlaryny, powestlerini, poemalaryny we dünýä klassyklarynyň eserlerini peýdalanýarys.

Taryh sapagynda öwrenilýän eýýamyň edebi ýadygärlikleri hökmünde çeper edebiýatyň has köpdürli görnüşleri peýdalanýlar:

- 1.Klassyk türkmen edebiýatynyň eserleri.
- 2.Dünýä edebiýatynyň klassyklarynyň eserleri.
- 3.Häzirki zaman türkmen ýazyjylarynyň eserleri.

Beýik Watançylyk urşunyň taryhy, türkmen halkynyň uruşdan soňky ýyllardaky durmuşyna bagyşlanylan eserleri, häzirki zaman türkmen çeper edebiýatynyň obrazlaryny sapaklarda mugallym giňden peýdalanýar.

4. Häzirki zaman daşary ýurt ýazyjylarynyň eserleri.

5. Gysgajyk satiriki (syýasy) şygry.

Sapakda bularyň peýdalanylmagy mugallyma syýasy häsiýetli namalaryň üstüni açmaga, beýan etmäni adatdan daşary janlandyrmaga, beýan edilen okuw maglumaty boýunça gelnen netijeleri we taryhy faktlara berlen bahalary okuwçylaryň ýadynda berkitmäge kömek edýär.

6. Taryh mugallymy üçin has oňat çeşme bolup ýatdan aýdylýan halk döredijiliginiň eserleri: aýdymlar, ertekiler, nakyllar, atalar sözleri hyzmat edýär.

Daşary ýurt halklarynyň ýatdan aýdylýan döredijiliginiň obrazlarynyň peýdalanylmagy mugallyma öwrenilýän ýurduň taryhyndaky we medeniýetindäki gaýtalanlymaýan alamatlary okuwçylara has açyk we düşnükli edip açyp görkezmäge, taryhyny öwrenýän halklarynyň özboluşly durmuşlaryny we folkloryny duýmaga, dünýäniň halklaryny sylamak, dostluk duýgularyny terbiýelemek ýaly zatlara kömek edýär.

Taryh sapaklarynda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usullary. Taryh sapaklarynda çeper edebiýatdan giňden peýdalanmak, çeper obrazlary, salgylanmalary köp getirmek ýalňyş bolýar. Taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmak çeper obrazlary sapakda ony bezemek we okuwçylary güýmemek üçin peýdalanylmaýar. Sapagyň bilim we terbiýe berijilik meselelerini çözmek üçin ýagny, taryhy gesmişe akyl ýetirmeklige onuň nähili kömek edýändigine seredip ulanylýar. Çeper edebiýata tiz-tizden ýüzlenmek, uly edebi salgylanmalar getirmek taryh sapagyny agyrlaşdyrýar. Okuwçylaryň ünsüni sapagyň esasy mazmunyndan daşlaşdyrýar. Maksatnama maglumatlaryny yzygiderli beýan etmekligiň arasyny üzýär.

Taryh sapagynda ol ýa-da beýleki edebi obrazy ýa-da çeper eserden bölegi peýdalanmaklygy belläp, mugallym her gezek sapagyň anyk meselelerinden gelip çykýan hut şu ýagdaýda peýdalanylýan edebi çeper maglumatlaryň bilim we terbiýe berijilik taýdan çözüň meselelerini kesgitleýär.

Sapakda çeper edebiýatdan peýdalanmak taýýarlygy talap edýär. Sapagyň bilim we terbiýe berijilik meselelerinden gelip çykýan meselelere laýyklykda mugallym edebi maglumatlary saýlaýar, sitirowaniýe üçin bölegi belleýär, alynma sözleri gysgaldýar. Munda olaryň çeper manysyna we taryhy dogrulygyna zeper ýetirilmeli däl. Gysgaldylan, beýan ediji maglumat ýeňil bolýar. Mysal üçin, romanlardan alnan bölek 25 sahypadan uly bolsa synpda okamak üçin elýeter bolar ýaly uly bolmadyk bölege çenli gysgaltmaly.

Taryh sapagynda mugallymyň özi okuwçylara çeper eseri kemsiz-kössüz gowy okamagyň nusgasyny görkezmeli. Şonuň üçin bellenen bölegi okamaklyga önünden taýýarlanmak ýerlikli bolýar. Eger bölek uly bolmasa ony ýatdan aýdyp bermek oňat bolýar.

Taryh sapagynda çeper edebiýatdan peýdalanmagyň usulyýeti öňde goýlan okuw terbiýeçilik meselelerini ýa-da peýdalanylýan maglumatyň häsiýetini kesgitlemän, eýsem dürli ýaşdaky okuwçylar bilen işlemegiň derejesini hem kesgitleýär. Sapakda taryhy romandan bölegi okamak göniden-göni diňe bir şol sapagyň bilim berijilik meselelerini çözmäge kömek etmän, synpdan daşary özbaşdak okamak üçin düşnükli bolan kitaplary wagyz etmekligiň usullarynyň hem biri bolup durýar. Şeýlelikde okuwçylary taryhy belletristikanyň oňat obrazlary bilen tanyşdyrýar, olaryň umumy gözüetimlerini giňeldýär hem-de geçmiş hakyndaky gözüetimlerini baýlaşdyrýar.

VIII-X synp okuwçylary üçin tanyş bolan eserleriň sany artýar. Taryh sapaklarynda giňeldilen salgylanmalar getirmek barha seýrekleşýär. Mugallym okuwçylara tanyş bolan edebi eserlerden edebi obrazlary gysgaça ýatlamak bilen çäklenýär.

Kitaby wagyz edeninde bolsa tekliip edilyän çeper esere gysga häsiýetnama bermek bilen çäklenýär. Ýöne mugallym diňe bir sapakda öwrenilýän tema laýyk gelýän çeper eseri ýatlamak bilen çäklenmän, anyk obrazy, epizody we ş.m. anyk görkezýär.

Çeper obraz mugallymyň beýan etmesinde gysga salgylanma görnüşinde alnyp bilner. Eger uly edebi salgylanma ýatdan beýan etmek üçin has uly we diňleýänler üçin kabul etmek kyn bolsa, gysga salgylanma ýatdan beýan etmäni agyrlaşdyрмаýar. Ony has açyk we anyk etmegiň oňat serişdesi bolup hyzmat edýär.

Gysga salgylanma görnüşinde edebi häsiýetnamalar, basnýa ýazýanlaryň nesihatly pikirleri, nakyllar we atalar sözleri peýdalanylyp bilner. 2-3 setirden ybarat goşgy setirlerini ulanmak has hem oňat bolýar. Olar gysga, şeýle-de manyly, güýçli täsir galdyryýan, ýeňil ýatda galýan bolýarlar. Goşgudan alnan gysga salgylanma sapagyň ideýa mazmunyny aňlatmaga we berkitmäge kömek edýär. Düşnükli we gysga beýan ediji häsiýetli salgylanma hem sapakda ulanylsa ýerine düşýär. Munda köplenç ýazyjy-şahyrlaryň belli-belli döwürleriň şahsyýetlerini, gurluşyk desgalarynyň daşky keşplerini beýan edişlerini we ş.m. almak bolýar.

Taryh mugallymynyň öz beýan etmesini deňeşdirmek we belli sözler, ýagny bir zady has belli etmek üçin çeper edebiýaty çeşme hökmünde peýdalanyýan wagty seýrek däl. Şeýle usullaryň hemmesi dürli formadaky gysga edebi ekskursdan, ýagny edebi obraza salgylanma, gysga salgylanma, mugallymyň beýan etmesine çeper edebiýatyň maglumatlaryny baglanyşykly girizmekligi we ş.m. peýdalanmak bilen baglanyşyklydyr.

Bu ýagdaýlaryň hemmesinde çeper edebiýatyň maglumatlary esasan anyklaşdyrmagyň serişdesi, şeýle-de illýustratiw maglumat hökmünde peýdalanylyp edebi çeşmäniň

özünü derňew etmegi, onuň bilen ýörite giňeldilen iş geçirmegi talap etmeýär.

Çeper edebiýatyň maglumatlarynyň üstünde giňeldilen iş geçirmek diňe öwrenilýän eýýamyň çeper obrazlaryny taryh sapagynda derňew etmek üçin, netije we jemlemeler üçin peýdalanylanda zerur bolýar.

Taryh sapagynda derňew, netijä gelmek, jemlemek üçin maglumat taýýarlanylanda muny sapakda düşündirmek gerek bolýar. Şonuň üçin mugallym okuwçylaryň köpüsine tanyş bolan çeper eserleri peýdalanýar. Käbir ýagdaýlarda edebi mysallar (salgylanmalar) uzak wagtlyk düşündirişi talap edýär, bu bolsa çeper edebiýata gysgaça göz aýlamaklygyň köp wagt almagyna, okuwçylaryň ünsüniň sapagyň esasy mazmunyndan sowulmagyna sebäp bolýar.

Taryh sapagynda çeper edebiýatyň obrazlarynyň peýdalanylmagy beýan edilýän maksatnamalýyn maglumatlaryň ýitiligini we täsirliligini güýçlendirýär. Mugallymyň gürrüňini has açyk, mazmunly edýär. Çeper edebiýatyň peýdalanylmagy ýaňy işe başlan mugallymyň gepleýiş diliniň kämilleşmegine-de ýardam edýär.

§6. Orta mekdeplerde taryh dersi okadylanda paýdalanylýan okuw görkezme esbaplary, olaryň ähmiýeti, görnüşleri

Okuw prosesinde görkezip okatmagyň ähmiýeti.
Okuwçylaryň taryhy geçmişe akyl ýetirip (düşünip) özleşdirmekleriniň möhüm şertleriniň biri bolan okatmaklygyň ähli serişdelerini olara mahsus bolan görkezmekligiň birleşdirýändigini pedagoglar we psihologlar tarapyndan ykrar edilen. Taryhy okatmaklykda görkezme esbaplylyk meselesi täze mesele däl. Görkezme esbaply okatmak meselesine dürli wagtlarda usulnamaçy-taryhçylar: N.I.Apparowicz, A.A.Wagin, P.W.Gora, D.N.Nikiforow we beýlekiler öz işlerini

bagyşladylar. Taryh okadylanda görkezme esbaplardan peýdalanmaklyga, ýagny olaryň göz önüne getirmeleri kemala getirmeklikdäki, okuwçylaryň ýadynda taryhy bilimleri berkitmeklikdäki, okuwçylara gözegçilik etmeklikdäki, göz önüne getirmelerini, gepleýişlerini ösdürmekdäki roly baradaky we beýleki meselelere dürli jähtde seredildi. Görkezme esbaplylyk meselesiniň köp nazaryýet meseleleri çözülen. Ýöne şeýle-de bolsa bu mesele häzirki wagtda-da mugallymlary, usulnamaçylary ynjalyksyzlandyrmagyny dowam etdirýär. Muňa mysal edip, görkezme esbaplary peýdalanmagyň, taýýarlamagyň usullary hakynda türkmen dilinde gollanmalaryň düýbünden diýen ýaly bolmazlygyny, döwlet tarapyndan neşir edilýän okuw görkezme esbaplarynyň bolsa ýeterliksizdigini we başgalary almak bolar. Görkezme esbaply okatmak mekdepe okatmaklygyň esasy ýörelgeleriniň biridir. Görkezme esbaplylyk taryh okadylanda aýratyn uly ähmiýete eýedir. Sebäbi okuwçylarda daş-töweregindäki durmuşda gözegçilik etmek eýýäm mümkin bolmadyk, olaryň göz önlerine getirmekleri üçin ýeterlik goşmaça özlerinde galan täsirler we olar hakynda bilimleri bolmadyk faktlary we hadysalary hakynda duýgulaýyn, obrazly göz önüne getirmekligi döretmekligiň zerur şertleriniň biri bolup durýar. Görkezme esbaplylyk diňe bir okatmaklygyň we terbiýelemegiň usuly bolman, eýsem okatmaklygyň hem usulydyr, çünki dürli görnüşli görkezme esbaplar taryhy bilimleriň örän möhüm çeşmeleriniň biri bolup hyzmat edýär. Görkezme esbaplylyk mugallymyň sözi bilen bilelikde hereket etmek bilen okuwçylaryň taryhy öwrenmeklerine gyzyklanmalryny ýokarlandyrýar, olaryň ünslerini çekýär. Görkezme esbaplar taryhy okatmak prosesinde okuwçylarda göz önüne getirmeleriň, taryhy hakykaty dogry şöhlelendirýän düşüňjeleriň kemala gelmegine öwrenilýän faktlaryň we düşüňjeleriň has berk özleşdirilmegine kömek edýär.

Görkezme esbalary aýratyn hem taryhyň «Gadymy dünýä» we «Orta asyrlar» ýaly kurslarynda ulanmagyň ähmiýeti juda uly. Sebäbi 11-13 ýaşly çagalara aýyk çeper obrazlar bolmasa häzirki durmuşa düýbünden meňzemeýän uzak geçmişdäki adamlaryň durmuşyny göz önlerine getirmek kyn düşýär. Geçmişdäki bu durmuşyň dürli taraplaryny şöhlelendirýän çeper obrazlar mugallyma olary okuwçylaryň göz önlerinde dikeltmäge «janlandyrmaga», iň esasy hem ýakyn we düşnükli etmäge kömek edýär.

Mugallym şekillendiriş görkezme esbaplaryny ulanmak bilen okuwçylarda olaryň häzir gündelik durmuşlarynda gözegçilik etmäge mümünçilikleri bolmadyk, halklaryň ýaşap geçen geografik sredasy hakynda anyk göz önüne getirmeleri döretmäge mümünçilik alýar.

Okuwçylar köp asyrlar mundan ön ýaşap geçen adamlaryň daşky keşpleri bilen hem tanyşýarlar.

Okuwçylar jemgyýetdäki dürli sosial toparlar – gullar we gul eýeleri hakynda, rysarlar, ruhanylar, daýhanlar, şäherliler, manufaktura işçiler hakynda göz önüne getirmeler alýarlar. Diňe görkezme esbaplaryň kömegi bilen okuwçylar zähmet gurallaryny, adamlaryň önümçilik endiklerini, dürli taryhy döwürlerde durmuşyň eşretleri üçin adamlaryň tapan, peýdalanan gurallaryny, usullaryny aýyk göz önüne getirip bilýärler. Piramidanyň gurluş aýratynlygyny, daýhanyň plugyny, şäherdäki seh (bölüm) senetçisiniň ussahanasyny, suw çykarýan jykryň hereketini ýa-da domna peçlerinde metalyň erediliş proseslerini söz bilen beýan etmek kyn.

Görkezme esbaplar okuwçylara dürli taryhy eýýamlarda gurluşygyň nähili alnyp barlandygy, olardaky binagärçiligiň häsiýetli aýratynlyklary, ol ýa-da beýleki döwürde ösüşiň şertlendirilen sosial-ykdysady aýratynlyklary hakynda göz önüne getirmeleri berýär.

Görkezme esbaplar taryhy prosesde halk köpçüliginiň roluny aýan etmek ýaly möhüm bilim-terbiýe berijilik

meseleleri çömekligi amala aşyrmaga-da mümkinçilik berýär. Görkezme esbaplary peýdalanýan mugallym okuwçylary gullaryň, daýhanlaryň senetçileriň, ýagny ähli maddy we ruhy gymmatlyklary döredijileriň zähmetleri bilen tanyşdyrýar.

Görkezme esbaplylyk mugallyma halk köpçüliginiň roluny başga jähtde şöhlelendirmäge-de kömek edýär. Halk – göreşiji, ýagny ezijilere garşy göreşe galkynyp, taryhy prosesde öňe gidýän hereketi amala aşyrýar.

Görkezme esbaplylygyň terbiýelemekligiň бүтін ulgamynda okuwçylary watançylyk, doganlyk-dostluk ruhunda terbiýelemekde uly ähmiýeti bar. Mysal üçin, mugallym çeper obrazlary peýdalanyp dünýäniň dürli ýurtlarynyň halklarynyň dünýä medeniýetini döretmeklige uly goşant goşandyklaryny ynandyryjy subut edýär.

Okuwçylara estetiki terbiýe bermek hem taryh mugallymynyň önünde duran möhüm meseleleriň biridir. Mysal üçin, «Gadymy dünýä» we «Orta asyrlar» taryhynyň öwrenilýän prosesinde okuwçylar dürli ýurtlaryň halklarynyň dürli taryhy eýýamlarda sungatlarynyň ösüşi bilen tanyşýarlar. Diňe çeper obrazlary peýdalanmak bilen okuwçylara grek şekillendiriş sungatyny, ýagny adamzadyň sazlaşykly ösüşini görkezýän sungaty, sungatyň orta asyrlardaky dini häsiýetini we beýlekileri görkezmek bolýar.

Emma görkezme esbaplary peýdalanmagyň önünde duran mesele okuwçylarda diňe maddy medeniýetiň predmetleri, taryhy wakalar, jemgyýetçilik durmuşynyň hadysalary hakyndaky çeper keşpli göz önüne getirmeleri döretmek bilen çäklenmeýär. Görkezme esbaplylyk çeper keşpli göz önüne getirmeler bilen berk baglanyşykly giňişlik göz önüne getirmelerini hem kemala getirmeli.

Mundan başga-da görkezme esbap serişdeleri aýratyn taryhy wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky wagty dikeltmeklige hem kömek edýär.

Taryh öwrenilende okuwçylary geçmiş bilen tanyşdyrmagyň ähli etaplarynda, okatmak prosesiniň ähli döwürlerinde görkezme esbaplylyk ýany bilen gidýär. Taryh boýunça maksatnamalarda okuwçylarda maglumat berýän dürli çeşmeler bilen işlemek başarnyklaryny kemala getirmek, taryhy faktlary dürli görnüşli aragatnaşyklarda we kesgitli ulgamda derňemek we jemlemek, olary deňeşdirmek, bahalandyrmak, bilim berýän çeşmeleri dürli taraplaýyn öwrenmek esasynda düşündirmek başarnyklaryny ösdürmek we beýlekiler anyk işlenilen. Şeýlelikde görkezme esbap serişdeleri duýgulaýyn we logiki birleşdirmek mümkinçiliklerini oňat üpjün edýär, okuwçylara bilim bermeklikdäki belli derejedäki bir taraplaýynlygy ýeňip geçmeklige, taryhy maglumatlary dilden beýan etmek usullaryny bazalandyrmaklygy üpjün edýär.

Sosiologlaryň barlaglaryna, pedagoglaryň gözegçiligine görä soňky 30-40 ýylda adam taryh boýunça ep-esli möçberdäki ylmy häzirkî zaman şertlerinde köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň we görkezme wagyzynyň kömegi bilen alýar.

Görkezme esbaplardan peýdalanmagyň umumy düzgünleri. Görkezme esbaplaryndan peýdalanmagyň şeýle usullary bardyr:

1. Ozaly bilen sapakda görkezme esbaplaryň has köp sanlysyny peýdalanmakdan saklanmaly. Olaryň adatdan daşary köp bolmagy okuwçylaryň ünsüni sapagyň esasy mazmunyndan sowýar, bu bolsa onuň çuň özleşdirilmegine zyýan ýetirip biler.

Sapakda görkezme esbaplardan peýdalanlanylanda mugallym ony ýöne görkezmek bilen çäklenmän, onuň kömegi bilen okuwçylar bilen kesgitli iş geçirse ähmiýetli bolýandygyny nazarda tutmak gerek. Iň gowusy köp bolmadyk (bir ýa-da iki surat, bir-iki diagramma) görkezme esbap ulanmaly, ýöne olary doly we maksada laýyk peýdalanmaly.

2.Sapaga degişli görkezme esbap maglumatlaryny saýlamak üçin oňat oýlanmaly. Akyl ýetirijilik we ideýa-terbiýeçilik taýdan iň zeruryny, iň gymmatlysyny saýlamaly. Maglumat mazmuny taýýndan okuwçylar üçin güýçýeterli we maglumat almak üçin amatly bolmaly.

Synpdaky okuwçylaryň ählisine görkezmek üçin niýetlenilen (karta, kartina, diagramma we beýlekiler) uly ölçegdäki diwar görkezme esbaplaryndan başga-da ýokary synp

larda kiçi ölçegli, paýlanylýan materiallardan (mysal üçin, gazetden we žurnalardan alnyp, gowy kagyza kleýlenen suratlar. Bulary her parta birden paýlamak, mugallymyň özüniň elinde görkezmegi ýa-da synp boýunça paýlap bermegi ýaly usullardan peýdalanyň ulanmak bolýar.) peýdalanmak hem gowy netije berýär. Aýratyn ýagdaýlarda okuwçylaryň hemmesiniň gerekli görkezme esbaba bilelikde seretmekleri üçin mugallymyň stoluna golaý partalarda ýerleşmeklerini teklip etmek hem bolýar. Ýokary synplarda bu tertip-düzgüni bozmaýar, ýöne ýokary synplar üçin ýörite görkezme esbaplaryň bolmazlygy mugallymyň ähli güýçýeterli serişdeleriň düzgünlerinden çykмага mejbur edýär.

3.Görkezme esbap materiallaryny kabul etmекlige okuwçylary taýýarlamagyň hem düýpli ähmiýeti bar. Ol adatça görkezme esbapyň görkezilişine laýyklykda gürrüniň ýa-da beýan etmәniň gidişinde amala aşyrylýar.

4.Görkezme esbaplar olaryň özlerine laýyk görkezmeklik bolmasa az netijeli bolýar.

Mugallymyň sözi görkezme esbap boýunça kabul etmekligi ýeňilleşdirýär, tertipleşdirýär, gönükdirýär, olaryň obrazlaryny okuwçylaryň aňynda baýlaşdyrýar we anyklaşdyrýar.

Okuwçy adatça kabul edilmeli şekiliň hemme böleklerini bellemeýär. Onuň ünsüniň ikinji derejeleý alamatlarda jemlenýän wagty-da seýrek bolmaýar. Mugallymyň sözi görkezilýän görkezme esbaplardaky iň esasy, iň düýpli zatlary

görmäge kömek edýär. Okuw kabul edijiligine ugrukdyryjy häsiýet berýär. Bu ýerde esasy mesele görkezme esbaplaryň kömegi bilen okuwçylary kesgitli netijelere, jemlemelere, ideýalara alyp barmak bolup durýar. Şonuň üçin hem görkezme esbaplary görkezmeklik mugallymyň sözi bilen utgaşykly alnyp barylýar. Ol görkezme esap materialyna düşünmeklige kömek etmeli.

Görkezme esbaplary görkezmeklik anyk we yzygiderli bolmaly, şeýle-de kabul etmekligi we derňemekligi guramaly. Iň ýönekeý diagrammalary görkezmeklik hem ady we biziň okuwçylaryň ünsüni çekmek isleýän ähli elementlerimizi görkezmek bilen alnyp barylmalı. (uzadylan elde saklanýan ýiti uçly görkezgiç arkaly görkezmek bilen). Görkezmeklikdäki islendik harsallyk kabul etmekligiň hilini peseldýär we derňew etmekligi kynlaşdyrýar. Aýratyn hem karta boýunça anyk görkezmeklik zerur. Kartanyň golaýynda görkezijiň oýlanyşyksyz hereketine ýol berilmeli däl. Kartanyň gapdalynda ýüzüni ýagtylyga tarap tutup durmaly (görkezme esbaba kölege düşmez ýaly), mugallym döwletleriň serhetlerini, punktlary (şäherleri), derýalary, (görkezijiň ujy bilen derýanyň akys ugry boýunça aşaklygyna) anyk görkezýär. Diagrammalary, shemalary we beýlekileri görkezmeklik hem edil şunuň ýaly anyk bolmaly.

Kartinalar (suratlar) görkezilende söz arkaly görkezmek bilen çäklenmek bolýar: “Merkezde biz görýäris...”, “Göni biziň önümizde...”, “Köşkden sagda...” we ş.m. Portret görkezilende görkezgiç ulanylmaýar, söz arkaly häsiýetnama bermek bilen çäklenilýär.

5. Görkezme sbaplary görkezmek we derňemek kesgitli düzgünlere bagly. Olaryň esasynda okuwy kabul etmekligiň kanunalaýyklygy ýatyr. Islendik predmeti ýa-da suraty kabul etmeklik kabul edilýän zadyň daş-töweregindäki ýagdaýlary, onuň berýän fonuny bölüp kabul etmeklikden başlanýar.

Mugallym bu bölmekligi ýenilleşdirmek we çaltlandyrmak üçin okuwçylaryň ünsüni olaryň ählisine görner ýaly ýerde ýerleşdirilen (karta ýa-da kartina hemme okuwçylara görner ýaly beýiklikde asylýar, maket ýa-da model beýik görkezme esbap görkezilýän stolda ýerleşdirilýär) görkezme esbaba gönükdirýär. Beýle etmeklik aýratyn hem görkezilýän okuw görkezme esbabynyň bölegini kabul etmek hakynda gürrüň gideninde zerur. Kartadaky gerek obýektiň diagrammanyň gerek böleginiň görkezgiç bilen görkezilmegi hökmandyr.

Synpda kabul etmekligiň başlangyç etapynda kabul etmekligi onuň detallarynda tapawut goýman bütinligine häsiýetlendirýän we ozaly bilen ünsüni onuň detallaryna gönükdirýän okuwçylar mydama bolýar. Bu ýa-da beýleki ýagdaýda gürrüň kabul etmekligiň başlangyç pursaty we düşünişmedik, ýagny entek böleklere bölünmedik, düşnüksiz, bütinleýin kabul etmek, entek bütinligine düşünilmedik tötänleýin elementler ýaly detallar hakynda barýar.

Şulara görä şu ýerde kabul etmäniň bütin dowamynda analiz-sintez prosesiniň böleklere bölünmedik bitewi zady kabul etmeklikden onuň bölekleriniň analiz edilişine we bütinligine kabul etmeklige geçilişiniň, düşnükli, ýeke-täk strukturada onuň detallarynyň arasyndaky arabaglanyşygyň we jemlenilen görnüşde mazmunyna düşünilişiniň nähili amala aşyrylýandygy göz önüne tutulýar.

Şeýlelikde okuwy kabul etmek prosesi kabul etmekligiň obýektiniň üstünde okuwçylaryň işjeň akyl işiniň prosesi bolup durýar. Ol onuň mazmunyny özleşdirmek, ele almak bilen, ýagny düşünmek, akyl ýetirmek bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Kabul etmekligiň bu işjeň işini guramaklykda mugallymyň meselesi oňa meýilnama laýyk we maksada gönükdirilen häsiýet bermekden ybaratdyr.

Okuwçylaryň ozaly bilen esasy baş zatda, ýagny predmeti bütinliginde, soň onuň detallaryny analiz etmeklige

geçmeklikde, onuň bölekleriniň arasyndaky baglanyşygy dikeltmeklikde, şeýle obrazda oňa jemlenilen, bitewi görnüşde düşünmeklikde ünslerini jemlemekligi öwrenmekleri gerek.

Okuw-görkezme esbaplarynyň görnüşleri. Görkezme esbaplardan peýdalanmagyň usullaryny kämilleşdirmegiň zerur şertleriniň biri olary toparlara bölmekdir. Bu işe usulnamaçy alymlar öz işlerinde seredip geçipdirler. Bu barada Nikiforow D.N., Sklýarenko S.R. dagy öz pikirlerini beýan edýärler. Olar taryh boýunça görkezme esbaplary iki alamat – mazmuny bilen formasy (gaýtadan döredilişiniň, ýerine ýetirilişiniň tehnikasy boýunça) boýunça toparlara bölýärler.

Mazmuny boýunça şekillendiriş we şertli görkezme esbaplaryny tapawutlandyryrlar.

Şekillendiriş görkezme esbaplaryna: 1)taryhy ýadygärlikleriň we olaryň restowrasiýasynyň göçürilen suratlary (arhitektura, durmuş), ýazuw ýadygärlikleri, žiwopis miniatýurasy we beýlekiler; 2)taryhy şahsyýetleriň portretleri; 3)ýiti synpy we syýasy göreşe şaýatlyk edýän gülki suratlary; 4)halk köpçüligi bilen ýa-da beýleki wakalary we jemgyýetçilik durmuşynyň hadysalaryny suratlandyryýan çeper we okuw kartinalary girýär.

Şertli görkezme esbaplara wagt we giňişlik boýunça gatnaşyklary hem-de jemlemeleri grafiki aňladýan esbaplar girýär. Munda 1)kartalar - umumy, tematiki we territorial-obzor; 2)shemalar – ykdysady, sosial-syýasy, harby we rewolýusion-taryhy, şeýle hem medeni-taryhy; 3)tablisalar – hronologik, sinhromik we tekst tablisalary tapawutlandyrylýar.

Formasy boýunça (ýerine ýetirilişiniň tehnikasy boýunça) çap edilen, ekran we elde taýýarlanylýan görkezme esbaplar tapawutlandyrylýar. Çap edilen görkezme esbaplara: 1)synp bilen işlemek üçin diwardan asylyýan – kartinalar, kartalar we applikasiýalar; 2)stoluň üstünde goýlup ulanylýan – albomlar we atlaslar (taryhy-geografiki we medeni-taryhy); 3)okuw kitabyndaky illýustrasiýalar girýär. Soňky iki kiçi topar

görkezme esbaplary umumy alamat – suratlaryň (şekilleriň) mazmuny boýunça okuwçylaryň indiwiđual işlerini birleşdirýändigini bellenilýär.

Görkezme esbaplaryň ikinji toparyny ekran serişdeleri düzýär. Olar ekrana swet elektro-apparaturalaryň kömegi bilen fotografik usulda eksponirleýärler, ýagny gerekli zatlary gaýtadan dikeldýärler.

Üçünji topara köpsanly elde taýýarlanylýan görkezme esbaplar girýär. Olar mugallymyň we okuwçylaryň döredijilik işleriniň netijesi bolup durýar, şonuň üçin olaryň hemme görnüşlerini getirmek mümkin däl diýip bellemek bilen awtorlar olary iki sany esasy kiçi topara bölýärler: 1) tekiz (üsti) elde taýýarlanylýan görkezme esbaplar: a) shematik suratlar, diagrammalar, meýilnamalar, hüjümleriň shemalary we ş.m. Mugallymyň we okuwçylaryň synp tagtasyna ýa-da kagyza çeken suratlary; b) applikasiýalar – synp tagtasyna shematik görnüşde ýerleşdirilýän we üsti ýetirilýän, oňünden taýýarlanylýan suratlar; 2) taryh boýunça göwrümlü görkezme esbaplar. Bulara gäpler, modeller, maketler, diagrammalar girýär.

Gora P.W. görkezme esbaplaryň ähli köp görnüşliligini nazarda tutup olary şertli baş topara bölmek bolýandygyny belleýär. Munda görkezme esbaplaryň her bir toparynyň görkezilişi ýa-da okuwda peýdalanylyşy boýunça biri-birinden haýsydyr bir düýpli tarapy boýunça tapawutlanýandygyny aýdýar.

Birinji topar – bu topar görkezme esbaplary mugallym ähli synpa birbada görkezýär. Oňa diwar (tekiz) görkezme esbaplary, ýagny fabrik usulyndan ýa-da öz güýjüň bilen elde taýýarlanylýan we elde taýýarlanylýan göwrümlü görkezme esbaplaryň ýeterlik köp möçberi girýär.

Diwar görkezme esbaplaryna: okuw kartinalary, portretler, žiwopis eserleriniň göçürilen suratlary, taryhy kartalar we beýlekiler girýär. Göwrümlü görkezme esbaplara

arhitektura ýadygärlikleriniň uly ölçegdäki maketleri, dürli mehanizmleriň modelleri (nusgalary, şekilleri), maglumat beriş serişdeleri (nutk, maglumat, habar) we beýlekiler girýär. Bu toparyň görkezme esbaplarynyň kömegi bilen mugallymyň ýolbaşçylygy astynda synpyň okuwçylarynyň ählisi bilen frontal (frontal, umumy, ähli ýerde) işi guramak bolýar. Bu görkezme esbaplaryň görkezilişiniň tehnikasy meňzeş esasyda bolýar.

Ikinji topar – bu tekiz we göwrümlü paýlanan (stoluň üstünde goýulýan) görkezme esbaplar: dokumental fotografiýa (fotoda alnan suratlar, ýazgylar) we fotokopiýa, medeniýetiň taryhyna degişli albomdan alnan tablisa; otkrytkalar we uly bolmadyk kartinadan göçürilen suratlar; taryhy atlaslar we kontur kartalaryň toplumu; okuw kitabyňyň illýustrasiýasy (surat, şekil, içi suratly kitap) okuwçylaryň elde taýýarlan görkezme esbaplary girýär.

Üçünji topar – bu synp tagtasyndaky illýustrasiýa: 1)mel bilen ýerine ýetirilýän suratlar, çyzgylar, meýilnamalar, grafikalar (predmetleri reňk ulanmazdan çyzyklar we ştrihler arkaly şekillendiriş sungaty); 2) (ýazuw ýa-da çap harplarynyň şekili; gadymy golýazmalaryň grafikasy); applikasiýalar (gurnama surat, gurnama bezeg); biri-birleri bilen utgaşdyrylan ownuk suratlaryň peýdalanylmagy; çyzgylar we ş.m. Ownuk zatlaryň illýustrasiýasy kiçijik bolsa-da bütün synp boýunça bir wagtda kabul edilýändigini (düşünmek, özleşdirmek üçin) bilen özünde görkezme esbaplylygyň aýratyn görnüşini görkezýär, ýagny demonstrasiýanyň tehnikasynyň özboluşlylygy bilen tapawutlanýar.

Dördünji topar – bular ekran görkezme esbaplarydyr: okuw we çeper filmler; okuw telewizion gepleşikleri, diapozitiwler, fotodiapozitiw (proýeksion fonar arkaly ekranda görkezmek üçin çüýşä ýa-da başga plýonka alnan fotosurat); diafilmler, dürli görnüşli dürli tekiz illýustrasiýalar –

otkrytkalar, fotografiýalar, suratlar, multimedíýa tehnologiýalary, interaktiw tagta we ş.m.

Ekran görkezme esbaplary has çylşyrymly we şonuň bilen birlikde görkezme esbaplaryň geljegi bar bolan görnüşidir. Olary okuwda peýdalanmak mugallymdan diňe bir usulnama bilimini talap etmän, eýsem az hem bolsa tehniki taýýarlygy; gurluşy hakyndaky bilimi, ekran apparaturalarynyň hereket ediş ýörelgelerini we ondan peýdalanmak başarnyklaryny talap edýär.

Bäşinji topar – bular taryh dersi boýunça guralýan okuw gezelenç görkezme esbap serişdeleri diýlip atlandyrylýar. Muňa taryhy zat ýadygärlikleri we ýadygärlik ýerler, dürli görnüşli taryhy, ülkäni öwreniş ekspedisiýalary we beýleki muzeýler, şol sanda okuwçylaryň öz güýçleri bilen mekdepde döredilen muzeýleriniň esbaplary girýär. Bu maglumatlar bilen okuwçylar esasan synpdan daşary wagtda taryhy gezelençler ýa-da turistiki ýörişler wagtynda tanyşýarlar.

Birnçe usulnamaçylar bolsa okatmaklygyň dürli serişdelerini aşakday ýaly topara bölýär:

1. Olarda peýdalanylýan maglumatyň häsiýeti boýunça (dokumental ýa-da çeper);
2. Kabul edilişiniň görnüşü boýunça (görüş, görüş-eşidiş, eşidiş);
3. Maglumat bermekligiň ýollary boýunça (tehniki apparatlaryň kömegi bilen ýa-da olarsyz – tradision ýol bilen, hereketsizlikde ýa-da dinamikada – hereketiň barşynda);
4. Olar bilen işiň guramaçylyk formasy boýunça (görkezilýän esbaplar esasynda frontal iş we paýlanylýan illýustratiw materiallar esasynda toparlaýyn ýa-da individual iş);

Ýokarda sanalan okatmaklygyň esasy serişdelerini şeýle çyzgyda berýärler. Taryh boýunça okatmaklygyň görkezme esbaplary.

§7. Taryh sapaklarynda şertli we şekillendirilen-çekilen okuw görkezme esbaplaryndan peýdalanmagyň usullary

Sapakda şertli-grafiki görkezme esbaplaryndan peýdalanmak. Şertli-grafiki görkezme esbaplar diýip wagty we giňişligi boýunça laýyk getirliip hem-de jemlenilip grafiki usulda aňladylýan görkezme esbaplara aýdýarys. Bulara kartadan başga shemalar, tablisalar, diagrammalar we beýlekiler girýär. Shemalar öz nobatynda ykdysady, durmuş-syýasy, harby-taryhy şeýle-de medeni-taryhy shemalara, tablisalar bolsa hronologik, sinhronik, tekst tablisalar ýaly görnüşlere bölünýärler.

Taryh sapagynda şertli-grafiki görkezme esbaplar giňden peýdalanýlar. Sebäbi olar bir tarapdan düşüňjeleriň kemala gelmeginiň esasy bolan jemlenilen göz önüne getirmeleri görkezip şekillendirmegi, ikinji bir tarapdan eşidiş we görüş obrazlaryny bilelikde ulanmaga mugallyma mümkinçilik berýär. Mugallym okuwçylara wakalaryň arasyndaky arabaglanyşygy we özara garaşlylygy anyk göz önüne getirmekligi berýär. Shemalar bolup geçen wakany, taryhy hadysany aňsatlaşdyryp, esasy we ikinji derejeli meseleleri bölüp okuwçylary düşüňjeleri özleşdirmeklige alyp barýar.

Tablisalar okatmaklygyň serişdesi hökmünde taryh dersi boýunça düzgün bolşy ýaly tematik taýdan saýlanylan we ulgamlaşdyrylan birnäçe bilimleriniň gysga beýanyndan düzülýär. Usulnama edebiýatlarynda esasan “niredede maglumat dikligine ýa-da keseligine, ýa-da beýleki sütünde” jemlenilen bolsa tablisalar diýlip hasap edilýär. Emma tablisalardaky maglumatlaryň “şekillendiriş formasyna aňladylyp bilinýän wagtalarynyň-da seýrek dældigi” bellenilýär.

Tablisalar dürli görnüşli maglumatlardan düzülýär. Tablisalardaky obýektleriň sany, olaryň häsiýeti, ýerleşiş tertibi, mazmunynyň açylyşynyň kanunalaýyklygy – bularyň

hemmesi her bir anyk tablisanyň öňünde duran ýumuşlary kesgitleýär.

Emma taryh boýunça tablisalar hökman hereketsiz bolmaly diýip düşünmeli däl. Mysal üçin, mugallymyň sapagyň gidişinde ýörite göz öňünde tutulýan (ýagny ýörite goýulýan) ýerde kem-kemden amplikasiýalary belli bir tertipde goýuşyny alyp göreliň. Şeýle gurluşlaryň her birinde jemleýji häsiýetdäki hereketli tablisalary emele getirýär.

Elde taýýarlanylýan hereketli tablisalary dürli görnüşli materiallardan taýýarlamak bolýar. Ýörite taýýarlanylýan suratlardan, medeniýetiň taryhy boýunça surat bukjalarynyň listlerinden, sungat eserlerinden we beýleki žurnallardan, gazetlerden göçürilen suratlardan ýörite edilen suratlary ahyrky hasapda öwrenilýän temany “sintetik obrazda” bermekligi (öwrenmekligi) amala aşyran tertipde biri-biri bilen baglanyşykly düzmek bolýar.

Şeýle tablisalardan gerek bolan wagty bir ýazgyny ýa-da suraty aýryp ýerine başga birini goýup ulanyp bolýar.

Shemanyň kömegi bilen uruşlaryň gidişine ýerli şertleriň täsir edişini görkezmek hem mümkin.

Taryhy wakalaryň manysyny açmaklyga meýilnama hem ýakýndan ýardam edýär.

Aýratyn ýagdaýlarda birnäçe wakalar we hadysalar kartoshemalarda-da berilýär. Kartoshema kartadan onda diňe haýsydyr bir üns berip nygtalýan taryhy prosesini, hadysanyň ýa-da wakanyň açyk şöhlelenendirilýändigini, şol wagtda bu döwürdäki beýleki prosesleriň, hadysanyň ýa-da wakanyň düýbünden (bellenilmeýär) aňladylmaýandygy bilen tapawutlanýar. Mysal üçin, “Tarp ýerleriň we magdan kánleriniň özleşdirilen etraplary” diýen kartoshemada esasy üns täze döredilen gala meýdanlarynyň territoriýasyny görkezmeklige berilýär.

Diagramma san taýdan aňladylan islendik ululyklaryň arasyndaky gatnaşyklary görkezmäge kömek edýär. Çyzykly

diagrammalar iki ýa-da birnäçe ululyklary ýöne deňeşdirmäge mümkinçilik berýär. Has çylşyrymly çyzykly diagrammalar “köpçyzykly ýa-da egri diagramma” diýip atlandyrylýar. Köp çyzykly diagrammalar iki maglumatyň arasyndaky garaşlylygy (baglylygy) görkezmäge mümkinçilik berýär, şonuň üçin şekillendirilýän hadysanyň ösüşi bütinligine kesgitlenýär. Mysal üçin, mugallym XX asyryň başynda möhüm imperialistik ýurtlaryň ykdysady ösüşini görkezýär. Bu ýerde maglumatlaryň biri ýyllar bolýar, beýlekisi sanlar görkezilen ýyllarda ykdysady ösüşiň görkezijieri bolýar. Bu ýerde çylşyrymly ýa-da egri diagramma ykdysadyýetiň ösüş tendensiýasyny tutuşlygyna häsiýetlendirýär: ABŞ we Germaniýa üçin ol çalt we endigansyz ösüşe, Angliýa we Fransiýa üçin haýal tempe eýe bolupdyr.

Sebäbi ýokarda getirilen mysalda bir listde birnäçe çylşyrymly diagramma ýerleşdirilen. Bu diagrammalaryň hemmesi bile alnan, ýagny munda diňe her ýurduň ösüş tendensiýasy mälüm bolman, eýsem möhüm taryhy kanunalaýyklyk: XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda ýaş kapitalistik ýurtlaryň çalt we endigansyz ösýändigini, şol wagtda köne kapitalistik ýurtlaryň öz ösüş tempini ep-esli peseldendigi hem görkezilýär. Şeýlelikde diagramma hadysany analizlemäge we esasy kanunalaýyklygy aýan etmäge mümkinçilik berýär.

Umuman aýdanymyzda mugallyma kyn hem çylşyrymly düşüňjeleri düşündirmek üçin şertli-grafiki çyzgylar örän zerur. Mugallym şertli belgileriň we simwollaryň birnäçesini çekmek bilen diňe bir okuw maglumatyny düşündirmän, olaryň okuwçylaryň ýadynda berk galmagyny-da gazanýar.

Şertli-grafiki çyzgylar synp tagtasyna çyzylsa, okuwçylar olar arkaly berilýän okuw maglumatyna oňat düşüňýärler. Şonuň üçin hem sapagyň gidişinde mugallym synp tagtasynda okuwçylar bolsa öz depderlerine meýilnamalary, shemalary, diagrammalary we beýlekileri çyzýarlar, tablisalary

doldurýarlar. Şonuň üçin bularyň usullaryny ele almak her bir mugallymyň göniden-göni borjy bolup durýar.

Taryh sapagynda pedagogiki surat çekmekligiň başyny başlaýjy W.S.Murzaýew bularyň ähmiýeti barada şeýle diýýär: “Synp tagtasyndaky suratyň düýbünden çalşyryp bolmajak adatdan daşary pedagogik gymmatly tarapy bar. Synp tagtasyndaky surat – janly, örän okgunly, şol bir wagtda döreýän we gysga wagtlykdyr, ol ýönekeý hem-de görnüp durandyr. Ol anyk we düşnüklidir. Surat şekillendirilýän obýekti we hadysany böeklere bölýär we täzeden birleşdirýär. Mugallym hadysany yzygiderlilikde we gerek bolsa islendik ýerini bölüp hem görkezip bilýär.”

Çyzgylary ulanmak usulyňyň aýratynlyklarynyň biri olary mugallymyň okuwçylaryň göz önünde özüniň döredijiligi bilen amala aşyýandygyndan ybaratdyr. Bu döredijilik prosesine gatnaşyjylar bolan okuwçylar jogap berenlerinde synp tagtasynda we şol bir wagtda öz taryh depderlerinde bu işi mugallymyň çyzgysy boýunça gaýtalaýarlar, ýagny gaýtdan dikeldýärler. Bu bolsa okuwçylaryň okuw maglumatyna oňat düşünmeklerine eltmek bilen bir wagtda olaryň çyzgy, surat çekmek başarnyklaryny-da kämilleşdirýär.

Diagrammalar wakalaryň we hadysalaryň arasyndaky logiki arabaglanyşygy, gatnaşyklary dikeltmäge, taryhy prosesde bu hadysanyň we wakanyň ornuny hem-de roluny kesgitlemäge kömek edýär.

Şekillendiriş görkezme esbaplaryny ulanmagyň ähmiýeti. Kartina bu kagyza, synp tagtasyna, mata reňk bilen ýerine ýetirilýän žiwopis eseridir. Oňa portret, peýzaž, natýurmort girýär. Kartina sözi karta – “kagyz” diýen italýan sözünden emele gelipdir. Kartina sözünüň ilkibaşlangyç manysy – “inçe, owadan, bezelen kagyz diýmekligi aňladypdyr. (kartina – karta – “bezelen kagyz”).

Şu ýerden hem görnüşi ýaly kartina şekillendiriş sungatynyň eseridir. Onuň möhüm serişdeligine şaýatlyk edýän alamatyň

biri-de surat bilen aýrylmaz baglanyşykly reňkiniň çeper aňladylmagydyr. Bu bolsa kartinalaryň köp obrazly hakyky dünýäsini – göwrümini, reňkini, tebigaty, adam we durmuşyň ähli oblastlarynda onuň işini we ş.m. örän oňat görkezmekligi bermäge mümkinçilik berýär. Žiwopisçi çeper tärleri peýdalanyp kartinada adam emosiýasyny obrazly berýär. Bu bolsa kartinany görüjilerde onuň täsirini has berkleşdirýär.

Kartinalar tebigaty boýunça daş-töweregi gurşap alan dünýäni, şol bir wagtda taryhy wakalary we hadysalary çeper formada örän oňat şöhlendirmäge ukyplydyrlar.

Taryhy okatmagyň serişdesi hökmünde kartinalaryň didaktiki mümkinçiligi uludyr. Olarda gürrüň kesgitli sýužet bilen gutarýar. Ýagny olar бүтін gürrüňi mazmunyndan düzülýär. Bu ýagdaýy we kartinadaky hereketsiz suraty hasaba alsaň, bulary onuň uly artykmaç tarapy diýip hasap etmek bolýar.

Okatmagyň serişdesi hökmünde ýörite okuw kartinalary, şeýle-de taryhy prosesiň ösüşiniň gidişinde kesgitleýji rol oýnan möhüm wakalary we hadysalary ylmy tarapdan ynamlylygy bilen şöhlendirýän žiwopis eserleri-de peýdalanylýar. Sungat eserleri bilen deňeşdireniňde okuw kartinalary artykmaçlyga eýedir: esasan ol ýörite zakaz boýunça döredilýär, şonuň üçin hem wakanyň ýa-da hadysanyň maksatnamada üns berilýän tarapyny aýratyn anyk görkezmäge mümkinçilik berýär.

Taryh sapagynda kartina mugallymyň beýan edişini (wakalaryň kartina boýunça gürrüňi, taryhy peýzaž boýunça düşündiriş, portret boýunça häsiýetnama) diňleýjiler – okuwçylar üçin görüş daýanjy bolup hyzmat edýär. Şonuň bilen bir wagtda okuwçylar kartina boýunça öz ýoldaşlarynyň berýän maglumatlaryny diňleýän halatlarynda-da görüş daýanjy bolup hyzmat edýärler. Gürrüňiň kartina bilen utgaşdyrylmagy ony has anyk, has düsnükli we ynandyryjy edýär.

Ýokary synplarda “ kartina boýunça gürrüň” usuly barha seýrek ulanylýar. Bu synplarda kartina mugallymyň beýan eden maglumatlaryny görmek üçin daýanç hökmünde ulanylman, eýsem mugallym tarapyndan beýan edilýan teoretik maglumaty anyklaşdyrmaga, suratlandyrmaga kömek edýär. Dersiň çylşyrymly soraglaryny düşündirmeklige ýardam edýär.

Islendik usulda we sapagyň islendik etapynda kartinalar peýdalanylanda mugallymyň möhüm meselelerinden biri olary okuwçylaryň işjeň bilim almaklarynyň çeşmesi hökmünde peýdalanmagy guramakdyr. Kartinananyň özüniň peýdalanylmagy islendik beýleki görkezme esbaplar ýaly egerde kartina boýunça gürrüňi mugallym alyp baran halatynda-da okuwçylaryň kabul edijiligi we pikirlenmegini ösdürýär. Kartina boýunça gürrüň mekdep okuwçylarynyň akyly ýetirijilik işjeňligini adatdan daşary ýokarlandyrmagyň serişdesi bolup hyzmat edýar. Bu birinjiden kartina boýunça goýlan soraglar bilen ugurdaş gürrüňiň gidişinde, ikinjiden kartina boýunça gelnen netijeleriň üstünde işi guramagyň gidişinde, (gürrüňiň yzy bilen giňişleýin gürrüň formasynda) we kartina boýunça gürrüňden öň problema – akyly ýetirijilik ýumşuny peýdalanamak ýoly bilen amala aşyrylýar.

Ýöne okuwçylaryň özleriniň kartinadan has işjeň bilim almaklary haçan-da kartina boýunça bütinleýin, giňişleýin formada derňemek guralanda (esasy obrazda tipiki) göwnejaý amala aşyrylýar.

Şeýle gürrüňiň häsiýeti okuwçylaryň ýaşlary bilen baglylykda üýtgeýär. V synpda has ýönekeý soraglar esasynda guralýar, netijeler göniden-göni mugallymyň kömegi bilen formulirlenýär, kartinadaky köp zatlary mugallymyň özi düşündirmäge mejbur bolýar. Mysal üçin, “Mamontyň awlanyşy” diýen kartina boýunça gürrüňiň soraglary aşakdakylar boýunça amala aşyrylyp bilner. “Kim güýçli? Mamontmy ýa-da adam?” Elbetde mamont, serediň ol nähili uly, onuň aýaklary nähili agyr, onuň gyýaklary nähili uly?

Çagalar indi siz oýlanyň: bu söweşde kim ýeňer? Adam nämese bilen güýçli? Ol näme bilen ýaraglanan? Ol ýekelikde nähili hereket edýär? Mamont bilen adam ýekelikde göreşip bilermi? Şeýlelikde okuwçylar kartinadan ilkidurmuş awçylaryň ýaraglary hakynda, adamlaryň köçülikleýin zähmetleri hakynda bilýärler. Mugallymyň ýolbaşçylygy astynda kartina boýunça ýönekeý neýijä gelýärler. VII synpda kartina boýunça gürrüň başga häsiýete eýe bolýar.

Taryh sapagynda kartina mugallymyň gürrüňiniň emosional täsirini, öwrenilýän maglumatyň emosional we ahlak manysyny adatdan daşary güýçlendiriji bolup hem çykyş edýär. Kiçi synplarda bu maksat oňat okuw kartinasynyň üstünlikli bolmagy bilen amala aşyrylýar, ýokary synplarda kartinalaryň emosional dăp-dessur manysy uly sungat eserlerini beýik hudožnikleriň kartinalarynyň reproduksiýasyny çekmeklik bilen gazanylýar. Umuman aýdanymyzda kartinalar okuwçylara diňe bir ol ýa-da beýleki wakanyň nähili bolup geçendigini göz önüne getirmeklige kömek bermek bilen çäklenmän, kuwwatly terbiýeçilik serişdeleriniň hatarynda okuwçylaryň aňynda uzak wagtlyk yz galdyrýar.

Şekillendiriş görkezme esbaplarynyň görnüşleri.

Taryh okadylanda peýdalanylýan şekillendiriş görkezme esbaplarynyň arasynda möhüm orny taryhy temadaky kartinalar eýeleýär. Mekdepde peýdalanylýan taryhy kartinalar sýužetiniň häsiýeti boýunça tapawutlanýarlar:

1. Wakalaýyn kartinalar. Wakalaýyn kartinalarda adatça taryhyň haýsydyr bir wagtynda hakykatdan bolup geçen, gaýtalanmaýan ýeke-täk pursat görkezilýär. Okuw maksady bilen adatça taryhy ösüşiniň gidişinde düýpli ähmiýete eýe bolan, möhüm tartyhy wakanyň şöhlendiriýän wakalaýyn (epizodik) kartinalar peýdalanylýar. Mysal üçin, bilşimiz ýaly Fransiýany iňlislerden azat etmeklik ugrundaky ýüz ýyllyk uruş döwründe basybalyjylara garşy halkyň watançylyk hereketiniň başynda duran Žanna d'Ark adatdan daşary uly rol oýnaýar. Şonuň üçin

hem bu temada kartinanyň döredilmegi örän dogry (Žanna d' Arkyň Orleandaky çykyşy).

2. Tipiki kartinalar. Tipiki kartinalar öwrenilýän eýýam üçin tipiki bolan taryhy hadysalary şöhlendirýärler. Bu hadysalar durmuşda köp gezek gaýtalanýar. Bular öz döwründäki jemgyýetçilik gatnaşyklaryny görkezme esbaply aňladýan durmuş sahnalaryny, hojalykdaky, syýasy durmuşdaky her güňki ýaşaýyş durmuşy şöhlendirýärler. Mysal üçin, “Gadymy Gresiýada gullaryň satylyşy” (hudožnik H.M.Lopes). Şunuň ýaly mekdep üçin neşir edilen tipiki kartinalar örän köp. Olarda Müsürde, Gresiýada, Rimde (“Hram hojalygy”, “Küýzegärleriň ussahanasy”, “Rimde gul eýesiniň mülkünde”), gullaryň gündelik ezilişi, orta asyrlarda krepostnoý daýhanlaryň (“Feodala obrok ýygnaýyşy”) we ş.m. görkezilýär.

Wakalaýyn we tipiki kartinalaryň arasyndaky bölünişik sertli. Sebäbi suratlardaky her bir epizodda hemme eýýam üçin бүтінligine tipiki bolan alamatlaryň bolmagy gutulgyssyzdyr. Şol bir wagtda бүтінleý diýen ýaly tipiki kartina haýsydyr bir anyk taryhy waka bilen baglanyşykly bolup biler.

3. Taryhy peýzaž (manzar). Taryhy temadaky kartinalaryň aýratyn toparyny gadymy şäherler, desgalar, arhitektura ýadygärlikleri hem ansamblary (Afiny Akropoly, Kreml Iwan Kalita döwründe) we ş.m. düzýär. Kartinalaryň bu görnüşini, ýagny tartyhy peýzaža mugallymyň beýan etmesi we düşündirmesi gerek.

4. Taryhy portretler. Portret ozaly bilen taryhy şahsyýetiň obrazyny anyklaşdyrýar. Olary okuwçylaryň aňyna golaýlaşdyrýar. Çeper portretlerde бүтінleý elmydama diýen ýaly eýýamyň häsiýetleri we aýratynlyklary şöhlendirilýär. Düzgün bolşy ýaly portret taryhy bolýar. Portretde şekillendirilen adamyň umumy keşbi, onuň geým-gejimi, saçynyň oňarylyşy, daş-töwregini gurşap alan predmetler

taryhy bolýarlar. XVII asyrdaky ýaşan şahsyň geýnişi bilen XVIII asyryňkyny saýgarmak bolýar.

Adatça portretlerde şol şahsyýetiň kesgitli synpy, jemgyýetçilik synpa degişlidigi, hatda hünärine (mysal üçin, Mendeleýew D.I. himiki laboratoriyada) çenli açyk aýdyň aňladylýar. Şeýlelikde taryhy portret okuwçylary öwrenilýän döwrüň adamlarynyň keşbi bilen tanyşdyrmaga we eýýamyň özboluşly kaloritini duýmaga kömek edýär. Uly akyl ýetirijilik gymmatlygy berýär.

Taryhy portretler bilen işlemegiň usullarynyň meýilnamasynda aşakdakylary tapawutlandyrmak maksada laýyk.

1)Sýužetli ýa-da durmuş kompozisiýasyna girizilen portret şekillendirmesi şol şahsyýetiň dumuşy ýa-da işi üçin häsiýetli bolýar. (Mysal üçin W.I.Surikowyň “Rus goşunlarynyň Alplardan geçişi”). Sýužetli portretleriň köpüsi hudožnikler tarapyndan giçki döwürlerde resminama materiallar esasynda döredilen kartinalar bolup, taryhy žiwopise degişlidirler.

Sýužetli portretlere biz şol şahsyň dumuşyna we işine laýyk gelýän tarapyňy beýan edenimizde ýüzlenýäris. Sýužetli portretler islendik ýaşdaky mekdep okuwçylary üçin güýç ýeterlidir. Ol mugallyma taryhy şahsyýeti ýönekeý we ynandyryjy häsiýetlendirmäge, onuň sosial sredasyna we onuň işiniň ýagdaýyna mahsus bolan taraplaryny görkezmäge kömek edýär. Şeýle portretler bilen işlemegiň usullary köplenç wakalaýyn ýa-da tipiki kartinalary peýdalanmagyň usullaryna gabat gelýär.

2)Taryhy portretleriň görnüşleriniň biri toparlaýyn portretidir. Ol öwrenilýän eýýamyň sosial gatnaşyklaryny açmagyň görkezme esbap serişdeleriniň biri hökmünde peýdalanaylyp bilner. Toparlaýyn portretler hem individual portretlere garanda şekillendirilen personažlara synpy degişlilik häsiýetnamasyny bermeklige kömek edýär. Toparyň umumy

gurluşy, geýimi, saç-sakgaly olaryň şol sosial topara degişlidigini aňlatmak bilen birlikde tipiki häsiýetleri aňlatmaklygy ýenilleşdirýär, okuwçylary kesgitli netijelere we jemlemelere alyp barýar. Toparlaýyn portret ol ýa-da beýleki eýýamyň köpçüligine janly we görkezme esbaply häsiýetnama bermäge kömek edýär.

Haçanda mugallym öz önünde taryhy şahsyýetiň jemgyýetçilik, döwlet işinde onuň taryhy figura hökmündäki roluny görkezmekligi mesele edip goýanda, mugallym taryhy şahsyýetiň işiniň daşky atributlarynyň obrazyna ünsi (tribuna, ýaraglar, orden, general lentasy we ş.m.) çekýär. Şeýle portreti şertli gahrymançylykly portret diýip atlandyrmak mümkin. Şeýle portrete mugalltym taryhy şahsyýete jemleýji baha bermek we onuň taryhy roluna baha bermek bilen baglanyşykly ýüzlenip bilýär.

4)Mugallymyň esasy meselesi taryhy şahsyýetiň içki keşbini açmak, oňa şahsyýet hökmünde häsiýetnama bermek bolan halatynda, ol içgin hakyky portret peýdalanýar.

Şeýle portret bilen işlemeklik ýaňy işe başlan mugallymlar üçin kynçylyk döredýär. Bu ýerde gürrüň taryhy şahsyýete durmuşy we işi esasynda häsiýetnama bermek esasynda portret boýunça häsiýetnama, portretde aňladylan şahsyň häsiýetlerini keşbiň individual aýratynlyklaryny okuwçylara düşündirmek hakynda barýar.

§8. Sapakda taryhy kartalardan peýdalanmak

Kartalardan peýdalanmagyň ähmiýeti. Şertli-grafiki görkezme esbaplaryň arasynda has möhüm orny karta eýeleýär. Taryhy karta – bu geografik kartada dürli taryhy wakanyň we hadysanyň grafiki şöhlelendirilmesidir.

Kartanyň önünde duran esasy mesele taryhy wakany we hadysany kesgitli geografiki şertde bermekden ybaratdyr. Umuman aýdanymyzda karta gürrüňi edilýän taryhy wakanyň nirede bolup geçendigini şertli formada göz önüne getirmekligi

berýär. Karta barada görnükli pedagog N.Çaryýew şeýle diýip ýazýar: “Karta okuw kitabyndan soň iň gymmatly gollanma we okuw görkezme esbabydyr.” Alymyň örän ýerlikli belleýşi ýaly, taryhy karta öwrenilýän wakalara düşünmeklige ýardam edýän maglumatlaryň köp ýerleşen çeşmeleriniň biri bolup, ol okuwçylaryň akyl ýetirijilik mümkinçiliklerini, özbaşdak işlemek ýaly endiklerini ösdürmeklige hem kömek edýär. Okuwçylara kartadan peýdalanmagyň dürli ýollary öwredilse, olar öwrenilýän okuw maglumatlaryny gowy özleşdirýärler.

Aýratyn taryhy wakalaryň sebäpleri düşündirilende hem karta peýdalanylsa oňat netije berýär. Meselem, ruslar “Gökdepe gyrgynçylygynyň” öň ýanlarynda demir ýol gurluşygyny çalt depginlerde alyp barýarlar. Mugallym okuwçylara: Näme üçin ruslar bu ýoluň gurluşygyny çaltlandyrypdyrlar? Öňki bar ýollaryň nähili kemçiligi bolupdyr? diýen ýaly soraglary berýär. Bu soraglara jogap kartanyň derňewi esasynda berilýär. Ýagny okuwçylar öňki bar ýollar bilen atly, düýeli hereket etseler, ruslar üçin amatsyz boljak. Demir ýol ruslara Türkmenistanyň beýleki ýerlerini eýelemek üçin goşuny, azygy, ýaraglary we beýlekileri çalt daşamaga mümkinçilik berjek diýen ýaly berýän jogaplaryny şol demir ýoly kartadan görkezmek bilen utgaşdyryp alyp barýarlar.

Şular bilen birlikde karta bilen işlemek arkaly taryhy wakalaryň sebäp netije arabaglanyşyklaryna gowy düşünmeklerine ýardam etmek hem bolýar. Meselem, 9-njy synpda “Türkmenistanyň taryhy” dersinde “Türkmenistanyň basylyp alynmagynyň tamamlanmagy” atly tema geçilende Hywa hanlary, Eýran şalary bilen türkmen taýpalarynyň arasyndaky bolup geçen söweşleri ýatladyp, şol döwürde birnäçe türkmen taýpalarynyň Russiýanyň raýatlygyna isleg bildirmekleriniň sebäpleriniň birine we ahyrky getiren netijesine düşünmeklerini gazanmak bolýar. Sebäbi karta bilen

işlemek esasynda türkmen taýpalarynyň daş-töweregindäki goňşy döwletler tarapyndan gysylandygy oňat düşündirilýär.

Taryhy kartalar wakalary düşündirmäge, olaryň arasyndaky arabaglanyşygy dikeltmäge ýakynan kömek berýär. Mysal üçin, mugallym Daňdanakan söweşi barada gürrüň bereninde, kartanyň kömegi bilen okuwçylaryň harby hereketleriň gidişine, serkerdäniň maksadyna, söweş meýdanynyň saýlanylyşyna we beýlekilere düşünmeklerine kömek edýär.

Kartanyň kömegi bilen taryhy wakanyň bolan ýerini görkezmek bilen bir wagtda şol waka bolup geçen wagty nähili tebigy şertleriň bolandygyny seljermeklerini-de gazanmak bolýar. Munuň netijesinde bolsa, tebigy şertleriň taryhy waka eden täsiri-de kesgitlenilýär. Şunuň ýaly göz önlerine getirmek bilen kabul eden taryhy wakalary okuwçylaryň ýadynda berk galýar.

Taryhy kartalar bilen birlikde kontur kartadan peýdalanmak okuwçylaryň geçilen maglumatlary oňat özleşdirmeklerine kömek edýär. Kontur kartadan peýdalanmaklyk okuwçylaryň karta boýunça alan bilimlerini berkitmekde, olaryň özbaşdak pikirlenmeklerini, işjeňligini ösdürmekde köp kömek edýär.

Taryhy kartalary hem öz nobatynda biri-birinden tapawutlandyrmak mümkin: umumy karta, tematik karta, (käbir usulnamaçylar kartalaryň üçünji görnüsi hökmünde kontur kartany alýarlar) we territorial-obzor karta.

Okuw kitaplarynda olaryň mazmunyna degişli taryh kartalaryny ýörite şertli belgiler we ýanynyň gysgaça düşündirişli ýazysy bilen berseler, munuň özi mugallymlara okuw kitaplaryndaky ýerleşdirilen kartalar arkaly özbaşdak iş giňden guramaga mümkinçilik berýär.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen kartalar boýunça özbaşdak iş guralanda mugallym görnükli alym-usulýetçi A.I. Stražewiň “Taryh mugallymy taryh kartasy bilen iş salşanda

onuň esasy wezipesi okuwçylara kartany edil taryh kitabyny okaýyşlary ýaly “oakamagy” öwretmekden ybaratdyr” diýen wesýetinden ugur almalydyr. Sebäbi taryhy öwrenmekde taryh kartasy okuw kitabyndan soň iň gymmatly gollanma hasaplanylýar.

Okuw kitabynda ýerleşdirilen kartalar boýunça özbaşdak iş guralanda okuwçylar mugallymyň teklibi esasynda okuw kitabynyň tekstinde agzalýan ýerleri, etraplary, şäherleri degişli kartadan özbaşdak yzarlap tapýarlar we pugta öwrenýärler.

Bu işi dürli görnüşde durmuşa geçirmek mümkin. Mysal üçin, täze öwrenilýän temanyň mazmuny bilen gös-göni baglanyşykly özbaşdak iş guramaklygy alyp görsek mugallym 8-nji synpda “Türkmenleriň ýerleşşi” diýen tema öwrenilende “Türkmen taýpalarynyň ýerleşiş kartasy” atly kartadan türkmen taýpalarynyň ýerleşişini özbaşdak yzarlamagy we öwrenmegi teklipe edip biler.

Şeýle-de täze temanyň öňki geçilen maglumatlar bilen utgaşykly öwrenilýän pursatda-da karta boýunça okuwçylaryň özbaşdak işlerini gurap biler. Mysal üçin, 10-njy synpda “Garaşsyzlyk ýyllary içinde Türkmenistanyň senagat taýdan ösüşi” diýen tema geçilende okuwçylara Garaşsyzlygymyzy alan döwrümize çenli gurulan senagat kärhanalary bilen Garaşsyzlyk ýyllarynda gurlanlary kartalar esasynda özbaşdak anyklamagy we öwrenmegi tabşyryp biler.

Şular bilen birlikde taryh dersi boýunça okuw kitaplarynda ýerleşdirilen kartalar boýunça guralan oýun usulyndan peýdalanmaklyk okuwçylar üçin örän gyzykly bolýar, şol bir wagtyň özünde-de temalaryň mazmunynyň doly özleşdirilmegine ýakyndan ýardam berýär.

“Watanymyzda nähili wakalar bolup geçipdir?!”

Oýun üçin synpyň okuwçylarynyň mukdaryna görä, ululygy boýunça 30x20 sm. bolan kagyza ýerleşer ýaly görnüşde ulaldylan Türkmenistanyň syýasy-administratiw

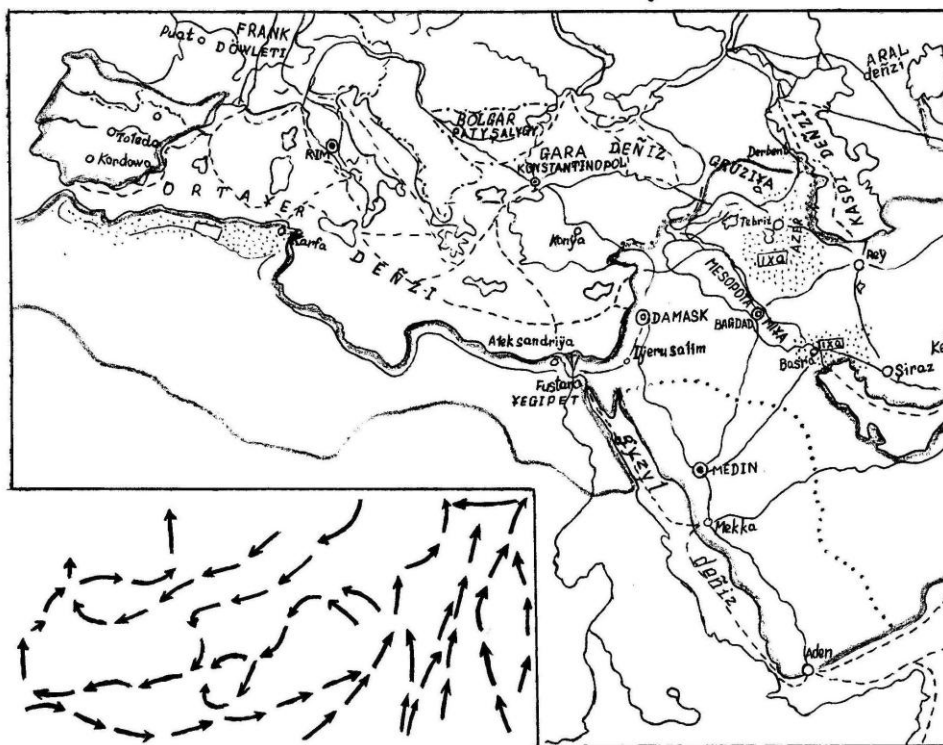
kartasynyň nusgasy taýýarlanylýar. Şeýle hem gozgalaňlary we söweşleri nähili şertli belgiler bilen aňlatmalydygyny görkezýän esbap taýýarlanylýar. Şertli belgileriň her birinden birnäçe nusga taýýarlanylýar. Okuwçylaryň her birine kartanyň nusgasy we şertli belgilerden birnäçesi berilýär. Bellenilen wagtda gozgalaňlaryň we söweşleriň bolan ýerleriniň hersine şertli belgileri görkezilişi ýaly ýerleşdirmegi we şol wakalaryň haýsy territoriýalary öz içine alandygyny hem-de şol wakalar barada dogry jogap bermegi başarsa, her bir okuwça baş şertli belgini ýerleşdirendigi we dogry jogap berendigi üçin 5 utuk, alty we ondan soňky jogaplary üçin ýarym utuk berilýär. Bellenilen wagtda kim köp utuk gazansa ýeňiji hasaplanylýar.

Çalt kesgitlemek

Oýun “Araplaryň Türkmenistany eýelemegi” atly tema geçilende guralýar. Oýun üçin synpyň okuwçylarynyň sanyna görä “Araplar VII-XI asyrlarda atly kartanyň nusgasy taýýarlanylýar. Kartada araplaryň ýörişlerini görkezýän gara reňkli arasy kesilýän çyzyklar nusgada görkezilmeýär. Beýle çyzyklar kagyzdan edil kartadaky ýaly edilip, gyrkylp alnyp bölek taýýarlanylýar. Mugallymyň oýun başlandy diýen duýduryşyndan soň araplaryň ýörişlerini aňladýan gyrkylp taýýarlanylýan çyzyklary araplaryň ýörişleriniň yzygiderliligini saklap her okuwçy özbaşdak kartanyň nusgadynda ýerleşdirmäge başlaýar. Kimiň nähili ýerleşdirýändigine mugallym gözegçilik edýär. Soň öz kartasynyň nusgasynda ýöriş çyzyklaryny ýerleşdirişi boýunça araplaryň hereket ediş ugurlary barada dilden jogap berilýär. Bellenilen wagtda çyzyklary dogry ýerleşdiren we dilden dogry jogap beren okuwçylar ýeňiji hasaplanylýar. Eger mekdepde interakriw tagtasy bar bolsa bu oýun şol tagtadan peýdalanylyp geçirilýär.

ARAPLAR VII-XI asyrlarda.

Taryhy kartalary okamagy öwretmek. Karta bilen iş geçirilende esasy meseleleriň biri hem okuwçylaryň taryhy kartalary “okamak” başarnyklaryny kämilleşdirmektir. Başlangyç synplarda kartany “okamagy” öwretmekligiň esasy goýulýar. 4-nji synpa çenli okuwçylarda kartalaryň ýeri boýunça kesgitli masştabda, şertli görnüşde şekillendirilýändigini baradaky we beýleki düşüňjeler bilen birlikde köp şertli belgileri, döwletleriň serhetlerini kesgitlemek, ilatly punktlary görkezmek ýaly başarnyklar bolýar. Şeýle başarnyklaryň üsti taryhy kartalary “okamaklygy” öwretmek bilen ýetirilýär we

barha kämilleşdirilýär. Mysal üçin, mugallym Gadymy Gündogar, Alynky Aziýa we Müsür ýaly kartalary ýarym şarlaryň niresinde ýerleşýändigini mel bilen daşyny aýlap çyzyp görkezýär.

Şeýle hem deňizleriň, ýarym adalaryň we ş.m. nähilidir bir şekiliniň bardygyny, nämendir bir zada meňzetmek arkaly (mysal üçin, Italiýanyň suduryňy ädige, Gresiýanyň suduryňy) ýatlatmak bilen hem oňat ýatda galmaklygyna ýardam etmek mümkin. Derýalaryň nireden-nirä akýandyklaryny ýatlatmak hem gerek ýa-da mysal üçin, Garrygala söweşiniň bolan ýerini tapmak gerek bolsa, onuň Kaspiniň golaýynda ýerleşýändigini aýtmak, ýatlaryna salmak bilen haýsydyr bir zady belläp, şol boýunça tapmak usulyňy peýdalanmak bolýar. Şular bilen birlikde kartadaky punktlaryň beýleki ugurlara bolan gatnaşyklaryny kesgitlemegiň umumy kabul edilen terminologiýasy: “demirgazyk”, “günorta”, “gündogar”, “günbatar” şeýle hem “aşak”, “ýokary”, “çep”, “sag” ýaly adalgalary okuwçylaryň kadaly özleşdirmekleri üçin hiç-hili taýýarlygy talap etmeýän (kartadan Türkmenistanyň serhetlerini düzgün boýunça görkezmek, welaýatlaryň territoriýalaryny tapmak we görkezmek, haýsy welaýatyň demirgazykda, günortada we beýleki taraplarda ýerleşýändiklerini aýtdyrmak, Watanymyz haýsy taraplarda, haýsy halklar bilen araçäkleşýär?! Biziň Watanymyzdan haýsy derýalar nireden nire tarapa akýar?! ýaly soraglar boýunça guralan) taryhy-geografiki oýunlardan peýdalanmak oňat netije berýär.

Öwrenilýän ýurduň territoriýasyny göz önüne getirip bilmekleri hem gerek. Munda territoriýanyň ululygyny aýtmaly. Şol bir wagtda ýurduň ol çetinden beýleki çetine çenli pyýada, maşynly näçe günde barmak mümkindigini aýtmaly. Munda applikasiya usuly hem kömek edýär.

Taryhy kartalarda şertli belgileriň okalyşynyň usullaryny mugallym oňat bilmeli.

Kartalarda köplenç ösümlikleriň ýa-da haýwanlaryň bir jynsynyň ýaýran territoriýasy, araçäkler arasy kesilýän ýa-da tutuşlaýyn liniýa görnüşinde aňladylýar. Ýaşalýan ýerler bolsa köplenç ýaşyl reňk bilen aňladylýar. Käbir wagtda basylyp alnan ýerler şol ýerleriň haýsy ýurtdan alnandygyna görä, ýagny şol ýerleriň alnan ýurdunyň kartadaky reňki bilen meňzeş reňkde reňklenilýär.

Has möhüm mesele okuwçylaryň şäherleri we beýleki ilatly punktkary aňladýan alamatlary “okap” bilmekleri bolup durýar. Mugallym şäherleri aňladýan şertli belgiler ýeke ýa-da iki çyzyk bilen töweregine aýlanan, käwagt ortasynda nokat ýa-da reňkli tegelejik ýaly belgileriň bolýandygyny düşündirýär. Taryhy kartalarda ilatly punktlarda ilatyň gür ýa-da seýrek ýerleşýändigini görkezilmeýär-de diňe onuň administratiw merkezligi görkezilýär. Ýagny tegelejik käte tegelejigiň içinde nokat goýulmak bilen aňladylýar. Käte bolsa şäherler ähmiýetine laýyklykda iki hili, ýagny şol döwürde has ähmiýetli bolsa iki tegelejik bilen, ikinji derejeli bolsa bir tegelejik bilen aňladylýar.

Şeýle tertipde mugallym okuwçylara kartadaky islendik şäheriň manysyny “okamagy” öwredýär.

Kartanyň ýüzündäki ýazgylaryň ýazylyşyna üns bermekligi hem öwretmeli. Kämahal halkyýetleriň, döwletleriň ýa-da welaýatlaryň atlary tutuş liniýa bilen däl-de arasy kesilýän harplar bilen ýazylýar. Şu ýerde şertli belgileriň tablisasy boýunça wagtlaýyn hereket edýän ýurtlaryň, halklaryň şeýle görkezilýändigini düşündirilýär. Mysal üçin, göçüp-gonup ýören warwar taýpalarynyň Rimde ýaşan ýerlerini alyp göreliň. Şonuň bilen bir wagtda ýazgylaryň reňki hem ähmiýete eýedir. Mysal üçin, “Halklaryň göçe-göçlügi we IV-V asyrlarda Rim imperiýasy” atly kartada ýurduň asyl ýerli ilatynyň atlary gyzyly reňk bilen, Rimiň territoriýasyna göçüp gelenleriň atlary mele reňk bilen, ol ýerlerde öňki ýaşan gunn taýpalarynyň atlary gara reňk bilen ýazylypdyr.

Taryhy kartalarda sosial-syýasy wakalar hem okuwçylar okap öwrener ýaly şertli belgilere eýedir. Harby wakalar öwrenilende, mugallym okuwçylaryň ünsüni şol ýerde şoweş bolandygyny görkezýän alamata çekýär. Ol irki döwürleriň söweş alamatlary ýaý, ok, peýkamly ok çekilmek bilen görkezilýär diýip düşündirýär. Diňe ot açýan ýaraglaryň peýda bolmagy bilen kartalardaky söweş belgileriniň ýaraglaryň hem üýtgeýändigini, ýagny ýaraglaryň käbir sepleşýän ýerleri, tigrirli top, ýarag we şuna meňzeşlerden düzülýändigini aýdýar. Söweş belgileri bilen birlikde okuwçylara şäher gabawynyň belgileri ýaly zatlary-da düşündirmeli. (Içe egilibräk, bir zadyň daşyny aýlanyp duran ýaly edilip, görkezilen taýajyklar we ş.m. arkaly berlen belgiler.)

Okuwçylaryň kartadaky ýörişleriň şertli belgilerini okamagy başarmaklary hem gerek. Okuwçylara harby ýörişleriň kartada ugur görkeziji çyzyklar, tutuşlaýyn ýa-da arasy bölünýän dürli reňkdäki çyzyklar arkaly şekillendirilýändigini görkezmeli. Şulara meňzeş alamatlar bilen halklaryň göçe-göçlüginiň, ekspedisiýalaryň, gezelençleriň hem şekillendirilýändigini-de aýtmaly. Şonuň üçin mugallym okuwçylary ýörişleriň şertli belgileri bilen tanyşdyranda çyzyklar, arasy kesilýän çyzyklar bilen köplenç adamlaryň hereket edişleri aňladylýar diýip düşündirmeli. Şeýle-de okuwçylaryň ünsüni biz mydama diýen ýaly zähmetkeşler köpçüliginiň rewolýusion çykyşlaryny aňladýan şertli belgiler gyzyly reňkde, kontrrewolýusion wakalaryň şertli belgileri gara reňk bilen, gozgalaňyň bolan etraplary köplenç gyzyly nokatlar bilen bellenilýändigine ünslerini çekmeli. Munda nokatlaryň has jemlenen, gür ýerleşen ýerleriniň, göreşiň has gazaply bolan ýerlerdigini bellemeli. Halk çykyşlarynyň, ýagny gozgalaňlaryň ýokary bolan etraplarynyň gyzyly reňkdäki ştrihler ýa-da liniýalar bilen örtülýän pursatlary-da bolýar. Käte daýhanlaryň ýa-da şäherlileriň gozgalaňlary ot görnüşi, işçileriň çykyşlary gyzyly baýdaklar, olaryň ýaragly

çykyşlaryny ýaraglaryň sepleşýän ýerleriniň şekilleri arkaly aňladýarlar.

Şular bilen birlikde ykdysady hadysalaryň alamatlaryny öwretmeklik hem kem-kemden dowam etdirilýär. Munda gury ýer we suw söwda ýollary, mis we daş gazylyp alynýan ýerler, dürli gurluşyklar we beýlekiler görkezilýär. Munda şertli belgileriň reňki ýagny belli bir döwürde (Pýotr I) bir reňkde, käwagt önümçiligiň häsiýetini-de reňk bilen aňladýarlar. Mysal üçin, mele reňk deri önümçiligini ýa-da oba hojalygynyň önümçiligiň agdyklyk edýän yerini, demir önümçiliginiň ösen yerini we ş.m. reňkler bilen berilýär. Taryhy ýadygärlikleriň hem alamatlary bolýar.

IV BÖLÜM. ORTA MEKDEPLERDE TARYH DERSI BOÝUNÇA SYNPDAN DAŞARY GEÇİRILÝÄN IŞLER

§1. Taryh dersi boýunça synpdan daşary geçirilýän işler, olaryň zerurlygy we ähmiýeti. Synpdan daşary okuw.

Synpdan daşary geçirilýän işleriň ähmiýeti we aýratynlyklary. Taryh dersi boýunça okuwçylara çunnur bilim we terbiýe bermek üçin diňe bir okuw maksatnamasynda görkezilen okuw maglumatlaryny özleşdirtmek ýeterlik bolmaýar. Şonuň üçin, mugallymlar belli bir maksada gönükdirilen, öz okadýan dersine degişli maglumatlary özüde jemleýän synpdan daşary işleriň dürli görnüşlerini wagtly-wagtynda geçirmeli. Synpdan daşary işler bilim berlişini kämilleşdirmeklige, terbiýeçilik işleriniň derejesini ýokarlandyrmaklyga ýardam edýär. Şonuň üçin, synpdan daşary geçirilýän işleriň önünde ýumuşlaryň бүтін toplumy durýar. Olar ozaly bilen mekdepde okuwçylaryň sapakda alan bilimlerini çuňlaşdyrmakdan we giňeltmekden, derse bolan gyzyklanmany artdyrmakdan, akyl ýetiriş mümkinçiliklerini ösdürmekden, okuwçylara zähmet, ahlak, akyl, estetiki terbiýe

ýaly terbiýäniň dürli görnüşleriniň berlişini kämilleşdirmekden ybaratdyr.

Synpdan daşary geçirilýän işlerde okuwçylar kitap we maglumat berýän beýleki edebiýatlar bilen işleýärler. Dürli çeşmelerden ýygňalan maglumatlardan diňleýjileriň önünde çykyş etmek üçin referatlar, nutklar ýazyp taýýarlaýarlar. Netijede okuwçylaryň dürli çeşmeler bilen işlemek başarnyklary kämilleşýär. Bir söz bilen aýdanymyzda synpdan daşary işler bilim-terbiýe berijilik we ösdürijilik meselelerini çözüär.

Synpdan daşary işiň dürli görnüşlerini peýdalanmak arkaly okuwçylaryň ýaş we psihologik aýratynlyklaryny hasaba almaga amatly şertler döreýär. Haýsydyr bir taryhy maglumaty düýpli öwrenmek üçin gözleg işleriniň elementlerini peýdalanmagyň hasabyna okuwçylaryň intellektual we praktiki başarnyklaryny kämilleşdirmek üçin giň mümkinçilikler açylýar. Bu iş arhiwlerde, kitaphanalarda, mirashanalarda işlemek arkaly amala aşyrylýar.

Synpdan daşary işlerde sapagyň dawamynda öwrenilýän taryhy maglumatlary çuňňur we her taraply öwrenmeklige mümkinçilikler bolýar. Taryhy çuňňur öwrenmek bilen okuwçylaryň gözüetimleri giňelýär, dersi öwrenmäge bolan hōwesleri artýar. Okuwçylaryň umumy medeniýetiniň derejesi ýokarlanýar. Şular bilen birlikde edebiýat, geografiýa ýaly sapaklaryň özleşdirilişiniň hem kämilleşmegine getirýär.

Synpdan daşary işler geçirilende okuwçylaryň özbaşdak işlemek endikleri hem kämilleşýär. Bu bolsa köpçülikleýin iş bilen bir hatarda özbaşdak işlemeklige-de okuwçylary taýýarlamaga kömek edýär. Özbaşdak işlese özi pikirlenýär, oýlanýar, netijä gelýär. Bir gezekde ýalňyssa indiki gezekde ýalňyşmazlyga çalyşýar.

Şeýle hem bilşimiz ýaly synpdan daşary işlere gatnaşanlarynda mekdep okuwçylary diňe bir kitap okamak bilen çäklenmän, olar surat çekmek, çyzgy çyzmak, maketler

taýýarlamak ýaly sleri-de ýerine ýetirýärler. Beýle işler bolsa olaryň praktiki başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmeklige ýardam edýär.

Sungat eserleri bilen köpçülik bolup bilelikde tanyşmak okuwçylaryň estetiki duýgularynyň ösmegine täsir edýär. Çekme suratlara, filmlere, sahnalara özbaşdak seredeniňde döreýän gahar-gazap, gaýgy-gam köpçülik bolup seredeniňde düýbinden başgaça bolýar.

Şeýle hem çagalar okalan çeper eserleri bilelikde diňlemekligi örän halaýarlar. Okalan eserler, ýazylan nutuklar, referatlar barada öz pikirlerini, garşylykly pikirlerini aýtmak bilen olar has kämilleşýärler.

Sapaga garanyňda synpdan daşary işlerde öwrenilýän maglumatlary durmuş bilen baglanyşdyrmaga giň mümkinçilikler bolýar.

Synpda berilýän bilim-terbiýe işleri bilen synpdan daşarda berilýän bilim we terbiýe işleriniň maksady bir bolsa-da, olaryň arasynda tapawutlar hem bar. Taryh dersi boýunça dürli görnüşdäki synpdan daşary işleriň üstünlikli geçirilmegi mekdebiň taryh mugallymynyň okuwçylary şol işe höweslendirip we olary kanagatlandyryp bilmeklerine köp derejede baglydyr. Onuň üçin taryh mugallymy synpdan daşary çäreleri okuwçylaryň işjeň gatnaşmaklarynda, olaryň öz höwes hem islegleriniň esasynda alyp barýar.

Şonuň ýaly-da, synpdan daşary işleriň esasy didaktiki ýörelgeleriň berjaý edilmeginden, onuň guramaçylyk, mazmun hem usul tarapyndan dogry bolmagyndan ybaratdyr. Şoňa görä-de işiň guramaçylary we ýolbaşçylary didaktik ýörelgelere esaslanmalydyrlar. Eger-de şeýle edilmese, geçirilýän işler okuwçylaryň unsüni özüne çekip bilmez. Onuň ýaly işlere okuwçylar az gatnaşýarlar, gatnaşýanlary-da höwessiz bolup, işiň netijesi pes bolýar. Sebäbi bu hili işlere baha goýulmaýar.

Sapak mugallymyň ýolbaşçylygynda sapaklaryň tertibi boýunça, kesgitli wagtda alnyp barylýar, şol talaplaryň-da

üstüne, maksatnamanyň mazmunyny doly özleşdirmeklik, okuwlara hemme okuwçylaryň hökmany gatnaşmagy, degişli bolan döwlet bahasynyň goýulmagy ýaly düýpli talaplar hem goşulýar. Bu hili talaplar mugallymlaryň okuw-terbiýeçilik işine bolan jogapkärçiligini artdyrýar.

Jemläp aýdanymyzda synpdan daşary işler meýletinlik häsiýetine eýe bolup, olaryň geçirilmeli wagtyny, işiň görnüşine görä dowamlylygyny mugallym kesgitleýär, mazmunyny erkin saýlap bilýär. Bu bolsa okuwçylar bilen işi gyzykly guramaga mümkinçilik berýär. Okuwçylaryň döredijilikli pikirlenmelerini we akyl ýetirijilik özbaşdaklyklaryny, özbaşdak işlemäge, öwrenmäge höweslerini artdyrýar. Bu iş sapak prosesinden tapawutlylykda başga maglumatlar we başga ýollar bilen amala aşyrylýar.

Şular ýaly özboluşly aýratynlyklaryna garamazdan synpdan daşary işler sapagyň gidişi bilen öz aralarynda berk baglanşyklydyr. Häzirki wagtda synpdan daşary işler okuw prosesiniň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Şonuň üçin diňe bir meýletinler däl-de hemme okuwçylar üçin hökmany bolan synpdan daşary işleriň hem belli bir möçberini geçirmekligi ýola goýmaly. Mysal üçin, ýazda ýöriş guralsa okuwçylar oňa meýletin we öz islegleri boýunça höwes bilen gatnaşýarlar. Şu maksat bilen umumy mekdep boýunça konferensiýa ýa-da agşam, ýygnaýyşyk ýaly işler geçirilmeli. Hemmeler üçin hökman bolan şeýle synpdan daşary çäreler önünden planlaşdyrylmaly. Sapak we synpdan daşary işleriň biri-biri bilen berk baglanşyklydygy olaryň bir we şol bir meseläni çözüändikleri bilen şertlendirilendir. Sapakdan daşary öwrenilen açyk taryhy faktlar okuwçylaryň gözýetimlerini giňeldýär we bilimlerini baýlaşdyrýar. Sapakda öwrenilýän okuw maglumatlaryny çuň özleşdirmäge kömek edýär. Synpdan daşary geçirilýän çäreler okuwçylaryň sapagyň mazmunyny berk we akyl ýetirip özleşdirmeklerine ýardam edýär.

Oýlanyşykly düzülen iş meýilnamanyň bolmagy synpdan daşary işleriň üstünlikli alnyp barylmagynyň esasy şertleriniň biridir. İş maksatnamasy mekdep müdiriniň baştutanlygynda bir ýyllyk, ýarym ýyllyk, çäryeklik möhlet bilen düzülýär. Şeýle iş meýilnamasyny düzmäge mugallymlar-terbiýeçiler we jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri gatnaşýarlar. Mekdebiň ýyllyk iş meýilnamasynyň özlerine degişli ýerlerini mekdepdäki guramalar hem öz meýilnamalaryna girizip, olaryň göz önünde tutulan wagtynda ýerine ýetirilmegine jogapkär bolýarlar.

Mekdebiň ýyllyk okuw-terbiýeçilik iş meýilnamasy kollektiwiň işiniň mazmunyny, ýörelgelerini, usullaryny, görnüşlerini, ulgamyny we guramaçylygyny kesgitleýji esasy resminamalaryň biridir. Şol resminamanyň ähmiýetli bir bölümi synpdan daşary geçirilýän işleriň meýilnamasyndan ybaratdyr. Mekdebiň şunuň ýaly meýilnamasynda taryh dersi boýunça geçirilýän işler hem öz ornuny tapmaly. Sebäbi meýilnamasyz geçirilýän okuw-terbiýeçilik işinde üstünlik gazanmak mümkin däl. Şoňa görä-de mekdep müdiri hem-de okuwçylar bilen synpdan we mekdepden daşary terbiýeçilik işleriniň guramaçysy bilen bir hatarda taryh mugallymy öz dersi boýunça meýilleşdirilen işleriň meýilnama esasynda alnyp barylmagyna we onuň bellenen wagtynda ýerine ýetirilmegine ilkinji nobatda jogapkär bolup durýar.

Synpdan daşary işler meýilleşdirilende onuň önünde goýlan maksatlary, mazmuny, serişdeleri we möhleti bellenmeli. Mugallym mekdebiň umumy bir ýyllyk ýa-da ýarym ýyllyk meýilnamasynda göz önünde tutulan köpçülikleýin çäreleri göz önünde tutup synp ýolbaşçysy, kitaphana işgäri bilen bilelikde synpdan daşary geçirilýän çäreleriň anyk mazmunyny we görnüşlerini görkezip özüniň çäryeklik meýilnamasyny taýýarlaýar. Köpçülikleýin çäreleriň meýilnamasy düzülende elmydama şol bir görnüşlerini, şol bir

formada geçirmeli diýlen zat ýok, gerekli ýerini şertlere görä üýtgetmäge ygtyýar berilýär.

Mugallym synpdan daşary işleriň dürli görnüşlerini meýilleşdirmek bilen mekdep okuwçylarynyň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almaly. Kāwagt mugallymlar ýetginjekleriň düşüňjesine we ösüş derejesine kembaha garaýarlar, käte bolsa tersine olaryň ösüşine artykmaç baha berýärler. Şeýle ýagdaýlar köpçülikleýin çäreleriň şowsuz bolmagynyň bir sebäbidir.

Synpdan daşary işleriň bir bada okuwçylaryň köp mukdaryny ýagny diňleýjileri, tomaşaçylary zähmete köpçülikleýin gatnaşyjylary ýaryşlara, çykyşlara gatnaşyjylary öž içine alýan taryhy wakalara, urşa gatnaşanlar zähmetde tanalanlar bilen duşuşyklar, kinofilmlere we sahnalara seretmek, gezelençler we ýörüşler, okýýjylar konferensiýalary we aňşamlar, ertirlikler, bäsleşikler we birinjilikler görnüşinde geçirilýän köpçülikleýin formasy bilen individual formasyny, ýagny okuwçylaryň özbaşdak synpdan daşary okuwlaryny, gurnaklary guramaklyk ýaly formalary bilen utgaşdyrmaly. Ýagny, ikisine-de üns bermeli. Umuman bulary biri-birinden üzňe göz önüne getirip bolmaýar. Mysal üçin köpçülikleýin geçirilen synpdan daşary işde edilen gürrüňiň, diňlenen umumy okuwyň, guralan gezelenjiň masmuny bilen içgin gyzyklansa ony taryh gurnagynda guň öwrenip bilýär.

Synpdan daşary işlerde okuwçylaryň özbaşdak hereket etmeklerine giň mümkinçilikler bolýar. Şonuň üçin olaryň hususy işeňňirliklerini bir ugra gönükdirip ýolbaşçylyk etmeseň synpdan daşary işleri ýola goýmak mümkin däl. Bu zatlar bolsa mugallymdan uly pedagogik ukyby talap edýär.

Synpdan daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşleri.
Synpdan daşary okuw. Synpdan daşary geçirilýän işler örän köp görnüşli bolup, olara gatnaşýan okuwçylaryň sany boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar. Ýagny, munuň bilen baglanşykly köpçülikleýin we frontal (aňşam, konferensiýa)

toparlaýyn ýa-da gurnak (gurnagyň ýa-da onuň bölüminiň işi), individual (aýratyn okuwça nutuk ýazanda kömek bermek boýunça iş), dowamlylygy boýunça : bütin okuw ýylynyň dowamynda ýa-da hatda birnäçe ýyla çekýän yzygider (gurnaklar, synpdan daşary okuw, mirashana döretmek we onuň işi) we bölekleýin (görnükli adamlar bilen duşuşyklar, ýörişler, okuw gezelençleri, taryhy gazetleriň ýa-da maglumatlaryň çap edilmegi) ýaly ýagdaýlarda geçirilýärler.

Işň görnüşi saýlanylanda mugallym mekdep okuýlarynyň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almaly. Mysal üçin, taryh boýunça agşam IV-VI synplar üçin, konferensiýa, ``tegelek stoluň`` maslahaty ýokary synplylar üçin has laýyk bolýar.

Synpdan daşary işleriň esasy görnüşleri:

1. Taryh dersi boýunça okuw gezelençleri.
2. Taryh agşamlary.
3. Taryh gurnagy.
4. Synpdan daşary okuw, bäsleşikler, konkurslar we ş.m. ybaradtyr.

Taryh dersi boýunça şular ýaly synpdan daşary işler guralanda birnäçe meselelere üns bermeli. Ol ýa-da beýleki köpçülikleýin çäräni geçirmeklik oňa okuwçylaryň gyzyklanmasyny talap edýär. Synpdan daşary işler gyzykly, täsirli geçirilende olara okuwçylary çekmek, gatnaşdyrmak aňsat bolýar. Munda mugallym işjeň okuwçylaryň kömeginden hem peýdalanmagy unutmaly däl. (Şowly ündewsuratlar taýýarlamak, ýatdan hödürnamalar bermek we ş.m.).

Mugallym bu işi oňat ýola goýmak maksady bilen okuw ýylynyň başlarynda klasdan daşary okuwýň ähmiýeti barada okuwçylar bilen ýörite gürrüň geçirýär. Şonda ol okuwçylaryň özbaşdak kitap okaýyşlaryny we gyzyklanmalaryny aýdyňlaşdyrmak üçin olaryň şu aşakdaky ýaly sowallara ýazuw üsti bilen jogap bermeklerini talap edýär.

Synpdan daşary işler geçirilmezden öň taryh mugallymy synp ýolbaşçysy, mekdep kitaphanaçysy bilen şeýle-de synpdan daşary işlere ýardam edip biljek guramalar bilen aragatnaşygy ýola goýmaly (çagalaryň gezelenç – syýahat guramalary we ş.m.)

Terbiyeçileriň, synp ýolbaşçylarynyň her biri öz synpynyň her bir okuwçysynyň gylyk-häsiýetlerini, gyzyklanmalaryny, isleglerini (özbaşdak aýratynlyklaryny) we maşgala durmuşlarynyň şertlerini oňat bilýärler. Synp ýolbaşçysy okuwçylaryň ýetişigine esewan bolmak bilen birlikde synpdan daşary geçirilýän işlere-de jogap berýär. Ýagny, ol öz synpynyň okuwçylarynyň synpdan daşary işlere hähili gatnaşandyklaryny hem anyklamaly (synpdaky okuwçylaryň ählisi gatnaşýarmy? ýa-da belli-belli okuwçylargatnaşýarmy?). Sebäbi synpdan daşary işler bilen okuwçylara aşa köp agram salmaly hem däl. Mysal üçin, bir okuwçy hemme derslerden gurnaklara gatnaşsa, özüne-de kyn bolýar. Okuwçylaryň käbiri bolsa mugallymyň göwni üçin synpdan daşary işlere gatnaşýar. Şeýle zatlaryň bolsa önüni almaly.

Mekdebiň kitaphana işgäri taryh mugallymyna okyjýylar konferensiýalaryny, aňşamlaryny, ertirliklerini taýýarlamaga we geçirmäge kömek edýär, ol mugallymyň dersi boýunça okuwçylar haýsy kitaplary okapdyrlar?, şol hakynda maglumat berýär.

Synpdan daşary okuw okuwçylaryň bilim derejesiniň artmagyna, özbaşdak pikirlenmek başarnyklarynyň, sözleşiş we ýazuw diliniň ösmegine kömek edýär.

Synpdan daşary okuwý oňat ýola goýmak üçin mugallymyň özi okuwçylara synpdan daşary okamak üçin hödürlenýän edebiýatlaryň görnüşlerini: 1. Hökümetiň kararlary, hökümet ýolbaşçylarynyň çykyşlary, hutuklar; 2. Taryhy we ylmy populýar kitaplary, makalalar; 3. Ýatlamalar; 4. Resminamalaryň ýygyn-dysy; 5. Taryhy çeper eserler we ş.m.

Bulary okuwçylara hödürlemek üçin mugallymyň özi olaryň mazmunyny oňat bilmeli.

Mugallym okamak üçin hödürlejek kitaplarynda taryhy hakykatyň dogry beýan edilşine, okuw maksatnamasynyň mazmunyna we okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk gelşine üns bermeli. Mysal üçin, 4-nji synplylar üçin hödürlenjek kitaplar çagalar özbaşdak okanlarynda düşünerleri ýaly sada bolmaly.

Mugallym okuw ýylynyň başynda okuwçylaryň hähili kitaplary okamak isleýändiglerini, gyzyklanýandyklaryny anyklamak üçin, olardan okan kitaplary, özlerinde galan täsirler, indi okamak isleýän kitaplary barada sorayar. Bu sowallaryň jogaplaryny ýazmaça alyp, soň okap, okuwçylaryň gyklanmalaryny anyklaýar.

1. Sen taryha degişli nähili kitaplary okadyň ?
2. Okan kitaplaryň sende nähili täsir galdyrdy ?
3. Seniň ýene taryhy wakalar barada ýazylan nähili kitaplary okasyň gelýär ?

Okuwçylaryň bu sowallara ýazuw arkaly beren jogaplary öwrenilýär. Munuň özi okuwçylaryň kitap okaýýşlary bilen içgin tanyşmaklyga we synpdan daşary olaryň özbaşdak okaýýşlaryny göwnejaý ýola goýmaklyga kömek edýär.

Meselem, Aşgabat şäherindäki 38-nji orta mekdebiň 9-njy synp okuwçysy M. şeýle ýazýar : “Men “Şährislamyň syry”, “Aba serdar”, “Köne saragt”, “Nusaý”, “Guşgy galasy” we başga-da taryhyň mazmunyna degişli birnäçe taryhy hem-de çeper kitaplary okadym. Bular mende güýçli täsir galdyrdy. Men “Şährislamyň syry” diýen kitapçany okanymda orta asyr döwründe Türkmenistanda senetçiligiň nähili derejede ösendigine hem-de geçmişiň şaýady bolan gadymy ýadgärlikleri aýawly saklamagyň ähmiýetine oňat düşündim ...”. Aşgabat şäherindäki 38-nji orta mekdebiň 9-njy synp okuwçysy Ç-nyň ýazuw işinde şeýle setirler bar : “Men,

“Ilkinjiler”, “Sumbar akýar”, “Gaýduwsyz gahrymanlar”, “Teke gyzy” we başga-da birnäçe taryhy hem çeper kitaplary okadym. Bu okan kitaplarym taryha, ylaýta-da Türkmenistanyň taryhynyň mazmunyna oňat düşünmegine kömek etdi. Meniň Öwezberdi Kulyýew, Jeleddin, Alp Arslan dagy barada ýazylan kitaplary okasym gelýär”.

Diýmek, okuwçylar bilen ýazuw arkaly şular ýaly sorag-jogap geçirmek olaryň okan kitaplaryna düşünişlerini, kitap okamaklyga bolan höweslerini, isleg-arzuwlyrny anyklamaga, ýüze çykarmaga şol esasyda hem synpdan daşary okuwçylaryň özbaşdak okamaklaryny talabalaýyk guramaklyga kömek edýär.

Okuwçylaryň synpdan daşary wagtlarda özbaşdak okamaklaryny guramagyň amatly ýoly her bir synp boýunça okalmaly kitaplaryň we makalaryň sanawyny taryh otagynda ýörite asyp goýmakdan ybaratdyr. Okuwçylaryň hödürlenilýän kitaplara ünsüni çekmek üçin olary az-azdan temalara bölüp, her bir kitaba gysgaça düşündirişler bermek bilen asyp goýmak amatlydyr. Onuň görnüşini şeýleräk bellemek bolar :

T №	Temalar	Kitabyň we makalanyň ady hem ýazary	Neşir edilen ýyly	Kitabyň g
1.	Köneürgenç türkmenleriniň döwleti	M.Ýan. Jeleddin	1992-nji ýyl	Bu kitapt halkynyň barada söhl
2.	Marynyň patyşa Russiýasyna mejbury birikmegi.	Kulyýew G. Güljemal han	1988-nji ýyl	Romanda obrazy te parahatçyly alyp bar suratlandyr

Şundan soň synpdan daşary okamak üçin hödürlenýän kitaplaryň, makalalaryň sanawy taryh otagynda asylyp

goýulýar. Munuň üçin ilki ol kitaplaryň oba, şäher, ýörite çagalar kitaphanalarynda bardygyny anyklaýar.

Okuwçylarda özbaşdak kitap okamaklyga höwes döretmek hem gerek. Munuň üçin IV-VI synplarda kitap okyja gelýänça oňa siňdirilýän zähmet hakynda gürrüň bermek gerek. Şeýle-de kitabyň daşyny görkezmeli, gysgaça mazmuny bilen tanyşdymaly, hekaýanyň, ýatlamanyň täsirli ýerinden bir bölejik okap berip galanyny öýde okap gelmegi tabşyrmaly. Ýokary synplarda bolsa käbir wakalaryň mysal üçin, ``Türkmenistany Russiýanyň basyp almagynyň ylmy-populýar çeper edebiýatda beýan edilişi`` diýen temada umumylaşdyrylan umumy okuw geçirip, okamaga hödürlenilen kitaplaryň gyzykly ýerlerinden okap bermek, tema degişli kitaplaryň sergisini guramak ýaly usullary peýdalanmak bolar.

Kitaplaryň awtorlary bilen duşuşyk guramak, okalan kitaplaryň mazmuny boýunça konferensiýalar geçirmek, hem okuwçylaryň özbaşdak okamak islegini artdyryýar.

VII-VIII klas okuwçylaryna bolsa, tema öwrenilmezden oň onuň bilen baglanşykly çeper edebiýat hödürlense, sapakda mugallymyň tema boýunça berýän gürrüňini ünsli diňläp onuň aýdanlarynyň üstüne özbaşdak okanlary boýunça goşmaça aýtmagy hem oňat görýärler.

Okuwçylara okamak üçin kitaplary, makalalary, ýatlamalary hödürlemek bilen iş tamamlanmaýar. Olaryň özleşdirilişini yzygider barlap durmaly. Sebäbi öz wagtynda barlanylmasa okuwçylaryň bu işe sowuk-sala garamaklaryna getirmegi, okalan eserleriň ýatlaryndan çykyp gitmegi-de mümkin. Şular bilen bir wagtda mugallymyň esasy meseleleriniň biri-de okuwçylaryň özbaşdak okamaklaryny we okalan eserleriň mazmunyna düşünmeklerini gazanmak bolansoň, bu işi sapak bilen utgaşykly alyp barmak hem bolýar. Munuň üçin sapakda onuň temasy bilen baglanşykly okalan eser boýunça-da ýörite düzülen soraglar esasynda soralýar. Mysal üçin, mugallym sapakda 7-nji synp okuwçylaryndan “Jeleddin görnükli

türkmen serkerdesi” diýen temany soranynda, olara şu aşakdaky ýaly goşmaça soraglar berip biler :

W. Ýanyň “Jeleddin” diýen kitapçasynda Jeleddin ýaşlykdan harby sungat bilen gyzyklanyşy barada nähili maglumatlar berilýär ?

Ýazar ol kitapçasynda Jeleddiniň mongollara garşy nirelerde söweşendigini belleýär ?

Ikinji bir mysal : mugallym 9-njy synp okuwçylaryndan “1916-njy ýylyň milli azat edijilik hereketi” diýen temany soranynda, olara şular ýaly goşmaça sowallary berip biler :

Ö. Gündogdyýew bilen J. Annaorazow özleriniň “Teke atly polky” atly kitapçasynda 1916-njy ýylyň wakalary barada nähili maglumatlary getirýärler Kitapçada Ö. Gündogdyýew bilen J. Annaorazow türkmen esgerleriniň birinji jahan urşunyň söweş meýdanlarynda görkezen edermenliklerini nähili subut edýärler ?

Okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okuwyna gözegçilik etmegi şunuň ýaly sapakda öwrenilýän maglumatlar bilen utgaşdyryp alyp barmak, birinjiden, okuwçylaryň temanyň mazmunyna has oňat düşünmeklerini üpjün edýär. Ikinjiden, mugallymyň okuwçylaryň synpdan daşary okaýyşlary bilen tanyşmagyna kömek edýär. Üçünjiden, okuwçylaryň tema boýunça hödürlenilýän edebiyatlary yzygiderli özbaşdak okamak höwesleriniň artmagyna ýardam edýär.

Özbaşdak okamak üçin hödürlenilen edebiyatlary okuwçylaryň synpdan daşary wagtlarda okaýyşlaryna gözegçilik etmegiň uly ähmiýeti bar. Okuwçylar her bir işde özlerine yzygiderli gözegçilik edilýändigini duýup dursalar, onda olaryň işe jogapkärli çemeleşmek duýgulary hem-de işjeňlikleri artýar.

Okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okaýyşlaryna gözegçilik etmek üçin mugallym bir okuwça okan kitaplarynyň gysgaça mazmuny, olaryň özlerinde galdyran täsiri hakynda

bellik eder ýaly ýörite depder tutdurmalydyr. Onuň görnüşini şeýle bellemek mümkin :

T №	Awtoryň familiýasy, kitabyň ady, neşir edilen ýeri we ýyly	Okalan wagty	Kitabyň gysgaça mazmuny	Kitapda hem-de kit

Şu bölekler boýunça okuwçylar özbaşdak okan kitaplary barada bellik edýärler. Mugallym okuwçylaryň bu depderlerini her aýda bir gezek barlaýar. Şonda ol okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okamak üçin hödürilenilen edebiýatlary okaýşlary we olaryň okan kitaplary barada eden bellikleri bilen tanyşýar. Onuň netijesini jemlemek üçin her synp boýunça (parallel synplar birleşdirilýär) aýratynlykda ýygnanyşyk geçirýär. Ýygnanyşykda okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okaýşlary barada pikir alşylýar. Mugallym okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okaýşlary barada gürrüň berýär, oňat we gowşak okaýanlary belläp geçýär. Gürrüňiň ahyrynda okuwçylary özbaşdak köp okamaklyga çagyýar.

Şular bilen bir wagtda mugallymyň esasy meseleleriniň biri-de okuwçylaryň özbaşdak okamaklaryny we okalan eserleriň mazmunyna düşünmeklerini gazanmak bolansoň, bu işi sapak prosesi bilen utgaşykly alyp barmak hem bolýar. Munuň üçin sapak prosesinde onuň temasy bilen baglanşykly okalan eser boýunça-da ýörite düzülen soraglar esasynda soralýar. Beýle edilende okuwçylaryň temanyň mazmunyna oňat düşünmeklerine-de kömek edýär. Mugallym hem okamak

üçin hödürilen kitaplary okuwçylaryň okaýyşlary bilen tanyşmaga mümkinçilik alýar. Şeýle-de okuwçylar özbaşdak okap öwrenenlerini ýoldaşlarynyň arasynda, mugallymyň önünde beýan etmäge mümkinlik bolýandygyna göz ýetirenlerinden soň bu işe höwesli ýapyşýarlar. Şol bir wagtda-da özbaşdak okamak üçin tabşyrylan kitaplary okaýyşlaryny yzygider barlamaklyk okuwçylarda işe jogapkärçilikli çemeleşmek duýgusyny-da ösdürýär.

Okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak okamaklaryna gözegçilik etmek üçin ýörite depder tutdurmaly. Oňa okuwçylar okan kitaplarynyň gysgaça mazmuny, özlerinde galdyran täsirleri hakynda bellik edýärler. Depderleri mugallym her çäryekde 4-5 gezek barlaýar we baha goýýar.

Okuwçylaryň özbaşdak okamaklaryny gazanmak we oňa gözegçilik etmek üçin, okuwçylara bilen sorag-jogap alyşmak usulyny peýdalanmak hem bolýar. Munuň üçin ilki bilen okamaga hödürilen kitabyň mazmun boýunça ýörite soraglar düzmeli. Şol soraglar boýunça okuwçylar bilen sorag-jogap alyşýlýar we mugallym tarapynda gysgaça jemlenilýär.

Synpdan daşary okuwy guramaklyga girişilende 4-nji synp okuwçylaryna aşakdaky ýaly maslahatlar bermek gerek:

1. Ýadaw wagtyň kitap okama.
2. Başlan kitabyňy gün tertibinde belläp wagtynda oka.
3. 1 sagatdan soň arakesme et.
4. Sessiz okamaga çalyş.
5. Okan ýerleriňe düşünmäge çalyş.
6. Okamaga başlan kitabyňy okap gutarman uzak wagtlap arakesme etmekden

Saklan we ş.m.

Bäsleşikler we konkurslar. Bäsleşikler bilşimiz ýaly, ylmyň belli bir ugry boýunça aýratyn ýumuşlary ýerine ýetirmek boýunça mekdepleriň V-X synp okuwçylarynyň arasynda geçirilýän ýaryşlaryň biri. Synpdan daşary işleriň köpçülikleýin görnüşleriniň has köp ulanylýanlarynyň biri-de

bäsleşikler we konkurslardyr. Bäsleşiklere we konkurslara gatnaşyjylar dürli ýumuşlary çalt, arassa we gowy ýerine ýetirmäge çalyşýarlar. Sebäbi ýumuşy hemme taraplaýyn sazlaşykly ýerine ýetiren ýeňiji hasaplanýar.

Bäsleşik konkursdan 2 ýa-da 3 derejeli geçirilýändigini bilen tapawutlanýar. Birinji tapgyrda ýumuşlary ýerine ýetirip bilmedikler indiki ýaryşa goýberilmeýärler. Ýumuşlary gowy ýerine ýetirenler bolsa ikinji tapgyra-da gatnaşyp has çylşyrymly ýumuşlary ýerine ýetirmäge mümkinçilik alýarlar. Ähli tapgyrda ýumuşlary has üstünlikli ýerine ýetirenler ýeňiji hasaplanýarlar.

Bäsleşikleriň ýetmezçilik taraplary gowşagrak taýýarlykly okuwçylaryň indiki tapgyrlarda ýaryşdan çetde galýanlygydyr. Hakykatda bolsa okuwçylary synpdan daşary işlere çekmeklige üns bermeli. Şonuň üçinem ýaryşyň birinji tapgyrynda utulanlar bilen işlemekligi bes etmeli däl. Olara-da özüne çekiji goşmaça ýumuşlary tabşyrmaly we indiki bäsleşiklere gatnaşmaga taýýarla bermeli.

Bäsleşik ýa-da konkurs okuwçylaryň arasynda kartografiýa (geografiýa kartalaryny düzmek hakyndaky ylym, we olary çekme), hronologiýa (hadysalaryň, wakalaryň bolup geçen döwürleri boýunça yzygiderli beýany), taryh, enjam, sungat we syýasy wakalar baradaky soraglara has doly, anyk, giňişleýin jogaplary almak üçin guralýar (geçirilýär).

Şularyň üsti bilen aşakdaky ugurlar boýunça okuwçylaryň bilimlerini berkitmek, giňeltmek bolýar.

a) Taryhy wakalaryň anyklygyna şaýatlyk edýän elementleriň biri hökmünde taryhy kartalar okuwçylarda anyk taryhy maglumatlaryň kemala gelmegine ýardam edýär. Taryhy kartalar boýunça “gezelençler” etmekligi okuwçylar mydamada halaýarlar. Özem şol “gezelençler” ýaryş hökmünde guralanda çagalary has-da özüne çekýär. Mysal üçin, Araplaryň Türkmenistany eýelemegi, Patyşa Russiýasynyň

Türkmenistany basyp almagy, Seljuklaryň ýörişleri, A.Makedonskiniň ýörişi ýaly uruşlary kartadan tapmak.

b) Taryhy temada şekillendirilen suratlara düşünmeklerini gazanmak we bilim bermek maksady bilen geçirmek. Bu görnüşde geçirilende okuwçylar üçin niýetlenilen gazet-jurnallarda şekillendirilen Türkmenistanyň taryhynyň dürli döwrüne degişli taryhy binalar, belli-belli ýadygärlikler, görnükli döwlet işgärleriniň portretleri we beýlekiler boýunça soraglar bermek bolýar. Munda okuwçylar suratda näme we kim şekillendirilipdir, şolary düşündirmeli bolýarlar. Mysal üçin, bir şahsyýet şekillendirilen bolsa kim, haýsy döwürde ýaşan, halky üçin nähili hyzmatlary ýerine ýetiren we ş.m. zatlar barada aýtmaly. Biriniň aýdanynyň üstüni beýleki birine ýetirtmek hem bolýar.

ç) Wakalaryň yzygiderliligi boýunça soraglar bermek. Mysal üçin, Garrygala söweşi öň bolupmy? Ýa-da Aşgabat öň esaslandyrylypmy? Nyzam al Mülküň wezirlik eden ýyllaryny hasapla! Ondan bäri näçe ýyl geçipdir?

d) Enjamlar bilen şol sanda harby enjamlar bilen tanyşlygy öz içine alýan soraglar. Mysal üçin: Obserwatoriýanyň gurluşy nähili bolupdyr? Gala, gorag diwarlary nähili bolupdyr? we ş.m. Berilen soragalara jogaplary dilden, suratyny çekip ýa-da maketini ýasap jogap berip bilerler (Şular ýaly ýaryşlar gemirilýän wagty batman kagyz, reňkli galam, kagyz, bozguç, gaýçy, ýelim ýaly zatlary ýanlarynda goýmaly. Ýöne bu zatlar köplenç taryh otagynda bolýar).

e) Bir ýeriň ýurduň taryhy atlarynyň jemi bilen tanyşdyrmak üçin ýaryşlar guramak hem bolýar. Mysal üçin, “Kesearkaç” nire?, Etek nire? we ş.m. Şu sanalyp geçilen bölekleriň hemmesi boýunça taryhdan bäsleşikler ýa-da konkurslar geçirmek bolar. Bäsleşik oňa gatnaýyjylary işleriniň arasyndan iň oňatlarynyň saýlap almagy maksat edinýän ýaryş.

Taryh boýunça konkurslar dürli hili geçirilýär. Ony geçirmek üçin konkursyň ştaby mekdepe soraglary asýar we

haýsy güne çenli jogap bermäge rugsat edilyändigini belleýär. Konkursyň eminleri gelen jogaplara seredýärler we baha berýärler, öz kararlaryny neşir edýärler. Konkurslarda ýeňiji bolanlary sylaglamak hem mümkin. Ýöne sylaglar öz bahasy boýunça gaty gymmat bolmaly däl. Sebäbi konkursda işiň material tarapyna köp seretmän, mekdep durmuşyny birneme çaltlandyrmak, okuwçylaryň bilimlerini baýlaşdyrmak, taryh boýunça geçirilýän işlere okuwçylaryň köp sanlysyny çelmekligi göz önüne tutmaly.

Konkurs üçin okuwçylara berilýän soraglar has gyzykly we janly görnüşde bolsa ýerlikli bolýar. Mysal üçin, özbolusly, hyýaly görnüşde göz önüne getirip, Gadymy Horezme arheologik ekspedisiýa görnüşini alyp göreliň. Şonda indiki soraglary goýmak bolýar.

- a) Çölde apy-tupan, gaý wagtlary ekspedisiýa nähili hereket etdikä?
- b) Uçarda çölüň ýokarsyna çykyň we ýokardan çölüň görnüşini beýan ediň.
- ç) 2 müň ýyl mundan ön Horezmde ýaşan ilatyň öýleriniň keşbini, meşgul bolan kärlerini ýazyp beýan etmeli.
- d) Gadymy Horezmiň galalarynyň suratlaryny çekmeli.
- e) Gadymy Horezmdäki Toprakgaladan arheologlar näme tapypdyrlar? Ýazyp beýan etmeli.

Konkursyň soraglaryny başga görnüşlerde hem bermek bolýar. Mysal üçin, teklipl edilýän ýumuşy çözmänkäler okuwçylardan logiki pikirlenmäni talap edýän soraglar: “Türkmenistanyň gala gurluşygynyň taryhy” diýen tema boýunça: 1) Türkmenistanda galalary esaslandyrmak üçin nähili tebigy şertleri peýdalanypyrlar. 2) Gurluşyk materiallar. 3) Galalar gurlanda (salnanda) ulanylýan binagärçilik usullary we ş.m. soraglar goýmak bolar.

Bu temada geçirilýän konkursa gatnaşýanlar tema boýunça düzme ýazyp bilýärler. Hödürlenen soraglara jogaby

ýazmaça hödürläp bilýärler. Işi ýerine ýetirmek üçin konkurs ygylan edilen günden 2 aýa çenli wagt berilýär.

Umuman aýdanymyzda konkurslarda okuwçylara berilýän ýumuşlar örän köpdürli bolup biler. Mysal üçin, “Taryh boýunça iň gowy okuwçy” işi ady bilen bäsleşik ygylan edip bolýar. Okuwçylar teklipe edilen aşakdaky ýumuşlardan özlere saýlap bilýärler.

1) Öz ölkäni barada taryhy maglumatlary öz içine alýan düzme ýazmaly.

2) Görkezme esbap taýýarlamaly: çyzgy, karta, panorama, maket, surat.

3) Gadymy pullary toplamaly, otkrytkalary ýygnamaly.

4) Taryhy zat ýadygärlikleri baradaky düşüňjelerini: geçzen zamanlarda ulanylan zähmet gurallary, gadymyýet tapyndylary we ş.m.

5) Depeleriň, gowaklaryň, taryhy wakalaryň bolan ýerleriniň, (hüjümleriň, goranyşlaryň) ýazgysyny ýazmak .

Okuwçy öz gyzyklanmasyna ukybyna, höwesine yhlasyna görä dürli işi saýlap bilýär.

§ 2. Taryh gurnagy we ony ýöretmegiň usullary

Taryh gurnagynyň işini ýola goýmak. Gurnakda öwrenilýän temalar.

Taryh gurnagy ders boýunça geçirilýän synpdan daşary işleriň esasy guramaçylykly görnüşleriniň biridir. Köpçülikleýin okuw gezelençlerinden, taryh aňsamlaryndan, konferensiýalardan tapawutlylykda ol okuwçylaryň uly bolmadyk toparyny uzak wagtlaýyn (bir ýyldan az bolmadyk) özleleriniň gyzyklanýan meseleleri boýunça yzygider işlemek üçin birleşdirýär.

Gurnak adatça bir deň ýaşdaky bir ýa-da birnäçe parallel synplaryň okuwçylaryny birleşdirýär. Emma şunuň bilen birlikde oňa dürli ýaşdaky okuwçylary birleşdirmek hem maksada laýyk bolýar, mysal üçin, V-VI ýa-da VII-VIII

synplaryň okuwçylarynyň gurnaga bilelikde gatnaşmaklary maksada laýykdyr. Ýöne beýle etmeklik esasan mekdepde parallel synplar ýok bolsa, her synpda bolsa okuwçylaryň sany az bolsa ýerine düşýär. Şuňa baglylykda ol maksatnamanyň aýratynlyklaryna ýa-da işiň häsiýetine laýyklykda: arheologik, harby taryh, sungaty öwreniş we ş.m. bölümlere bölünip biler.

Gurnagyň birinji guramaçylyk maslahatynda iş meýilnamasy belenilýär we gurnaga gatnaşyjylara tabşyryklar paýlanylýar. Ýylyň dowamynda bu tabşyryklar baýlaşdyrylýar, görnüşi üýtgedilýär, ýöne ilki başdan işiň dürli görnüşlerini göz önünde tutmak möhüm. Beýle etmeklik gurnaga gatnaşyjylaryň özleriniň gyzyklanmalaryna we mümkinçiliklerine has doly jogap berýän tabşyryklary saýlamaklary üçin gerek.

Gurnakda kesgitli tema boýunça işlenilmän, dürli temalar boýunça işlenilse maksada laýyk bolýar. Okuwçylaryň özbaşdak gyzyklanmalary we höwesleri has köpdürli bolan ýokary synplarda şeýle görnüşini peýdalanmaklygy göz önünde tutmak mümkin. Mysal üçin VIII synplar sungatdan gyzyklanýan meseleler boýunça nutklary gyzyklanma bilen diňleýärler. Gurnakdaky şeýle dürli intellektual gyzyklanma okuwçylaryň akyl işlerini adatdan daşary baýlaşdyrýar, olaryň özbaşdak okaýyşlaryny işjeňleşdirýär, bilime bolan gyzyklanmalaryny ,höweslerini ösdürýär. V-VI synplarda esasy mesele okuwçylarda taryha gyzyklanmany oýarýarmak we berkitmek, taryhy maglumatlaryň üstünde özbaşdak işlemek başarnyklaryny ösdürmekden ybaratdyr. Bu ýerde gurnagyň işini kesgitli tema boýunça geçirmek hem maksada laýyk bolýar. Munda temalaryň kesgittiligi okuwçylaryň dürli özbaşdak gyzyklanmalaryny kanagatlandyrmazlygy göz önünde tutmaýar. Mysal üçin V synpda türkmen halkynyň harby geçmişi öwrenmek boýunça gurnagyň işine okuwçylaryň özbaşdak gyzyklanmalaryny we isleglerini kanagatlandyryýan dürli soraglary girizmek mümkin. Mysal

üçin, «Türkmen atlylary söweşde», «Dandanakan söweşi» we ş.m.

Umuman aýdanymyzda gurnagyň temasy dürli görnüşli bolsa has ýerlikli bolýar. Munda harby taryhy, taryhyrewolýusion we medeniýetiň, sungatyň taryhyny öwrenmek boýunça temalar, taryhy ölkäni öwreniş boýunça temalar we ş.m. bolup bilýär. Bu temalar diňe bir geçmişdäki we häzirki döwürdäki jemgyýetçilik durmuşynyň esasy taraplaryny şöhlelendirmän, taryhy barlaglar geçirmekligiň birnäçe endiklerini ele almaga-da mümkinçilik berýär. Mysal üçin «Ýaş arheologlar» ýa-da «Ýaş arhiwçiler» gurnaklarynda bu işi amala aşyrmak mümkin. Gurnakda ykdysadyýetiň meselelerini öwrenmegiň orny VIII-X synplarda diýseň zerur. Sebäbi bu synplaryň okuwçylarynyň önünde halk hojalygynyň ösüşi baradaky öz bilimlerini çuňlaşdyrmak meselesi durýar. Ýöne köplenç taryhy-ölkäni öwreniş gurnagy mähriban ölkämiziň durmuşyndaky hadysalary we olaryň dürli taraplaryny öwrenmegi bilelikde alyp barmaga niýetlenilýär.

Taryh gurnagynyň tematikasynda görnükli orny harby geçmiş eýeleýär. V-VII synp okuwçylarynyň aýratyn gyzyklanma bilen öwrenýän temalary türkmen halkynyň harby geçmişi, beýik türkmen serkerdeleriniň işleri, gury ýerdäki uly harby söweşler bolup durýar. Gurnagyň işiniň mazmunynda harby geçmişiň, gadymy galalaryň we söweşleriň ýadygärlikleriniň bar ýerleriniň taryhyny öwrenmegiň esasy orun tutýan wagty seýrek däl. Taryh gurnagynyň tematikasynda medeniýetiň we sungatyň taryhyny öwrenmegiň soraglaryna uly üns berilýär. Okuwçylarda binagärçiligiň we heýkeltaraşlygyň taryhyny öwrenmeklik uly gyzyklanma döredýär. Mekdep okuwçylarynyň söýgüli temalarynyň biri-de beýik adamlaryň ömri-durmuşy we işini öwrenmek bolup durýar. V-VII synplarda bu esasan gahrymanlaryň we ylmyň wekilleriniň obrazlary, beýik serkerdeleriň durmuşy we işi bolup durýar. VIII-X synplarda okuwçylary ylmyň we sungatyň

wekilleriniň, beýik alymlaryň, mukamçylaryň, nakgaşlaryň obrazlary özüne çekýär. Şeýlelikde mekdebiň taryh gurnagynyň tematikasynda ozaly bilen taryhyň mekdep dersiniň esasy mazmuny şöhlelenýär, ýagny ykdysadyýetiň, synpy göreşiň we rewolýusiýanyň, harby geçmişiň we medeniýetiň taryhynyň, taryhy-terjimehal we taryhy ölkäni öwrenişiň soraglary bilen baglanşykly meseleleri giňişleýin öwrenmeklik maksat edilip goýulýar.

Mekdep gurnagynda görnükli şahsyýetleriň terjimehalyny öwrenmek.

Beýik adamlaryň, taryhy şahsyýetleriň we gahrymanlaryň obrazlary mekdep okuwçylaryny terbiýelemekde we olaryň nusgalaryny kemala getirmekde möhüm ähmiýete eýedir. Eger ýetginjekler üçin gahrymançylyk hereketleri, söweşlerdäki edermenlikler, harby gahrymançylyklar özüne çekiji we düşnükli bolsa, ýokary synp okuwçylary alymlaryň, barlagçylaryň, serkerdeleriň içki gahrymançylygyny çuň açýarlar, şahsyýetiň gahrymançylykly işiniň ýokary derejä ýeten ýoluny ýagny şahsyýetiň içki ösüşini has çuň gyzyklanyp öwrenýärler. Gurnak işiniň mazmuny diňe bir VI synpda däl, eýsem V-VI synplarda-da watançylyk gahrymançylygyny öwrenmeklige degişli bolup biler. Munda esasy üns harby geçmişe berilse okuwçylar üçin has gyzykly bolýar. Mysal üçin «Ikinji jahan urşunyň ganrymanlary», «1916-njy ýylyň gozgalaňlaryna ýolbaşçylyk eden görnükli şahsyýetler» we beýlekiler.

Mekdep gurnagynda harby geçmişi öwrenmek. V-VI synplarda gadymy döwrüň, VII-X asyrlar döwrüniň serkerdeleri we gahrymanlary baradaky harby-terjimehal maglumatlar bilen bir hatarda harby-taryhy gurnak işiniň mazmunyny söweşler, ýörişler we basyp alyşlar düzüp bilýär. Munda gadymy we VII-X asyrlar döwrüniň harby enjamlaryny öwrenmeklik has hem ýerine düşýär. Eýýäm VII klasdan has hem VIII-IX synplarda gurnak sapaklarynda uruşlaryň we

harby sungatyň taryhynyň nazaryýet meselelerini öwrenmeklik güýçlenýär we esasy orny eýeleýär. IX synpda «Ikinji Ahal-teke harby ýörişi» diýen tema bilen birlikde «Gökdepe galasynyň synmagy» diýen temanyň meseleleri-de ara alnyp maslahatlaşylýar. IX synpyň gurnak işini mazmunynda has çylşyrymly mesele ýagny raýatlyk we ikinji jahan urşunyň işlerini derňemek esasy orny eýeläp biler. IV synpdan başlap gurnagyň işiniň ýola goýluşy barada aýdanymyzda, düzgün bolşy ýaly gurnagyň tematikasy taryhyň mekdep dersi bilen baglanşykly bolýar. IV synpda taryh gurnagy adatça taryh kitaby bilen işlemekligiň esasynda guralyp başlanýar. Munyň üçin jemgyýetiň taryhyna bagyşlanan birinji sapakdan soň, taryh bilen gyzyklanýan okuwçylara sapakdan soň taryhy kitabyň okaljakdygyny aýtmaly, okuwçylary diňlemäge çagyrmaly we kitapdan has düşnükli bölegi düşnükli edip sesli okamaly. Saýlanylyp alnan bölek okalandan soň orta soraglar goýup, söhbetdeşlik geçirmeli. Kitaby beýle okamak adatça iki-üç sapak dowam etdirilýär, sebäbi kitabyň mazmuny baradaky söhbetdeşlik örän janly bolýar. Okuwçylar soňky sapaklara meýletin gatnaşsalar bu okuwçylar üçin sapagyň gyzykly boljakdygyny görkezýär. Okuwçylaryň düzüminiň hemişelik bolmagy gurnagyň döredilendigini aňladýar. Kitap taryhy kitap bolsa has hem oňat bolýar. Synpda taryhy öwrenmekligiň temalary öňe gidýär. Sapakdan soňky işler giňeldilýär. Elbetde dersiň hemme temasyny gurnakda işläp çykmak maksady bilen ýumuş tabşyrylmaýar. Taryhyň dürli döwürleri (gadymy döwür, VII-X asyrlar döwri) öwredilende şol temalara degişli kitaplary hödürlemek bolýar. Çagalar gazuw-agtaryş işleri bilen gyzyklanýarlar. Şonuň üçin Merwde, Ürgençde, günorta Türkmenistanda geçirilýän gazuw-agtaryşlar barada gürrüň berilse ýerlikli bolýar. Irki döwürlerdäki ussalaryň senetçiligi, dinleri we beýlekiler göz önüne gelýär. Gurnaklar üçin mirashanalara gatnaşmaklyk peýdaly we gyzykly. Ikinji ýarym ýylda-da geçirilýän maglumatlara laýyk kitaplary okamagy

unutmaly däl. Ýöne okuwçylary irizmezlik üçin, usullary çalyşmak gerek. Geljekki ädimler gurnakçylary işjeňleşdirmek ýoly bilen ädilýär. Olara özbaşdak işlemekligi öwretmek hem gerek.

Bu etapda çagalary taryhy kitaplar bilen ýakyndan tanyşdyrmak has peýdaly. Munyň üçin okuwçylary çagalar kitaphanasyna alyp gidip gadymy dünýä, orta asyrlar we ölkämiziň taryhy boýunça kitaplary bölüşdirip, olara gysgaça häsiýetnama bermeli, mazmuny barada aýtmaly. Çagalar kitaplaryň sahypalaryny agdarşdyryp suratlara seredýärler. Olar kataloga seredýärler, kitaplary hähili ýazyp almalydygy görkezilýär, san belgisi bilen tanyşdyrylýar. Şunuň netijesinde gurnakçylaryň uly bölegi kitaphananyň okaýjysy hem bolýarlar.

Gurnakda nutklar taýýarlamak we konferensiýa gatnaşmak. Nutklar taryh gurnagynyň işiniň zerur düzüm bölegi kāmahal bolsa esasy bölegi bolup durýar. Taryhçylar bilşimiz ýaly häzir bar zatlar däl-de, bir wagtlar bolan zatlar öwrenýärler. Geçmisi bolsa biz göremitok, diňe olar hakynda okaýarys we olar hakyndaky bilimleri ozaly bilen kitaplardan we saklanyp galan maddy medeniýetiň ýadygärliklerinden alýarys. Kiçi synplarda-da nutk ýazdyrmak mümkin, ýöne bu iş esasan ýokary klaslylarda has göwnejaý bolýar.

Diňe bip nutklar bilen gurnak işini gurap bolmaýar. Gurnakda diňe nutuk taýýarlatmak göz önünde tutulsa, bu gurnagyň dargamagyna hem getirip bilýär. Mysal üçin, nutk erbet hem ýasylmandyr diýeliň. Mugallym ony ara alyp maslahatlaşmagy teklipe edýar. Hemmeler dymýarlar. Iň oňat ara alyp maslahatlaşmaklyk bolan haltynda çekinjeň bellik edýärler. Ýagny “Hutk örän gowy”, “Maňa örän ýarady” diýen ýaly ýa-da esasan gepleýşiň nädogrylygy hakyndaky we ş.m. iki-üç sany ownuk bellikler edilýär. Gurnakçylar öýlerine lapykeç halda dargaýarlar. Indiki ýygnaşyga bolsa gelmeýärler. Şeýlelikde gurnak dargaýar. Sebäbi çagalar diňe

öz ýoldaşlarynyň beýan edýän maglumatlaryny diňläp bizar bolýarlar, olar diňe bir diňlemän eýsem görmegi, hereket etmegi, täsir almagy hem halaýarlar. Şonuň üçin her hutga şol sorag boýunça haýsydyr bir zatlara jogapkär bolarlary ýaly, temany biler we birinji çykyş eder ýaly ýörite goşmaça nutkçy ýa-da opponent bolar ýaly tertibi ýola goýmak bolýar. Ýöne bu usuly guramak adatça kyn bolýar ýa-da ýygnaňsygy ýeterlik derejede janlandyryp bolmaýar. Şeýle ýagdaýlary göz önünde tutup dürli usullardan peýdalanmagy ýola goymak gerek.

Nutklaryň iki görnüşini tapawutlandyrmak gerek. Ýagny, gurnagyň geljekki ýygnaňsyklary üçin taýýarlanylýan we dabaraly ýygnaklar, konferensiýalar üçin taýýarlanylýan nutklary aýyl-saýyl etmek gerek. Olardan edilýän talap hem dülri-dürli.

Gurnak üçin nutk düýpli öwrenilip, käte bolsa uly material esasynda (ýokary klaslarda üç-dört kitap esasynda ýagny bir bölegi mugallym tarapyndan görkezilen, bir bölegi bolsa nutkçynyň özi tarapyndan saýlanylan) taýýarlanylýar. Eger nutklar dürli suranlary ýa-da repproduksiýalary (sungatyň taryhy boýunça nutklar) görkezmeklik ; nutgyň diňlenişini ýeňilleşdirmek üçin çeper edebiýatdan bölek okamaklyk bilen alnyp barylýan bolsa nutk örän uly ökçegde bolup biler. (şeýle bolanda nutk bir sagada-da çekip biler) Nutkçylara adatça mugallym onuň meýilnamasy we ş.m. boýunça maslahat bermeli. Ýöne bu maslahat hökman däl. Nutk doly ony döredeniň jogapkärçiliginde gidýär. Garşy çykmalar we bellikleri gurnagyň ýolbaşçysyna däk-de nutkçynyň salgysyna aýdýarlar. Ol nutugyň meýilnamasyna, gurluşyna, mazmunyna we ýalňyşlaryna, söýlemine jogap berýär. Şeýle-de nutgyň ýazylmagy hökman däl diýsek hem bolar. Ýazylan ýazy birleşdirilýär. Nutukçy nutgy okamagy däl-de pikirlenmegi öwrenmwli, sesli, ýatdan aýdylýan nutuk ýeňil diňlenilýär. Ýöne eger nutugyň ýzysy gerekdäl bolsa nutukça nutugyň

jikme-jik meýilnamasy we kitaplardan alynan salgylanmalar gerek .

Konferensiýa üçin nutk taýýarlamaklyk bütinleý başga iş bolup durýar. Ol ozaly bilen gyşga bolýar, sebäbi uly ýygnaclarda giň ýazylan nutgy nähili oňat hem bolsa diňlemäge mümkinçilik bolmaýar. Munda nutk üçin tema we nutkçynyň gürlemek başarnygyna görä 15 salym hat-da jndan hem az wagt ýerlikli bolýar.

Gurnakda uly nutklary oňat diňlener ýaly etmek üçin dürli usullardan peýdalanmak gerek. Mysal üçin bir nutgygy iki gurnakçy bolup taýýarlap, olaryň okaýjylaryň mikrofonynda nobatma-nobat çalşyp çykyş edişleri ýaly birnäçe gezek gezekleşip nutgy beýan etmekleri oňat netije berýär. Şonuň ýaly netijeli usullary gurnakda mydama yzygider diýen ýaly ullanmak bolýar.

Eger nutuk neşir ediljek bolsa ünsli taýýarlanylmalý we ýazylan bolmalý. Eger ol taryh gurnagynyň ady bilen gidýan bolsa, gurnakda ara-alyp maslahatlaşmalý we amkullanylmalý. Köplenç nutgyň ikibaşlangyç meýilnamasyny düzdürüp, ony gurnakda ara-alyp maslahatlaşyp, makullap soň nutgyň ösüni ýazdyrmak maksada laýyk bolýar. Beýle ýagdaýda mugallym gapdala çekilmeýarde, gaýnam nutgy düzmäge we ony redaktirlemäge kömek edýär. Ol nesir edilen nutugyň oňat bolmagy üçin ähli işleri etmeli.

Eger nutuklar gurnak üçin taýýarlanylýp, soň konferensiýa gatnaşýlsa olary gysgaltmalý bolýar.

Gurnakda dürli suratlary iş otagynda ýerleşdirip, nutkçy gürrüň berýän wagty oňa ýüzlenip bilýär. Bu usul örän täsirli usullaryň biri. Şeýle netijeli usullaryň biri hem çeper edebiyatlardan bölekler getirmekdir . Bu usuly şahsyýetlere häsiýetnama berlende peýdalanmak has ähmiýetli bolýar. Munda käte hakyky ýazy esasy orny eýeläp, nutkçynyň diňe ol barada göşmaça görnüşinde çykyş edýän wagty-da bolýar.

Şular arkaly okuçylaryň dürli görnüşli çişmeleri utgaşdyryp ulanyp bilmek başarnyklaryny ösdürmek bolýar.

Okuwçylara proza bilen ýazylan çeper eser boýunça nutklary - nutk- gürrüňleri taýýarlatmak hem bolýar. Munuň üçin hem okap tanyşýarlar hem gezelençlere gidip görýärler. Soň täsirli edip öz görenlerini hem beýan edýärler.

Gurnakda konferensiýa taýýarlamak hem bolýar konferensiýalar esasn VII-IX klaslar taýýarlaýarlar. Munuň üçin tema saýlanylanda mysal üçin, gurnakçylar geçen okuw ýylynda Watanymyzyň taryhynyň XVII-XX asyrlar döwrüniň medeniýetini öwrenen bolsalar, bu ýyl Garaşsyzlyk döwrüniň medeniýeti boýunça konferensiýa geçirip bilýärler. Şeýlelikde tema saýlanylandan soň geljekki konferensiýa gatnaşyjylaryň - gurnakçylaryň önünde bu temany meselelerini öwrenmeklik ör boýuna galýar. Munuň üçin ilki bilen mirashananyň sungat, medeniýet we beýleki zallaryny görmek gerek bolýar. Soň Garaşsyzlygymyz baradaky kinofilimlere seretmek, ýazylan kitaplary okamak gerek. Şulardan soň toplanylan materiallary haýsylaryndan nutklar ýazmaly, haýsy suratlary olar üçin saýlamaly we ş.m. agşamnyň maksatnamasyny ähli böleklerini taýýarlamaly.

Agşamda alyp baryjy birinji, ýagny Garaşsyzlyk döwrümiziň medeniýetiniň, sungatynyň biziň üçin ähmiýetini, onuň beýik dünýä ähmiýetli rolyny bellemek , aýan etmek üçin giriş sözi degişli bolýar. Soň nutkçylar çykyş edýärler. Er bir nutukda çeper surtlyr hem görkezilýär. Kabir nutuklary janlandyрмаak, has täsirli etmek üçin çeper edebiýatdan bölekler hem okalýar. Beýle konferensiýalara sergi taýýarlamak hem bolýar. Onda kitaplary, çekme suratlar, döwrümiziň medeniýeti hakynda aýdylan ganatly sözleriň ýazgylary we ş.m. ýerleşdirmek bolýar.

a). Taryhy temalar boýunça geçirilýän ylmy-amaly maslahatlarda özbaşdak iş usulyndan peýdalanylyşy. Okuwçylaryň synpdan daşary özbaşdak döredijilikli

işlemeklerini gazanmagyň iň netijeli görnüşlerinden biri hem wagtal-wagtal temalaýyn ylmy-amaly maslahatlar geçirmekdir.

Temalaýyn ylmy-amaly maslahatlar esasan okuwçylaryň güýji bilen geçirilýär. Beýle ylmy-amaly maslahatlaryň temasya we onuň maksadyna laýyklykda okuwçylara dürli ýumuşlar tabşyrylýar. Ol ýumuşlary okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda özbaşdak ýerine ýetirýärler.

Türkmenistanyň taryhyndan temalaýyn ylmy-amaly maslahatlaryň temalary esasan şu aşakdaky ýalyrak bolup biler :

I.Türkmenleriň XVII we XIX asyryň birinji ýarymynda öz azatlyklary, erkinlikleri ugrunda alyp baran göreşleri.

1.Türkmenleriň Nedir şanyň zulumyna garşy göreşi.

2.Türkmenleriň Hywa hanlarynyň talaňçylykly ýörişlerine garşy göreşi.

3.Lebap türkmenleriniň Buhara emirine garşy göreşi.

4.1813-nji ýylda Etrek-Gürgen türkmenleriniň gozgalaňy.

5. Sarahsyň etegindäki söweş.

6.Atamyrat hanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaň.

7.Garrygala söweşi.

8.Marynyň etegindäki söweş.

9.Gazawat gyrgynçylygy.

10.Gökdepe galasyndaky aýgytly söweş.

11.Daşköpriniň ýanynda bolan söweş.

Synpdan daşary işler geçirilende okuwçylara özbaşdak nutuk ýazdyrmadyň usullary barada-da durup geçsek has ýerlikli bolsa gerek. Okuwçylara nutuk ýazdyrmak üçin olara ilki bilen edebiýatlar salgy berilýär. Mugallym okuwçylaryň ikinji bir toparyna Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň durmuşyna we işine degişli gazet-dergilerden fotosuratlar toplamagy teklipe edýär. Üçünji bir tarapdan bolsa Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýaşlaryň wezipeleri hakynda

aýdan sözleri esasynda plakatlar, şeýle hem serdaryň ýaşan we işlän ýerleri barada karta-shema taýýarlamagy buýurýar.

Şundan soň okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda özbaşdak nutuklary we degişli görkezme esbaplary taýýarlaýar. Mugallym olary dykgat bilen gözden geçirýär. Netijede taýýarlanylýan materiallar esasynda ylmy-amaly maslahat geçirilýär. Ylmy-amaly maslahatda okuwçylar gezekli-gezegine özlere tabşyrylan nutuklar boýunça çykyş edýärler. Nutuklar boýunça sorag-jogap arkaly pikir alyşýar.

Ylmy-amaly maslahatyň şeýle geçirilmegi, birinjiden, okuwçylaryň ylmy-amaly maslahatyň temasynyň mazmunyna çuňňur düşünmeklerini üpjün edýär. Ikinjiden, olaryň dürli çeşmelerden özbaşdak peýdalanyp bilmek, nutuk ýazmak, köpçüligiň önünde çykyş edip bilmek ukypalarynyň we başarnyklarynyň ösmegine kömek edýär.

“Nutkçylar mugallymdan nutugy nähili taýýarlamaýdygyny, nähili edebiýatlary peýdalanmaýdygyny, nutugyň möçberi näçeräk bolmaýdygy we ş.m. boýunça görkezmeler alýarlar. Bilelikde taýýarlanylýan uly nutuga aýratyn meseleler boýunça iki-üç maglumaty her birine 5-7 minut bermek bilen bellemeklik maksada laýyk bolýar”.

Nutuklary taýýarlamak işinde iki sany kynçylyk gabat gelýär. Birinde mugallymyň özi okuwçylaryň çykyşlary üçin maglumatlary ýazýar, beýlekisinde ol diňe öwredýär. Bu ýagdaýda okuwçylaryň özläriniň döredijilik başlangyçlary pese gaçýar. Eger-de mugallym nutukçylara tema berse we umumy häsiýetdäki görkezmeler bermek bilen çäklense, okuwçylaryň arasynda nutugy taýýarlamagyň köp wagt alýanlygy, köp wagta çekýänligi bilen baglanyşykly öý işlerine taýýarlanmaklaryny bes edýänleri-de gabat gelýär. Şol bir wagtda nutuk hem bolmalysy ýaly talaba laýyk taýýarlanylmaýar.

Şu zatlary göz önünde tutup nutukça temany teklipl etmek bilen bir wagtda edebiýatlar görkezilse ýa-da zerur edebiýatlar (ozaly bilen ylmy-populýar häsiýetdäki) berilse, okuwçy bilen

birlikde 3-5 sany esasy bölekler bellenilse, bölümlere bölünse, sahypa sany umumyrak kesgiltense, okuwçy teklipe edilýän edebiýaty okaýar we nutugyň görnüşleýin meýilnamasyny düzýär. Soň mugallym düzülen meýilnama boýunça nutugy nähili ýazmalydygyny anyklaýar we täzeçe görkezme berýär. Eger nutugyň meýilnamasyny düzmeklige bir hepde möhlet berilen bolsa, nutugyň özüni taýýarlamaklyga iki hepde gerek bolýar. Nutugy taýýarlamak üçin niýetlenilen wagty böleklere bölmeklik onuň göwrümüne we çylşyrymlylygyna, şeýle-de okuwçynyň umumy ösüşine bagly bolýar. Okuwçy tarapyndan taýýarlanylýan ýazyny mugallym barlaýar we onuň mazmuny boýunça hem-de materialyň beýan edilişiniň görnüşini boýunça düzedişler girizýär.

Nutukçylary çykyş etmeklige taýýarlamagyň iň soňky etaby olaryň çykyşlaryny barlamaklyk bolup durýar. Nutuk wagtynda portreti, çekme suraty, çyzyny we görkezme esbaplarynyň beýleki görnüşlerini nähili tutmalydygyny, peýdalanmalydygyny görkezmek zerur. Şol bir wagtda okuwça nutuk bilen çykyş etmekligiň ýollaryny hem öwretmek gerek.

Nutuk bilen çykyş etmäge taýýarlanýan mahaly, okuwçy özüni fiziki we ruhy taýdan taýýarlamaly. okuwçynyň çykyşyň öň ýanynda dynç almagy, ýeke bolmagy, gezelenç etmegi gerek. Şol wagt nutugyň has möhüm we kyn ýerleri barada ýene-de bir gezek oýlanyp, öz ýanyndan gaýtalamagy, çykyşdan başga zatlar ünsüni sowmazlygy gerek. Nutuk bilen çykyş edýän okuwça özüni örän tebigy alyp barmagy öwretmeli.

Okuwçy çykyş etmek üçin münbere tarap ýönelende, hemmeleriň ünsi şoňa gönüýär. Şonuň üçin hem ol ähli görnüşini bilen özüniň gujurny haýsy-da bolsa bir wajyp zadý aýtmaga taýýardygyny we isleýändigini aňlatmalydyr. Eger-de okuwçy öz ýörelşini bilen çekinjeňdigini, ýaýdanjaňdygyny ýa-da biperwaýdygyny görkezse, ol diňleýjilere ýaramaz täsir

edýär. Ýöräp barýarka iliklerini ildirmek, saçyny ýa-da galstugyny düzetmek, ýazgylaryna seretmek gelşikli dälidir.

Okuwçy münbere ýetip-ýetmän howul-hara gepläp başlasa onuň ilkinji sözlerini diňleýjileriň köpüsi eşitmän galýar.

Münbere çykan pursatynda okuwçy ilki bilen öz tolgunmasyny basyp ýatyrmarydyr, soňra diňleýjiler bilen aragatnaşygy ýola goýmak gerek. Münbere çykyp-çykmazdan gepläp başlamaly däl-de, az salym dyngy (pauza) etmeli. Şol wagt ol ýazgylaryny münberde arkaýynlykda ýerleşdirmeli soňra bolsa öz çykyşyna başlamaly.

Okuwçynyň çykyşy gutaranyndan soň onuň nutugynyň düýpli meseleleri we oňa golaý bolan taryhyň beýleki garyşyk meseleleri boýunça soraglar bermäge diňleýjileriň hukuklary bar. Okuwçy ozaly bilen özüne berilýän ähli soraglary ýazyp almaly. Şondan soň okuwçynyň derrew ýa-da beýleki nutukçylar hem çykyş edenlerinden soň jemlenilen wagtynda jogap bermäge ygtyýary bar. Eger okuwçy ýazyp alan soraglaryna derrew jogap berse has ýerlikli hasap edilýär. Ýöne, munuň ynamsyz, ýerliksiz jogap bolmagy mümkin. Eger okuwça jogap bermek üçin oýlanmaga wagt gerek bolsa, nutuklar boýunça çykyşlaryň jemlenilýän wagtynyň öň ýanynda soraglara jogap berse ýerine düşýär. Onuň jogaby berlen soragyň gysga, anyk beýany bolmaly.

Okuwçynyň çykyşyndan soň, şeýle-de onuň çykyşy, berlen soraglara jogap berşi barada öz pikirini aýtmak üçin diňleýjilere-de gysgaça söz berilýär. Çykyş edilen nutugyň adyna, özüne we onuň beýan edilişine öz belliklerini aýdyp çykyş etmäge diňleýjilere berinýän wagtyň möçberi, adatça, öňünden kesgitlenilmeýär, ýöne şeýle-de bolsa, mümkin boldygyça, her bir çykyş edýän baş minutdan uzak çykyş etmän, öz sözünü gutarsa ýerlikli bolýar.

Taryh gurnagynyň işiniň ilerlemegi üçin öwrenilen maglumatlary dürli usullardan peýdalanyň jemlemek hem gerek. Mysal üçin çekişme usulyny alyp göreliň.

Mekdebiň okuw-terbiýeçilik işiniň esasy wezipesi ýaşlary bilimli, ösen dünýägaraýyşly, ýokary ahlakly edip ýetişdirmekden ybaratdyr. Okuwçylary işjeňleşdirýän usullaryň gyzykly we täsirli görnüşiniň biri-de çekişmedir. Çekişmede her bir okuwçy öz pikirini maslahatlaşyp, durmuş tejribelerini öz daş töweregindäkiler barada pikirini aýdyp bilýär we özüni alyp barşyna baha bermegi öwrenýär.

Çekişme okuwçylaryň diňe bilimlerini anyklamak bilen çäklenmän, olaryň bilime bolan höweslerini ösdürýär. Çylşyrymly meseleleri özbaşdak çözmek baradaky endikleri ýüze çykarýar. Taryhy-çeper edebiýatda hödürlenýän eserlere tankydy göz bilen çemeleşmek ukyplaryny ösdürýär.

Çekişme okuwçylaryň öz jemgyýetçilik borçlaryna düşünişlerini, döredijiliklerini, işeňňirliklerini, işeň asuda jedelleşmekligi başarmaklygy we öz pikirini düşündiripbilmekligi öwredýär. Çekişme jemgyýetdäki her bir adamyň öz herketine baha bermeginiň serişdesidir. Onuň örän bir ähmiýetli tarapy-da kollektiwleýin pikiri emele getirmäge kömek berýänligidir.

Çekişme esasan ýokar synp okuwçylary bilen geçirilýär. Çünki bu döwürde häsiýet, dünýägaraýyş, özüň barada pikirlenmek ukyby kämilleşip başlaýar, ýaşlarda özlerine baha bermek islegi ýüze çykýar.

Ýaşlar durmuşyň çylşyrymly meselelerini özbaşdak çözmek ýoluna girişýärler. Etiki, estetiki, ýaşaýyş problemalary barada pikirlenmek höwesini güýçlenýär.

Çekişme “Men we wagt”, “Meniňki we Biziňki”, “Sen hünär hakda nähili pikir edýän” we ş.m. terbiýeçilik ähmiýetli temalar boýunça geçirilip biliner.

Çekişmeden edilýän talaplar:

Çekişme anyk tema boýunça geçirilmelidir, meselem, “Abraý näme?” “Ykbal näme?” “Hormat näme?” “Biz kitapda ýazyşlary ýailmy?” we ş.m-ler. Olardan başgada has giňiräk temalar boýunça-da çekişme geçirmek bolar. Çekişme täsirli bolar ýaly, onuň dowamynda ýaşuly nesilleriň tejribelerini peýdalanmak bilen bir hatarda, çekişýänleriň hut öz şahsy tejribelerinden hem peýdalanmak gerek.

Nobatdaky çekişmä çykyş etjek adam tema boýunça pugta taýýarlanyp, degişli meseleleri çuň öwrenipgelmeli. Çekişmeçiniň pikiri opponentiň güýjine görä çekişme mahalynda üýtgäp hem biler.

Çekişmä taýýarlanmagyň esasy materiallary: kitap, gazet, broşýura, kinofilm we ş.m-ler bolup biler. Her hili çekişme bolsada, oňa ykjam taýýarlanmaly we onuň gidişine, aýdyň pikiriň ýüze çykarylmany gazanylmalydyr.

Çekişme çylşyrymly işdir. Ol iş geçirýänlerden we gatnaşýanlardan oňat taýýarlyk görmegi talap edýär.

Çekişmäniň üstünlikli bolmagy temanyň dogry saýlanyp alynşyna köp derejede baglydyr. Käbir halatlarda bir wakadan ýa-da okalyan kitaplardan hem etiki sowallaryň esasynda çekişme geçirilmegi mümkin. Käbir ýagdaýlarda taryh mugallymy okuwçylar bilen bilelikde çekişmäniň aýry sowallaryny kollektiwleýin maslahatlaşyp bilerler. Kollektiw bolup maslahatlaşylýan mesele çekişmä gatnaşyjylary höweslendirýär. Ýöne onuň şu günüň talabyny ödemegi göz önünde tutulmalydyr. Milli ahlagy emele getirmek bilen baglansykly bolmalydyr.

Tema saýlanyp alynandan soň çekişmä taýýarlanylýar. Çekişme geçirilmezden has önüräk, onuň sowallary, okamaly kitaplar we edebiýatlargörkezilen bildiriş asylýar.

Çekişmä köpçüligi höweslandirmek üçin, bildirişiň ýanynda goşmaça edebiýatlar, ol edebiýatlardan bölekler, ýazyjylaryň belli sözi, atalar sözleri, temany doly beýan edýän

materiallar gowy bezelip asylyp goýulsa oňat bolar. Bildiriş tagtasynyň ýanynda hatlar üçin ýaşik goýulsa hem gowy bolar.

Çekişme geçirilende mugallym çykyş etmäge we mesele boýunça soraglara jogap bermäge ýörite taýýarlanmaly, mugallym her hili pikirlere we çylşyrymly soraglara jogap tapmaga kömekleşmelidir.

Eger-de çekişmäniň sowallary öňünden taýýarlanan tekst boýunça alnyp barylsa, onda ol hakyky çekişme bolup bilmeýär.

Çekişmä kömek bermek üçin döredilen inisiatiwaly toparyň birini ýa-da ikisini ony alyp baryjy edip bellemeli. Emma ol alyp baryjy örän taýýarlykly bolmaly, okuwçylary gowy bilimli, okuwçylar oňa ynanmaly. Käbir halatda alyp baryjy okuwçylardan hem bolup biler, emma şeýle okuwçy berk taýýarlykly we köpçüligi edara edip bilmelidir.

Mugallym çekişmäni öňünden pugta taýýarlanman geçirip bolmaýandygyna düşünmelidir. Çekişme köplenç ony alyp baryja bagly bolýar. Ol guramaçy, anyk sowal goýup bilýän, köpçüligi gyzyklandyrýan we gyzyklandyrmagy başaýan adam bolmaly.

Çekişmede dälçiklige, ýalňyşmaklyga we ýalňyş netijeler çykarmaklyga ýol bermeli däldir.

Çekişmäniň usullary:

Çekişmä çykyşanlar biri-biriniň yzyndan goýberilmelidir. Ikinji nobatda birinji okuwçynyň garaýşyna garşy çekişmeçini çykarmak bolar. Çekişmäniň jogaby bilen ylalaşmalymy ýa-da ýok, bu meseleler boýunça gatnaşyjylar oýlanyp netijä gelmelidir. Çekişmäni alyp baryjy diňleýjileri öz ugruna iýbermeli däl, şonuň ýaly-da, olary gaty çäklendirmeli hem däl.

Çekişmäniň sowallarynyň we jogapларыnyň ideýaly, mazmunly hem-de dogry bolmagyny gazanmaly. Çekişme janly bolup, alyp baryjy özüni gowşak tutmaly däl. Çekişmäniň esasy maksady boýunça okuwçylaryň pikirlenmeklerini ösdürmekden we sowallara dogry jogap bermeklerini

gazanmakdan ybarat bolmalydyr. Şoňa görä alyp baryjy çekişmäni jemlände pikirlendirijiligine, höweslendirijiligine we sowallara dogry jogabyň berliş taraplaryna üns bermelidir hem-de bellemelidir. Çekişmede kätibiň bellemegi mümkin. Ol onuň ähmiýetli taraplaryny ýazyplarlamalydyr. Çekişmäniň temasy kiçi bolsa, bu hili uly taýýarlyk görmegiň zerurlygy ýok.

Käbir temalar boýunça çekişmäniň mysaly, meýilnamasy şu aşakdakylar ýaly bolup biler.

I. Tema: Taryhy- çeper edebiýatlar we olarda taryhy wakalaryň beýan edilişi.

1. Taryhy-çeper edebiýatlar häzirki döwrüň talaplaryny ödäp bilýärlarmi?

2. Taryhy-çeper edebiýatlardan nähili talaplar edilýär?

3. Taryhy-çeper edebiýatlardan kimiňkini oňat hasap edýäris we näme üçin?

Mekdepde geçirilýän ekskursiýalar turistik ýörüşler we ülkäni öwreniş synpdan daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşlerindendir.

Mekdep okuwçylary bilen ekskursiýa ýörişler guramagyň bilim we terbiýe berijilik ähmiýeti ulydyr. Her bir okuwçy ilkinji nobatda öz ýaşayan ýerini öwrenmelidir. Okuwçylar etiki mekdepde okaýarlar, ýaşayan obasynyň, etrabynyň, ülkesiniň tebigatyny, ykdysadyýetini we taryhyny bilmäge höweslenýärlar. Daýhan birleşikleri we kärhanalar bilen tanyş bolýarlar. Şeýle öwrenmeklik okuwçylaryň işeňňir gatnaşmaklary esasynda geçirilýär. Şonuň üçin şeýle ekskursiýalara we ýörüşlere taýýarlyk görülýän hem-de olaryň geçirilýän döwründe gidilmeli ýerleriň ugurlaryny-marşrutlaryny anyklamaga zerurlyk bolsa, ol ýerleri öňünden görüp gaýtmak, wagtyny anyklamak

§3. Taryh agşamy, ony taýýarlamagyň we geçirmegiň usullary.

Taryh aǵsamynyň ähmiýeti we ol geçirilende göz önünde tutulmaly meseleler. Taryh aǵamlary okuw-terbiýeçilik işiniň ulgamynda ýaş nesle bilim-terbiýe bermegiň möhüm şertleriniň biri bolup durýar. Taryh aǵsamy okuwçylaryň gözýetimini giňeldýär. Okuwçylaryň göz önüne getirmelerine täsir edýär, olaryň dürli taryhy eýýamlarda ýaşan adamlaryň durmuşyny, däp-dessurlaryny, ahlakyny, maddy medeniýetini göz önüne getirip bilmeklerine kömek edýär. Ýaşlarda taryhy öwrenmeklige isleg, höwes haçanda ýerine düşürilip saýlanylan taryhy maglumat açyk, janly, täsirli berlen halatynda döreýär. Muny amala aşyrmaklyga bolsa taryh aǵamlary kömek edýär.

Aǵsam geçirilende sungatyň dürli görnüşleri (çeper okaýyş, aýdym, saz we ş.m.) peýdalanylýar. Bu bolsa mekdep okuwçylaryny dürli taraplaýyn ösdürmeklige ýardam berýär.

Taryh aǵsamynyň önünde ýörite maksatlar we meseleler goýulýar. Olar: okuwçylary möhüm taryhy wakalara, taryhy prosesde halk köpçüliginiň aýratynlyklaryna we ş.m. has çuň düşünmeklige alyp barmakdan; okuwçylaryň taryhy gözýetimlerini giňeltmekden, öwredilýän döwrüň has kyn we derwaýys meselelerini täze maglumat bilen, täze görnüşde, başga şertlerde berkitmekden we ulgamlaşdyrmakdan şeýle-de Watanymyzyň geçmişine we häzirki döwrüne gyzyklanmalaryny gyşarnyksyz ýokarlandyrmakdan;

Okuwçylaryň ylmy-populýar we çeper edebiýaty okamak endiklerini, şeýle-de kitap bilen özbaşdak işlemek endiklerini kämilleşdirmekden;

Dostluk, özbaşdaklyk, borç ýaly duýgularyny we tabşyrylan işe jogapkärçilikli garamak duýgularyny ösdürmekden;

Çeper islegleri, ýokary ahlak başlangyçlaryny we ş.m. terbiýelemeklige kömek etmekden we beýlekilerden ybaratdyr.

Orta mekdeplerde taryh dersi boýunça geçirilýän aǵsamlar gurnak işlerini guraýjy ýa-da onuň ahyrky etapy bolup, käte bolsa gurnak işleri bilen baglansyksyz synpdan daşary işleriň özbaşdak görnüşi bolup durýar.

Taryh boýunça geçirilýän agşamlaryň temasy belli bir maksada gönükdirilen, bilim berijilik iň esasy hem terbiýeçilik meselelerini netijeli çözmäge kömek etmeli.

Taryh boýunça geçirilýän agşamlardan edilýän talaplaryň esaslarynyň biri hem onuň temasyny taryhyň öwrenilýän döwriň maksatnamasy bilen baglanşykly saýlamaklykdyr. Elbetde, taryh agşamlarynyň temalary maksatnamany gaýtalamaly däl.

Taryh mugallymy gürrüni edeni talaplarymyzy we şertleri hasaba alyp, taryh agşamynyň temasyny saýlamaklyga dykgat bilen çemeleşmeli. Taryh agşamy guralanda tema üçin maglumatlary başarnykly saýlamaly we agşamyny maksatnamasyny düzmeli. Taryh agşamynyň maksatnamasy düzülende onuň umumy mazmunynyň ideýa baý bolmalydygyny aýratyn üns merkezinde saklamaly. Maksatnamada agşamynyň çeper böleklerinde peýdalanylýan maglumatlaryň hem agşamynyň meselelerini çözmeklige ýardam etmekligini (goşgular, çeper eserlerden bölekler, aýdymlar, saz we hor çykyşlary) gazanmaklyga çalyşmaly. Şeýle-de maksatnamada agşamynyň okuwçylaryň has giň özbaşdaklygy esasynda guralmagyna mümkinçilik bolmagyny-da göz önünde tutmaly. Agşamynyň dowamlylygy 1-2,5 sagatdan uzaga çekmez ýaly wagt ýagdaýlaryny we ş.m. hem göz önünde tutmaly.

Agşamyny geçiriljek otagynyň taýýarlanylýşynyň uly bilim we terbiýe berijilik ähmiýeti bar. Otagyň başarnykly bezelmegi agşama gatnaşyjylara göwün göteriji täsir edýär we ol has açyk göz önüne getirmäni berýär. Taryh boýunça geçirilýän her bir agşamy dürliçe taýýarlamak teklipe edilýär.

Her bir taryh agşamynyň geçirilýän otagy taýýarlanylanda esasan aşakdakylara üns bermek gerek:
Agşamynyň temasynyň ady uly, owadan edilip ündew kagyzyňa ýazylmaly;

Taryhy şahsyýetleriň, serkerdeleriň portretleri, çekmesuratlar, taryhy albomlardan alnan suratlar, söweşleriň çyzgylary, meýilnamalary ýerleşdirilmeli;

Agşamyň temasyňa bagyşlanylan aýratyn synplaryň taýýarlan ýa-da umumy mekdep boýunça taýýarlanylýan maglumatlaryň ýerleşdirilmegine;

Agşamyň temasy boýunça çeper-taryhy we ylmy-populýar edebiýatlaryň sergisini guramaly;

Okuwçylaryň agşama taýýarlan albomlarynyň, žurnallarynyň, portretleriniň, suratlarynyň, modelleriniň, maketleriniň ýerleşdirilmegine;

Kagyzdan taýýarlanylýan dürli bezegleriň hem öz ornuny tapmagyna;

Agşamda çykyş edýänleriň familisý, ady görkezilen, çeper ýerine ýetirilýän maksatnamasynyň taýýarlanylýanmagyna;

Agşamyň myhmanlar hem mekdep ýolbaşçylary üçin illýutrirlenen maksatnamasynyň hem bolmagyna we ş.m.;

Agşama gatnaşyjylar baýramçylyk geýimleri bilen geýinseler ýerlikli bolýar.

Agşamyň geçirilýän otagynyň bezelişi onuň guralyşynyň başynda taýýarlanylýar. Bu işe okuwçylaryň özleri, synp ýolbaşçylary, kate bolsa ata-eneler hem gatnaşýar.

Taryh boýunça geçirilýän agşamlar tötänleýin bolmaly däl. Olary okuw ýylynyň başynda meýilleşdirmek we synpdan daşary işleriň umumy ulgamyna girizmek gerek. Taryh mugallymy entek tomus dynç alşy döwründe täze okuw ýylynda nähili temalardan agşamlaryň geçiriljekdigi hakynda oýlanmaly. Okuw ýylynyň başynda taryh boýunça synpdan daşary iş guralanda mugallym işjeň okuwçylar bilen maslahatlaşýar, taryh boýunça nähili temalarda agşamyň geçirilmegini isleýandiklerini anyklaýar. Mugallym olara agşamyň mysaly temalarynyň mazmunyny gysgaça aýdyp berip, ara alyp maslahatlaşmak üçin teklip edýär. İşjeň

okuwçylara maglumat ýygnamak boýunça ýumuş tabşyrýar. Bu agşama taýýarlygyň birinji etaby bolup durýar.

Mundan soň taryh boýunça agşamyň temalary mekdep müdiri tarapyndan ýa-da pedagogik maslahatda tassyklanylýar. Mekdep ýolbaşçylary synpdan daşary geçirilýän ähli çäreleri öňünden bilmeli we kalendar möhletini kesgitlemeli. Beýle etmeklik okuwçylara artykmaç agşam düşmezligi we ähli çäreleriň dogry çalyşmagyny ýola goýmak üçin gerek.

Mümkin bolsa agşamyň temasy soňky iki-üç ýylyň dowamynda gaýtalanmaly däl. Bu okuwçylaryň şol ýyllarda temalara degişli täze zatlary görmekleri, bilmekleri üçin zerur.

Ýokary synplarda parallel synplaryň bolan halatynda bir ýylda iki agşam taýýarlamak bolýar.

Agşamyň her bir temasynda onuň maksatnamasy, ýerine ýetirijiler üçin maslahatlar, otagy bezemek boýunça görkezmeler, alyp baryjynyň teksti, agşamyň maksatnamasyna esasy maglumat we beýlekiler bolmaly.

Taryh agşamyny geçirmek üçin alnyp barylýan taýýarlyk işleri. Taryh mugallymy agşamy guraýjy esasy adam bolup, ol maksatnamanyň taslamasyny taýýarlaýar. Mugallymyň tabşyran ýumuşy boýunça bellenilen wagtda maglumat taýýarlarlary ýaly işjeň okuwçylar bilen maslahatlaşýar, soň iş tertibinde agşamyň maksatnamasyny aýdym-saz, edebiýat mugallymy bilen ara alyp maslahatlaşýar.

Agşamy guramaklyga we geçirmeklige edebiýat, surat, aýdym-saz mugallymlary, synp ýolbaşçysy, okuwçylar komiteti, taryh gurnagynyň wekilleri gatnaşýar. Ady tutulanlaryň hemmesi agşamy taýýarlamak boýunça iş toparyny düzýärler.

Iş topary maksatnamanyň taýýarlanylýan taslamasyna, otagy taýýarlamaklygyň eskizine we sahna seredýär, üýtgeşmeler, anyklamalar, üstüni ýetirmeler girizýär.

Edebiyat mugallymy çeper höwesjeňleriň işiniň mazmuny boýunça, şol bir wagtda çeper okaýyşlaryň ýerine ýetirilişi barada öz belliklerini aýdýar, alyp baryja ýolbaşçylyk edýar.

Aýdym mugallymy maksatnamanyň aýdym-saz böleklerini anyklaýar, ýekelikde, köpçülik bolup, ýa-da saz gurallarynda çykyş edýänleriň sanawyny taýýarlaýar. Synp ýolbaşçysy bilen agşamyň aýdym-saz böleklerine taýýarlanmagyň gününü we sagadyny ylalaşýar.

Surat mugallymy agşamyň geçirilýän otagynyň, sahnanyň bezelişiniň mazmuny boýunça öz pikirini aýdýar, agşamyň guramaçysynyň özüne eden “tabşyryklaryny” anyklaşdyrýar, bu iş boýunça “ussalaryň” zerur sanyny bölüp bermekligi sorap işjeň okuwçylar toparyna we synp ýolbaşçylaryna haýyş bilen ýüz tutýar.

Taryh gurnagynyň işjeň okuwçylary öz ýolbaşçylary bilen birlikde nutugyň temasyny, nutk bilen çykyş edýänleri we alyp baryjyny belleýärler. Şeýle-de gurnagyň aýratyn agzalaryna agşama taýýarlygyň gidişi hakynda maglumat taýýarlamagy tabşyryýarlar, onuň geçirilişi boýunça makala ýazýarlar. Agşamyň jemleri barada mekdep gözetine, etrap, welaýat metbugaty üçin makalalar ýazýarlar.

Synp ýolbaşçylary agşam geçirmek boýunça geçirilýän maslahatda agşamda çykyş etmek üçin atlary tutulan okuwçylaryň mümkinçiliklerini hasaba alýarlar we agşama taýýarlamaga girişýärler. Olar öz synpynyň okuwçylarynyň bezeg işleri üçin maglumat ýygnamaga bolan mümkinçiliklerini anyklaýarlar. Iň esasy hem agşamda horda, ýekelikde we beýleki çykyşlar bilen çykyş etmäge güýçleriniň ýetjekdigine okuwçylary ynanýrýarlar.

Maslahatda iş topary agşama taýýarlygyň kalendar meýilnamasyny belleýär. Agşama taýýarlygyň birinji etabyny guramak synp ýygnaýynda, diwar gazetiniň nobatdaky sanynda we gurnaklarda maglumat bermek bilen amala aşyrylýar.

Agşamyň üstünlikli bolmagy esasan nutkçylaryň we çeper höwesjeňleriň çykyşlaryna gatnaşýanlaryň başarnykly we ünsli saýlanylmagyna hem bagly bolýar. Bu ýagdaýda okuwçylaryň isleglerini hem nazara alyp, olaryň ösüşlerini, mümkinçiliklerini hasaba almak zerur. Bu zatlary aýratyn hem çylşyrymly çykyşlara taýýarlyk görülende göz önüne tutmaly.

Goşgy okaýanlar saýlanylanda taryh mugallymy kimiň goşgyny oňat okaýandygyny anyk bilmeýän bolsa edebiýat mugallymy bilen maslahatlaşmaly. Şeýle-de okuwçylaryň goşgy okaýyşlaryny aýratynlykda diňläp görmeli. Şondan soň mugallym goşgyny oňat okaýanlary saýlaýar. Bu ugurdan gowşak taýýarlyklylary önünden bilelikde işlemek bilen olary ilki gurnakda ýa-da umumy synp agşamynda çykyş etmek üçin taýýarlamaly, soň mekdep boýunça geçirilýän agşamda çykyş etmeglige rugsat bermeli. Şeýle edilende soňlygy bilen olaryň özleri döredijiligiň dürli görnüşlerinde “öz rollaryny” kesgitläp bilýärler, çykyş etmek üçin maglumaty saýlap bilýärler. Şunda mugallymyň esasy meselesi okuwçylaryň maglumatlar bilen oňat işlemeklerini ýola goýmak bolup durýar.

Okuwçylar çeper eserleriň tekstlerini öwrenmeklige girişmänkäler, mugallym heňine laýyklykda nädip manyly, täsirli edip, basymyny ýerinde goýup, aýratyn ýerlerinde manysyna laýyk gelýän el-ýüz hereketleri bilen utgaşdyryp okamalydygyny görkezýär.

Agşama taýýarlanylanda çeper maglumatlaryň tekstiniň öwrenilişini barlamak üçin mugallym ýa-da talyp tejribeçi sapaklardan soň okuwçylar bilen goşgularyň, nutklaryň we beýlekileriň üstünde işleýärler.

a) Nutkçylary, agşamy alypbaryjylary we beýlekileri taýýarlamak. Eger düzgün bolşy ýaly edebiýat mugallymy çeper okaýyşlar boýunça başarnyklaryň üstünde işlemek bilen meşgullansa, taryh mugallymy nutkçylary taýýarlaýar.

Nutkçylar mugallymdan nutugy nähili taýýarlamaýdygyny, nähili edebiýatlary peýdalanmalydygyny, nutugyň möçberi

näçeräk bolmalydygy we ş.m. boýunça görkezmeler alýarlar. Bilelikde taýýarlanylýan uly nutuga aýratyn meseleler boýunça iki-üç maglumaty her birine 5-7 salym bermek bilen bellemeklik maksada laýyk bolýar.

Nutklary taýýarlamak işinde iki sany kynçylyk gabat gelýär. Birinde mugallymyň özi okuwçylaryň çykyşlary üçin maglumatlary ýazýar, beýlekisinde ol diňe öwredýär. Bu ýagdaýda okuwçylaryň özleriniň döredijilik inisiatiwalary pese gaçýar. Eger-de mugallym nutkçylara tema berse we umumy häsiýetdäki görkezmeler bermek bilen çäklense, okuwçylaryň arasynda nutugy taýýarlamagyň köp wagt alýanlygy, köp wagta çekýänligi bilen baglanşykly öý işlerine taýýarlanmaklaryny bes edýänleri-de gabat gelýär. Şol bir wagtda nutk hem bolmalysy ýaly talaba laýyk taýýarlanylmaýar.

Şu zatlary göz önünde tutup nutkça tema teklipl etmek bilen bir wagtda edebiýatlar görkezilse ýa-da zerur edebiýatlar (ozaly bilen ylmy-populýar häsiýetdäki) berilse, okuwçy bilen birlikde 3-5 sany esasy punktlar bellenilse, bölümlere bölünse, sahypa sany umumyrak kesgитlense, okuwçy teklipl edilýän edebiýaty okaýar we nutugyň mysaly meýilnamasyny düzýär. Soň mugallym düzülen meýilnama boýunça nutugy nähili ýazmalydygyny anyklaýar we täzeçe görkezme berýär. Eger nutugyň meýilnamasyny düzmeklige bir hepde möhlet berlen bolsa, nutugyň özüni taýýarlamaklyga iki hepde gerek bolýar. Nutugy taýýarlamak üçin niýetlenilen wagty böleklere bölmeklik onuň göwrümüne we çylşyrymlylygyna, şeýle-de okuwçynyň umumy ösüşine bagly bolýar. Okuwçy tarapyndan taýýarlanylýan teksti mugallym barlaýar we onuň mazmuny boýunça hem-de maglumatyň beýan edilişiniň görnüşini boýunça düzedişler girizýär.

Nutkçylary agşama taýýarlamagyň iň soňky etaby olaryň çykyşlaryny barlamaklyk bolup durýar. Nutk wagtynda portreti, çekme suraty, çyzgyny we görkezme esbaplarynyň beýleki görnüşlerini nähili tutmalydygyny,

peýdalanmalydygyny görkezmek zerur. Käbir agşamlarda nutk bolmaýar. Onuň mazmuny alyp baryjynyň tekstinde ýa-da çeper höwesjeňleriň maglumatlarynda şöhlelenýär. Agşamy alypbaryjy çykyş edýänleriň arasynda esasy orny eýeleýär. Ol gysga çykyşlarda, gysga taryhy maglumat görnüşinde agşamyň maksatnamasynyň aýratyn böleklerini birleşdirýär. Mysal üçin, alypbaryjy ýurtdaky ýagdaýlary häsiýetlendirýär, taryhy prosesini kanunalaýyklygyny görkezýär, dürli görnüşli maglumatlary jemleýär we ulgamlaşdyrýar. Alypbaryjy agşama gatnaşyjylary maksatnamanyň her nomerini has düşüňjeli kabul etmeklige alyp barýar.

Alypbaryjynyň roluny oňat umumy ösüşe eýe bolan, Watanymyzyň taryhyny oňat bilýän okuwçy ýerine ýetirip bilýär. Alypbaryjy öz çykyşynyň tekstini maksatnamanyň mazmuny esasynda, taryh we edebiýat mugallymlarynyň maslahatlaryna laýyklykda düzýär. Alypbaryjynyň tekstiniň birinji nusgasyny taryh mugallymy barlaýar, bellikler edýär, düzedişler girizilenden soň tekstiň ikinji nusgasy öwrenilýär.

Agşamda alypbaryjylaryň sany iki-üç hem bolup biler. Beýle bolanda maksatnamasynyň bütin teksti olaryň arasynda aýratyn we gutarnykly böleklere bölünip paýlanylýar. Maglumatyň şeýle bölünip taýýarlanylmagy teksti öwrenmegi ýeňilleşdirýär.

Taryh boýunça geçirilýän agşamlaryň maksatnamalaryna köpçülik bolup ýerine ýetirilýän hor nomerinde girizilýär.

Horuň ýolbaşçysy agşamyň maksatnamasy tassyklanylandan soň bellenen nomerleri öwretmeklige girişýär. Ol horuň hepde-de bir sagatdan, azyndan ikiden az bolmadyk taýynlanmasyny geçirýär. Aýdymyň teksti iň bolmanynda iki okuwça birden ýeter ýaly görnüşde ýazdyrylýar. Horda takmynan 20-30 adam töweregi bolan oglanlaryň we gyzlaryň toparlary bolsa maksada laýyk bolýar. Saz ukyplary dürli bolan köp okuwçydan düzülen hor bilen

jemi baş –alty gezek (täze aýdymlyryň sanyna we hora gatnaşýan okuwçylaryň saz medeniýetine baglylykda) taýynlanma geçirmek gerek bolýar.

Şeýle-de esasan halk saz gurallaryndan baş çykarýan, uly bolmadyk sazandalar toparý bilen iş geçirilýär.

Taryh boýunça guralýan agşamlara nutkçylardan, goşgy okaýanlardan, hor nomerlerine gatnaşýanlardan başga-da otagy, sahnany taýýarlaýan we agşamyň temasyna bagyşlanylan býúletenleriň ýörite sanyny çykarýan, aýratyn ýagdaýlarda taryh gurnagynyň agzalarynyň işleriniň sergisini guraýan okuwçylaryň ýörite toparý-da gatnaşýarlar.

Agşamy geçirmek üçin bezeg işlerini alyp barýan okuwçylaryň ýeterlik sanyny bölüp almak gerek, eger şeýle edilmese okuwçylaryň az sanly toparýna agram düşmegi mümkin. Bezeg işlerini alyp barýan bu topara surat mugallymy ýolbaşçylyk etmeli. Ol özbaşdak we toparlaýyn ýerine ýetirmek üçin ýumuşlar berýär. Mysal üçin, okuwçylaryň bir toparý býúleten ýazýarlar we bezeyärler. (Býúleteniň tekstini ýokary synplaryň işjeň okuwçylarynyň gatnaşmagynda taryh mugallymynyň kömegi bilen okuwçylar taýýarlaýarlar). Býúleteniň eskizini surat mugallymy taýýarlaýar. Okuwçylaryň beýleki bir toparý agşamyň uly ölçegdäki maksatnamasyny, myhmanlar we mekdep ýolbaşçylary üçin agşamyň maksatnamasy ýerleşdirilen, owadan edilip bezelen çagyryş bileтиниň birnäçesini taýýarlaýarlar. Üçünji topar bolsa agşam üçin çyzgylary, meýilnamalary çyzýarlar, ündew suratlary, transporantlary ýazyp taýýarlaýarlar. Ündewsuratlary, çyzgylary, portretleri taýýarlamak üçin maglumatlary okuwçylaryň özleri taýýarlaýarlar we otagy hem-de sahnany nähili oňat edip bezemelidigi hakynda oýlanýarlar.

b) Agşama taýýarlygyň başlanyşy we geçirilen agşamyň jemlenilişi. Agşama taýýarlygyň tamamlayjy etaby ähli çykyş edýänleri ünsli diňlemeklik zerur bolan baş taýynlanma bolup durýar.

Baş taýynlanmaga ähli ýerine ýetirijileriň öz maglumatlaryny berk bilmekleri gerek we ähli çykyşlar edil agşamdaky ýaly joşgun bilen geçmeli. Baş taýynlanma adatça taryh, edebiýat mugallymlary, horuň we saz toparynyň ýolbaşçysy, mekdep müdiri ýa-da onuň okuw işleri boýunça orunbasary we ähli ýerine ýetirijiler gatnaşýarlar.

Iş topary iň soňky görkezmeleri we düzedişleri edýär. Kābir zatlary düzeder we üýtgeder ýaly otagy bezemek üçin niýetlenilen maglumatlary barlamaklyk agşamyň geçirilmeli gününe iki-üç gün galanynda geçirilýär. Agşamyň geçiriljek otagynyň we sahnanyň agşamdan bir gün öň doly abzallaşdyrylmagy zerur, şonda otagyň bezelişini we ähli goýlan materiallaryň meýilnama boýunça ýerleşdirilişini iň soňky gezek ünsli barlamak gerek.

Ähli ýerine ýetirijiler agşam geçirilende sahnada durmaly we öz ýerlerini bilmeli. Nutkçylar we agşamy alypbaryjy sahnanyň çep öň tarapynda ýerleşseler ýerlikli bolýar. Şonuň üçin bu ýerde mümkin bolsa olaryň çykyşlarynyň tekstlerini amatly ýerleşdirerleri we peýdalanarlary ýaly tumboçka goýulmaly. Goşgy okaýanlar we aýdym aýdýanlar üçin ýer sahnanyň önünde ortada, agşama gatnaşyjylara golaýrak bolýar. Ýerine ýetirijileriň ýüzleri oňat görünýän bolmaly, beýle etmeklik olaryň el, ýüz, göz hereketlerini agşama gatnaşyjylaryň görmekleri üçin gerek .

Agşamyň maksatnamasy üçin jogapkär adam bolan taryh mugallymy çeper höwesjeňleriň çykyş edýän wagty sahnanyň aňyrsynda ýerleşýär. Ol agşamy alyp baryjy bilen doly gatnaşykda hereket edýär. Çykyş edýän çeper höwesjeňleriň hem familiýalary bolýar, ýolbaşçy çykyş edýänlere sahna çykmak barada duýduryş berýär, alypbaryjy bolsa olary sahna çagyryar.

Kāwagtlarda agşamlarda çykyş edýänleriň alyp baryjynyň çagyryşy bolmazdan özleriniň sahna çykýan wagtlary-da bolýar. Eger çykyşlaryň maglumatlary oňat işlenilen bolsa,

alypbaryjylaryň biri agşamyny gidişine ýolbaşçylyk edýär. Bu ýagdaýda mugallymyň aladasy artykmaç bolýar.

Agşam wagtynda mümkin bolsa arakesme edilse ýerlikli bolýar. Sebäbi takmynan iki sagada golaý wagtyň dowamynda yzygider diňlemek we seretmek kyn bolýar. Şonuň üçin hem takmynan 1 sagat geçenden soň 15 minutlyk arakesme etmek gerek. Arakesme wagtynda agşama gatnaşyjylar sergi bilen, otagyň bezelişi bilen oňat tanyşyp, maksatnamanyň mazmunyny we çykyşlaryň hili boýunça pikir alyşyp bilýärler. Bu ýagdaýda gurnakçylar we otagy bezemäge gatnaşyjylar, agşamy görüjiler we myhmanlar bilen meşgullanýarlar. Olaryň ünsüni dergilere, suratbukjalara, montažlara çekmek has peýdalý bolýar. Agşam adatça alypbaryjynyň birnäçe jemlemeleri we horuň, saz toparlarynyň çykyşlary bilen, käte bolsa tans toparlarynyň tans nomeri bilen jemlenýär.

Umumy mekdep boýunça geçirilýän taryh agşamyna taýýarlanmak üçin 6-8 herde gerek, synp boýunça geçirilýän agşama bolsa 4-6 hepde gerek.

Her bir agşam geçirilenden soň agşam oňa gatnaşyjylarda nähili täsir galdyrypdyr?, haýsy zatlar olara aýratyn gowy ýarapdyr?, nähili kemçilikler bolupdyr? şular we ş.m. arkaly agşamyny jemini jemlemeli. Bu ýerde myhmanlaryň, mugallymlar toparlarynyň pikirlerini-de bilmeli. Ýöne iň esasy agşamyny okuwçylara eden täsirini bilmek has möhümdir. Okuwçylar adatça öz pikirlerini biri-birleri bilen, mugallymlary we synp ýolbaşçysy bilen söhbetdeş bolanlarynda aýdýarlar. Şol bir wagtda özlerinde galan täsirleri diwar gazetleriniň üsti bilen hem aýdyp bilýärler. Geçirilen agşamý golaýdaky pedagogik maslahatda ara alyp maslahatlaşmak hem maksada laýyk bolýar. Taryh boýunça agşam geçirilenden soň gözegçilik edilip görülse, onuň okuwçylarda taryhy kitaplara we çeper edebiyata gyzyklanma döredýänligini, Watanymyzyň taryhyny, onuň şöhratly geçmişi we şu gününü öwrenmäge gyzyklanmanyň artýandygyny, okuwçylaryň taryhy

gözüetimlerini giňeldýänligini aýdyň görmek bolýar. Bularyň hemmesi okuwçylarda Watana bolan söýgini, halkymyzyň taryhy geçmişini öwrenmäge bolan islegi ösdürýär.

Taryh agşamlary taryh dersiniň maksatnamasy bilen baglansykly bolup, okuwçylara taryh boýunça has çuň we berk bilim bermeklige kömek edýär, okuwçylaryň sapaga işjeň gatnaşmalaryna getirýär, özbaşdak pikirlenmek, geplemek we ş.m. başarnyklaryny ösdürýär.

Taryh agşamyny geçirmekligiň netijeli taraplarynyň biri hökmünde okuwçylaryň öz aralarynda biri-birileri bilen ýakynlaşmalaryna, şeýle-de mugallym bilen okuwçylaryň ýakynlaşmalaryna edýän täsirini bellemek bolýar.

Şular bilen birlikde taryh gurnagynyň işiniň haçanda onuň agzalary nähilidir bir gyzykly işi ýa-da gyzykly sapagy, taryh agşamy ýaly köpçülikleýin synpdan daşary çäräni ýa-da synp konferensiýasyny we ş.m. geçirenlerinde janlanýandygyny tejribeler görkezýär. Diýmek, taryh agşamy taryh gurnagynyň işiniň ilerlemegine-de ýardam edýär.

Şeýle-de taryh agşamynyň geçirilmeginiň netijesinde mekdebiň taryh otagy, mekdep mirashanasy, çyzgy, söweşleriň meýilnamalary, görnükli şahsyýetleriň we serkerdeleriň portretleri, olara degişli tekstler we ş.m. görkezme esbaplar bilen baýlaşýar.

§4. Taryh dersi boýunça okuw gezelençlerini guramagyň we geçirmegiň usullary.

Taryh dersi boýunça okuw gezelençleriniň ähmiýeti we görnüşleri. Taryh dersi boýunça okuw gezelenji-bu synpdan daşary işleriň esasy görnüşleriniň biridir. Ol mugallym-belediň we mekdep okuwçylarynyň taryhy hakykatyň hadysalaryna, tebigy şertlerde gözegçilik etmek arkaly (taryhy we medeni ýadygärlikler, ýadygärlik ýerler,

zawod, fabric we beýlekiler) ýa-da ýörite döredilen toplamalaryň (mirashana, sergi) üsti bilen öwrenýän proseslerine ýolbaşçylyk edýän belediň bilelikdäki işi netijesinde amala aşyrylýar.

Gezelenjin maksady oňa gatnaşyjylarda terbiýeçilik meseleleriniň ol ýa-da beýlekisine laýyk gelýän kesgitli duýgulary, göz önüne getirmeleri we garaýyşlary kemala getirmekden we ösdürmekden ybaratdyr. Gezelenjiň maksadyny oňa ugrukdyryjy häsiýet berýän mugallym-gezelenççi amala aşyryýar.

Ezelençleriň önünde goýulýan meseleler okuw maksatnamasyndan, taryh boýunça okuw dersiniň maglumatlaryndan we mekdebiň terbiýeçilik işleriniň meýilnamasyndan gelip çykýan meselelere bagly boýýar.

Gezelenç wagtynda we sapakda okuw maglumatlaryna akyl ýetirmeklik bolup geçýär, şol bir wagtda ähli ýagdaýlarda akyl ýetirýänler okuwçylar bolýarlar. Gezelençlerde we mekdepde sapak wagtynda bu maglumatlary özleşdirmek mugallymyň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýar. Emma üns berip seretseň diňe gezelençlere mahsus alamatlary bölüp aýyrmak bolýar. Mysal üçin, sapakda akyl ýetirmegiň we terbiýelemegiň obýekti mugallymyň habar berýän (kämahal görkezme esbaplaryň) maglumatlary bolýar. Gezeleçlerde bolsa akyl ýetirmegiň we terbiýelemegiň serişdeleri elmydama görkezme esbap we olaryň kömegi arkaly olar bilen baglanşykly berilýän maglumatlar bolýar. Sapakda görkezme esbap serişdeleriniň bolmazlygy diňe onuň birnäçe etaplarynyň başgaça gurulmagyna getirýär, emma gökezme esbaplaryň gezeleçlerde bolmazlygy olaryň ähli gurluşynyň bozulmagyna getirýär.

Eger sapakda düzgün bolşy ýaly görkezme esbaplaryň ulgamy ýönekeý bolsa, gezelençlerde görkezme obýektleriniň has çylşyrymly ulgamynyň hem orny bolýar.

Yerli ülkäni öwrenmekligiň görnüşleriniň biri hem taryhy gezelençlerdir. Taryh sapagynda öwrenilýän maglumatlaryň

üsti daş-töweregimizi gurşap alan taryhy hakykat we jemgyýetçilik ösüşiniň kanunalaýyklygy hakynda dogry göz önüne getirmäni kemala getirmäge, okuwçylaryň gözýetimlerini giňeltmäge, medeniýetliliklerini ýokarlandyrmaga kömek edýän gezelençlerdäki anyk gözegçilikler esasynda ýetirilýär.

Zat ýadygärliklerini öwrenmek okuwçylara halkyň zähmetini, adamlaryň durmuş kartinasyny, adamzat gatnaşyklaryny, uly taryhy wakalary we ş.m gaýtadan göz önlerinde dikeltmäge mümkinçilik berýär.

Taryh boýunça gezelençler okuwçylara estetiki terbiýe bermekligiň täsirli serişdeleriniň biridir. Sungat eserlerini, adamlaryň estetiki işlerini öwrenmek bilen okuwçylar adamzadyň ruhy gazananlary bilen tanyşýarlar. Beletmugallym okuwçylarda estetiki garaýyşlary, islegleri kemala getirmäge we ösdürmäge kömek edýän jiwopis, skulptura, binagärçilik eserlerini olara görkezýär.

Gezelençler mekdep okuwçylaryna harby-watançylyk terbiýesini bermekligiň serişdeleriniň hem biridir. Türkmen urşujylarynyň söweş gahrymançylygyny görkezen ýerlerine gatnaşmak, mirashanadaky eksponatlar bilen tanyşmak, memorial toplumlary görmeklik we beýlekiler çagalaryň ýadynda çuň yz galdyrýar.

Gezelenç predmetlere we hadysalara düşünmeklige obrazlylyk berýär. Dürli okuwçylar synpda söweş hakyndaky mazmuny boýunça köplenç umumy bolan gürrüňi sözün täsiri bilen kabul edýärler. Gezelençlerde bolsa göz önüne getirmeler ýolbaşçynyň janly sözi bilen jemlenilen anyk maglumata daýanylmak esasynda amala aşyrylýar.

Häzirki döwür bilen tanyşmaga mümkinçilik berýän ýerlere: kärhanalara, kiçi kärhanalara, gurluşyklara we ş.m guralýan gezelençleriň hem uly ähmiýeti bardyr. Olar okuwçylara biziň halkymyzyň zähmeti netijesinde

gazanylanlar bilen tanyşdyrýar, öz Watanlaryna bolan buýsanç we guwanç duýgysyny terbiýeleýär.

Ondebaryjy senagat kärhanalaryna, gurluşyklara guralýan gezelençler wagtynda okuwçylar diňe bir zähmet prosesi we şertleri bilen tanyşman, eýsem işçiler bilen hem duşuşyklar, gürründeş bolýarlar, durmuşda işiň bu görnüşleriniň ýönekeý, ýöne hormatly we möhüm hünärdigine göz ýetirýärler. Sonuň üçin gezelençler mekdep okuwçylaryna zähmet terbiýesini bermeklige-de ýakyndan kömek edýär.

Gezelençler taryhyň mekdep dersi bilen baglanşykly we kesgitli tema boýunça sapak geçirilmezden öň hem geçirilip bilinýär. Onuň belenilmegi şol tema bolan gyzyklanmany artdyrýar, öwrenilmeli maglumatlary görkezme esbap maglumatlary bilen baýlaşdyrýar. Gezelenç okuwçylaryň synpda alan bilimlerini berkitmek üçin guralyp bilner.

Taryhy gezelençler rolyna we geçirilýän ýerine baglylykda okuw prosesinde täze okuw maglumatlaryny öwrenmek boýunça, jemleýji-gaýtalamak we giriş (okuw temasyna) gezelençleri ýaly görnüşlerde biri-birlerinden tapawutlanýarlar.

Jemleýji gaýtalamak we giriş gezelençleri öz mazmuny boýunça obzornýý we tematik gezelençler bolup bilerler. Olar okuwçylaryň gönüden-göni taryhy hakykatyň predmetlerine we hadysalaryna gözegçilik etmekleri esasynda olaryň öňki bilimlerini täze bilimler bilen baýlaşdyrýarlar, okuwçylaryň özbaşdak pikirlenmek işlerine kömek edýärler, olary taryh ylmynyň usullary bilen tanyşdyrýarlar. Gezelençler seredilýän obýektlere ünsli gözegçilik etmek we olaryň daşky keşplerini anyk kabul etmek başarnyklaryna täsir edýärler, ünslerini ýokarlandyrmaklyga kömek edýärler.

Häzirki wagtda gezelençler mekdepde okuwçylar bilen okuw we klasdan daşary geçirilýän işleriň bütin sistemasynyň sostaw bölegi hökmünde çykyş edýärler. Gezelençler bilen birlikde mähriban ökkämizi toplumlaýyn öwrenmegiň möhüm formalary-da giňden peýdalanylýar.

Bilşimiz ýaly taryhy gezelenç klasdan daşary işleriň eke-täk görnüşi bolman, ol klasdan daşary işleriň beýleki formalary bilen utgaşdyrylýar. Mysal üçin, aýdalyň mugallym VI-VII klaslaryň okuwçylary bilen öz şäherimiziň taryhyny öwrenmek boýunça gurnak işihi alyp barýar. Okuwçylar bilen “Täze daş asyrynda Watanymyzyň territoriýasynda adamlaryň ýaşayyş durmuşy” baradaky tema boýunça sapak geçirilýär.

Gurnak çlenleri Esen Ataýewin “ýüz müň ýyl mundan ozal” diýen kitabyňy okaýarlar we ara alyp maslahatlaşýarlar, şeýle-de ölkäni öwreniş mirashanasyna gezelenç geçirilýär. 7-nji klasly gurnakçylar üçin kitaby okamak, ara alyp maslahatlaşmak we mirashana gezelenç kursuň maksatnamasy boýunça öwrenilen materiallaryň üstüni ýetirýär we bilimlerini giňeldýär.

Taryhy gezelenç ýerli ölkäni öwrenişini, mekdep mirashanasyny döretmegiň düýbünü tutup biler. Gezelenç wagtynda okuwçylar materiallary ýygnaýarlar. Netijede olary mekdepde özläriniň mirashanasyny döretmek baradaky taglym gurşap alýar.

Gezelençleriň ýerine ýetirilişiniň gidişinde bilimleri özleşdirmek başarnyklary we endikleri berkitmek, okuwçylaryň dünýägaraýşyny ösdürmek we olaryň geljekde bilimleri özbaşdak ele almaklaryny, döredijilikli peýdalanmaklaryny ösdürmekligi gazanmak bolýar. Mysal üçin, mekdep mirashanasy mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylaryň öz elleri bilen döredilýär. Okuwçylar resminamalary, suratlary, tapyndylary we ş.m ýygnaýarlar, mirashananyň tematik meýilnamasyny, synlamlary, maketleri, eksponatlary işläp taýýarlamaklyga gatnaşýarlar. Mirashana-okuwçylaryň bilelikdäki zähmetleriniň netijesidir. Onuň eksponatlaryny birnäçe ýyllaryň dowamynda döredýärler we geljekde hemme wagtda täze materiallar bilen üstüni ýetirip durýarlar.

Mekdep mirashanasynda belet okuwçylaryň özləri bolýarlar. Olaryň özləri halkyň önünde çykyş

edýärler. Okuwçylaryň şulara meňzeş işleri diňe bir olaryň gözüetimlerini giňeltmän, olaryň ýetişiklerini ýokarlandyrýar.

Taryhy gezeleçleriň biri-birinden mazmyny we guralyşy boýunça tapawutlanyan üç sany esasy tipi bellidir. Oiar yerli üikä we uzak yerlere guralyan taryhy-ülkäni öwreniş, kompleksleyin gezrlençlerdir.

Okuwçylary öz ülkämiz, onuň taryhy we häzirki wagtdaky ýagdaýlary bilen tanyşdyrmagyň asasy serişdeleriniň biri taryhy-ülkäni öwreniş gezelenjidir. Onuň birnäçe görnüşleri bardyr. Olar esasan aşakdakylardan ybaratdy:

1. Taryhy we taryhy-rewolyusion;
2. Arneologik \gadymyýet\;
3. Oba gezelenç;
4. Taryhy-önümçilik gezelenji;
5. Taryhy-medeni;
6. Sungaty öwreniş;
7. Taryhy-terjimehal gezelenji.

Mirashana gezelenç. Mirashanada taryhy dokumenler, material we ruhy medeniýetden galan zatlar jemlenilýär. Öz mazmuny boýunça taryhy, taryhy-rewolyusion, harby-taryhy, memorial, çeper, ülkäni öwreniş we eyleki mirashalar bolýar. Mirashanada taryhy wakalary, ýagdaýlary, aýratyn taryhy Sahsyýetiň işlerini predmetleriň kömegi arkaly görkezmekligi köp ýagdaýlarda örän netijeli amala aşyrmak bolýar. Bu Yerde okuwçylar sistemalaşdyrylan görnüşde daşdan zähmet gurallaryny, sowutlary, zähmet gylyçlaryny, naýzalary, geýimleri, durmuş detallaryny görmek bolýar.

Gezelenjiň temetikasy okuw kursy ya-da klasdan daşary iş bilen baglanşykly bolyp biler.

Döwlet we mekdep mirashanalaryna taryh boýunça gezelenjiň tematikasy dürli bolyar.

Toplymlaýyn gezelenç. Öwrenilýän obýekti dürli nukdaýnazardan öwrenmeklige mümkinçilik berýän

gezelenjiň bu görnüşi mirashanalara, sergilere we ş.m. ýygy-ýygydan guralýar. Beýle gezelençler diňe bir taryh mugallymyňyň gatnaşmagy bilen geçirilmeýär, oňa edebiýat, geografiýa, biologiýa we beýleki predmet mugallymlary hem gatnaşýarlar. Toplumlaýyn gezelençler oba, daňhan birlrşiklerine, eňil senegat kärhanalaryna we beýlekilere geçirilip bilner.

Gezelenje taýýarlyk we ony geçirmegiň usullary.

Gezelenç okuw hem klasdan daşary işleriň goşmaça formalarynyň biri bolup, ol edil taryh sapagy ýaly umumy pedagogik ýörelgelere esaslanýar. Sapaga we gezelenje taýýarlanylanda eke-täk bilim hem terbiýe berijilik meseleleri yzarlanylýar. Mugallym mekdep okuwçylarynyň ýaşyny, olaryň bilimlerini we gyzyklanmalaryny hasaba alýar, işiň häsiýeti we usullary hakynda oýlanýar., okuwçylyň haýsyna nähili ýumuşlar teklipl etjekdigini we ş,m belleýär.

Şular bilen birlikde gezelenje taýýarlyk taryh sapagyna taýýarlykdan düýpli tapawutlanýar. Taryh sapaguna taýýarlyk görülende bu iş mekdep maksatnamasyna laýyklykda amala aşyrylýar, mundan başga-da mugallymyň işine umumy ugur görkezýän okuw kitaby esasy gollanma bolup hyzmat edýär. Gezelenje taýýarlanylanda maksatnamadaky ülke materiallaryny peýdalanmak baradaky görkezmeler hasaba alynýar, okuw kitabyňyň, resminamalaryň, aýratyn maglumatlary peýdalanylýar. Şonuň üçin gezelenç üçin soraglary mugallymyň özi maksatnama we okuw kitabyňa köp seretmezden ýa-da onuň bilen hiç hili baglanşyksyz taýýarlaýar. Gezelenjiň häsiýetini we onuň materialynyň göwrümini, obýektini, olary öwrenmekligiň yzygiderliligini, ugruny, dowamlylygyny kesgitleýär.

Mugallym belediň mirashana eksponatlary bilen , taryhy-binagärçilik ýadygärlikleri,taryhy ýerleri we.ş.m. bilen önünden tanyşmagy zerur. Gezelenje taýýarlanynda mugallym şu materiallaryň taryhy okatmak bilen nähili arabaglanşygynyň

bardygyny, okuw prosesinde ýa-da klasdan daşary işde onuň nähili orun eýeleýändigini kesgitleýär. Şuňa baglylykda okuwçylara kesgitli ýumuşlar berilýär. Gezelenje taýýarlygyň şunuň ýaly başlangyç etaby köp derejede soňraky işiň üstünlikli bilmagyna köp derejede bagly bolup durýar.

Gezelençlerde, ýörüşlerde köplenç belet mugallymyň özi bolýar, ýöne okuwçylaryň bu işi ýerine ýetirýän wagtlary-da bolýar.

Okuwçylar bilen gezelenje taryh mugallymynyň özi geçirse has netijeli bolýar. Sebäbi mugallym öz terbiýeleýänleriniň gyzyklanmalaryny, aýratynlyklaryny we mümkinçiliklerini oňat bilýär. Şol bir wagtda başga hiç kim öwrenilýän tema bilen gezelenjiň materiallaryny taryh mugallymynyň özi ýaly bolup baglanyşdyryp bilmeýär.

Gezelenjiň kesgitli maksady ähli okatmak prosesiniň we ýaş nesili terbiýelemekligiň häsiýetinden gelip çykýar. Mugallym elmydama gezelenjiň näme üçin geçirilýändigini, onuň okuwçylara näme berip biljekdigini ýaly anyk maksatlary kesgitlemeli. Gezelenjiň maksady taryh boýunça täze bilimleri okuwçylara ýetirmek, okuwçylaryň alan bilimlerini berkitmek hem-de anyklaşdyrmak we okuwçylarda Watan söýüjiligi, zähmete hakyky garaýşy we ş.m. terbiýelemekden ybarat bolup biler.

Gezelenjiň kesgitli mowzугy bolmaly. Gezelenjiň mowzугy onuň netijesinde açyp görkezmek zerur bolan aýratyn soraglardan düzülýär. Onuň mowzугy taryh boýunça okuw we klasdan daşary işleriň meýilnamasy bilen baglanyşykly saýlanylýar. Şeýle-de ol sapakda, taryhy ýa-da ölkäni öwreniş gurnagynda, mekdepde geçirilýän taryh konferensiýalarynda we beýlekilerde saýlanylan soraglar bilen hem baglanyşykly bolup biler.

Gezelenjiň obýekti gadymy galalar, daňhan birlşikleri, etrapçalar, zawod-fabrikler, ýaraglar we ş.m. bolup biler. Şeýle-de Jiwopis, heýkel binagärçilik, amaly sungat, gadymy

golýazmalar we häzirki zaman kitaplary, resminamalar, kartalar, meýilnamalar, çyzylar we beýlekiler hem dezelenjiň obýekti bolup biler. Ya-da adamyň haýsydyr bir iş prosesi, ýagny işçiniň sehdäki, gürlüşyk meydançasyndaky, daýhan birlşikleriniň meydanlaryndaky we ş.m. hem gezelenjiň obýekti bolup biler. Mirashanalarda bolsa adamzadyň taryhy, onuň material we ruhy işini şöhlelendirýän zat, resminama, çeper-illýustratiw obýektler tapawutlanýarlar.

Materiallary öwrenmeklik hem gezelenje taýýarlamaklygyň esasy etaplarynyň biridir. Ilkibada çesmeleriň bibliografiýasy düzülýär-ýagny olara umumy nazaryetçi işden, umumy okuwdan, gollanmalardan, maglumat beriji ýatlama we çeper edebiýatdan başga nämeleriň girýändigini kesgitlenilýär. Gerek bolan ýagdaýynda dokumentler ýygyny, döwürleýin metbugaty öwrenilýär, käte bolsa arhiwe ýüzlenilýär.

Gezelenje taýýarlyk görülende spesialisleriň maslahaty, wakalara gatnaşanlaryň we gözi bilen görenleriň, zähmetde tanalanlar we önümçiligiň öňde baryjylary bilen duşuşyklar we olaryň beren maglumatlary uly kömek edýär.

Eger gezelençi okuwçy geçirmeli bolaýanda-da mugallymyň özi bibliografiýany düzmeli, zerur materiallary öwrenmeli.

Ülkäni öwreniş mirashanasy, gezelenç guramasy ýok ýerlerinde gezelenje taýýarlyk has kyn bolýar. Eger mekdep uly bolmadyk ilatly punktada ýerleşen bolsa, arhiw ýok bolsa, kitaphanada bolsa taryh boýunça kitaplar az bolsa-da mekdep okuwçylary bilen okuw hem-de klasdan daşary işler bilen baglanyşykly okuwçylary ülkäniň taryhy, onda soňky ýyllarda bolup geçen üýtgeşmeler, daýhan birlşikleriniň we hususy hojalyklary işleri bilen tanyşdyrmak üçin gezeleçleri taýýarlamak we geçirmek bolýar.

Gezelenjiň marşrutynyň uzaklygy we dowamlylygy adatça okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk gelmeli. IV-V klas

okuwçylary bilen pyýada ýörelmek bilen guralýan gezelenjiň uzaklygy 2-2,5 çakyrymdan gezelenjiň dowamlylygy bolsa 1,5 sagat, VI-VIII klasda 2,5-3 çakyrymdan, dowamlylygy 2-2,5 sagatdan köp bolmaly däl. Awtobusly gezelenç wagty boýunça 1,5-2 sagada we 2,5-3 sagada laýyk gelmeli.

Köp materiallaryň toplanan ýeri bolan mirashanalara guralýan gezelençler kiçi klaslar üçin 1 sagat 15 salymdan,; VI-VIII klaslar üçin bolsa 1 sagat 15 salymdan-1 sagat 30 salyma çenli bolmaly, şondan ýokary bolmaly däl.

Gezelenjiň marşruty kesgitlenilýän wagtda obýektiň haýsy duralgada görkeziljekdigini, onuň materialyny, ondan-oňa geçmekligi, jemlemeleri-de kesgitlemeli. Obýekti görkezmek we ol baradaky gürrüň niyetlenilen wagtda gutarmaly. Arakesme hakynda-da oýlanmaly. Arakesmäni 45 salym geçenden soň bermek bolýar. Sebäbi müňä okuwçylar mekdepde endik edýärler.

Gezelenjiň usullary –mugallymyň we okuwçylaryň gezelençde olaryň kömegi bilen bilimleri oňat özleşdirmegi gazanýan, başarnyklary we endikleri ele alýan, okuwçylaryň dünýägaraýşyny formirleýan, uzagyndan bilimleri özbaşdak özleşdirmek we döredijilikli peýdalanmak başarnyklaryny ösdürýär iş usularydyr. Mugallym diňe bir ol ýa-da beýleki usuly ýöne bir peýdalanmak, eýsem okuwçylaryň kesgitli iş ele almaklaryna-da täsir edýar.

Gezelençde ulanylýan usullaryň hataryna indikileri goşmak bolýandygyny belleýärler:

“1-Görkezmek(analiz/deňew);

2-Beýan etmek;

3-Söhbetdeşlik(sorag-jogap usuly);

4-Motor usuly;”*

Gezelençleri geçirmegiň usullarynyň taryhy okatmagyň usullaryndan tapawudy gezelençleriň usullarynyň hökmany suratda görkezme obýekti bilen baglanşykly bolýandygyny ybaratdyr. Gezelenjiň mowzuguna we maksadyna , obýektiň

häsiýetine, okuwçylaryň ýaşyna, bilimine, gyzyklanmalaryna baglylykda olaryň has aktiw işlemeklerine täsir edýän usullary we tärleri peýdalanmak zerur.

Dürli temaly we maksatly, obýektiň häsiýeti, okuwçylaryň ýaşlary we bilimleri dürli bolan gezelençlerde usullaryň we tärleriň roly we özara gatnaşyklary üýtgeýär. Mysal üçin: arhitektura boýunça guralýan gezelençlerde gürrüň usulyna garanyňda analiz usuly uly mana eýe bolýar.

Muzeý boýunça gezelençde görkezmek täri has giň ulanylýar, emma şäher, köçe, etrap boýunça guralýan gezelençde bu täri

* Rodin A.B., Sokolowskiý Ýu.E. Eks. rab. Po ist. - s.-44.

kömekçi täri hökmünde ulanylýar. Şonuň üçin käbir usullary; mysal üçin: izloženiýa, söhbetdeşlik usullaryny ikinji derejeli usullar diýip düşünmeli däl. Sebäbi obýekti analiz etmeklik şu usullar bilen utgaşykda alnyp barylýar.

Gezelenç guralanda okuwçylar obýekti, we beledi görerleri ýaly toparlara bölmek gerek. Mugallym- belet birinjiden öz görkezýänlerini okuwçylaryň ählisi görerleri ýaly, ikinjiden mugallymyň diňe bir obýekti däl, eýsem okuwçylary hem görmelidigi ýaly ýagdaýlary göz önünde tutmaly.

Köplenç gezelenje gatnaşyjylaryň mugallym-belediň töweregine halkalaýyn aýlanyp, mugallymyň bolsa olaryň ortasynda durup obýekti görkezmäge ýykgyt edýän wagtlaryna gabat gelinýär. Beýle edilende mugallyma obýekti görkezmek kyn düşýär, okuwçylara bolsa görmek. Beýle ýagdaýda mugallym köp okuwçylary görüp bilmeýär, netijede bolsa mugallym bilen okuwçylaryň arasyndaky kontakt bozulýar.

Eger okuwçylaryň sany 40-dan köp bolsa olary talabalaýyk toparlara bölmek başartmaýar. Okuwçylar mugallymyň berýän maglumatlaryny ýaramaz eşidýärler we onuň hereketlerini doly görüp bilmeýärler. Şonuň üçin olar

özlerine obýektiw, hemmetaraplaýyn oňat görünýän ýerde ýerleşmeklige çalyşýarlar, öz synansyklarynyň başa barjakdygyna göz ýetirenlerinden soň gezelenjiň obýektine özbaşdak seretmeklige başlaýarlar. Şonuň üçin 20-25 adamdan köp bolmadyk topar bilen gezelenç guramak ýerlikli bolýar.

Gezelenjiň obýektini mugallym-belet söz we hereket bilen görkezýär. Mugallymyň gezeleçdäki sözi taryh saprgyndaky sözden düýpli tapawutlanýar. Gezelençde mugallym okuwçylarda obýekti, onuň häsiýetli aýratynlyklaryny, alamatlaryny görmeklidi oýarmaklyga çalyşýar. Bu ýerde bilim

Almagyň esasy çeşmesi mugallymyň sözi däl-de gözegçilik etmek üçin teklipl edilýän obýekt bolup durýar. Esasan okuwçylara obýekti görmekligi öwretmeli. Gepleýşiň tempi we häsiýeti obýekte, mekdep okuwçylarynyň emosional we akyl işlerine laýyk gelmeli. Mysal üçin, okuwçylar mirashanada sungat eserlerine seredýärler. Mugallym sözi bilen onuň gurluşynyň, ideýa-çeper mazmunynyň aýratynlyklaryny açýar. Onuň gepleýşiniň tempi okuwçylaryň görýän materiallary barada oýlanmaga mümkinçilik berýän görnüşde haýal bolmaly ýa-da beýan etmeklik dartgynly pikir etmäni talap etmeýän halatynda has çalt bolmaly. Çalt geplemeklik okuwçylaryň obýekti gözden geçirmeklige, oýlanmaklyga we görýän materiallaryny duýmaklyga ýetişmän galmaklaryna getirýär.

Görkezmek(analiz) usuly gezelençde möhüm usuldyr. Bilişimiz ýaly görkezmek bilen analiz ikisi bir zat däl-dir. Gezelenjiň temasy-na we maksadyna laýyklykda birnäçe obýektler görkezilýär, analiz edilýär. Mugallym üçin mekdep okuwçylarynyň ol hakynda umumy göz önüne getirme almaklary möhüm. Käte görkezmekligiň analiziň başlangyjy, onuň taýýarlyk etaby bolýan halatlary-da bolýar. Gezelençde sungat eserleriniň ideýa-çeper obrazlaryny, onuň aýratyn häsiýetlerini we aýratynlyklaryny açýan çeper analiz aýratyn orny eýeleýär. Obýektiň analiziniň gidişinde mekdep

okuwçylary onuň umumy gurluşyndan kesgitli alamatlara, hillere, gatnaşyklara, arabaglanşyklara akyl ýetirmeklige, soň oňa has çuň akyl ýetirmeklige geçýärler. Obýekti görkezmek(analiz) usuly gezelençde aýratyn peýdalanylmaýar, beýleki usullar we tärleri bilen utgaşdyrylyp ulanylýar.

Obýekti analiz etmek maksada laýyk bolmaly. Mugallym öňünden analiz etmekligiň yzygiderliligi hakynda oýlanmaly, okuwçylaryň düzümini, olaryň ýaşlaryny, bilimlerini, gyzyklanmalaryny hasaba almagy.

Gezelenç geçirmek haçan-da okuwçylar gözegçilik etmekligiň meselelerine açık akyl ýetirenlerinde öz maksadyna ýetýär. Şeýle bolmasa olar predmete seredýärler, ýöne iň esasy zady görmeýärler. Dogry guralan obýekti görkezmeklik(analiz) gezelenççileriň gözegçiliketmek başarnyklaryny ösdürmäge täsir edýär, olaryň akyl işlerini aktiwleşdirýär.

Gözegçilik etmekligiň gidişinde okuwçylaryň özllerinde galan täsirleri, gyzyklanmalaryny aýtmaklaryny, baha bermeklerini hem gazanmaly.

Taryny gezelençleri geçirmegiň praktikasynda görkezmek usulynyň üç derejesi peýdalanylýar. Birinji derejesi ilki başlangyç gözden geçiriliş (obzor), ikinji we üçünji derejeleri gezelençde öwrenilýän görkezme materialynyň görkezmek we analiz etmektir.

Ilkibaşlangyç gözden geçirilişiň (obzoryň) gidişinde okuwçylar obýekt barada birinji we has umumylaşdyrylan täsir alýarlar.

Gezelenjiň materiallaryny görkezmek täri mirashanada mugallym tarapyndan giňden peýdalanylýar.

Analiz edilende obýektiň görnüşini göz önüne getirmek täri-de ulanylýar. Mysal üçin, mirashanada mugallym göniden-göni söz arkaly Ikinji jahan urşunyň esgeriniň geýimini we ýaragyny görkezip, olaryň obrazyny döredýär. Obrazyň beýle döredilişi eksponatlaryň ýeterlik sanyny talap edýär we V-VI klas okuwçylary üçin has peýdaly.

Gezelençde obýekt analiz edilende deňşdirmek giňden ulanylýar. Şeýle-de obýekti analiz etmeklik mugallym-belediň sözi bilen utgaşdyrylýar. Mugallym sözün kömegi bilen diňe bir obýekti analiz etmek bilen çäklenmän, okuwçylarda oňa gözegçilik etmekligi oýarýar, hem-de gezelenjiň gidişinde görmek mümkin bolmadyk taryhy maglumatlary habar berýär. Söz bilim almagyň möhüm çeşmesi bolup durýar. Taryhy maglumatlaryhabar bermek, beýan etmek we gürrüň usullarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Taryh sapagynda ulanylýan dilden beýan etmek usulyndan gezelençdäki dilden beýan etmekligiň aýratynlygy munda berilýän taryhy maglumatlary göniden-göni obýekt bilen baglanşyklydygyndan ybaratdyr.

Gezelençde obýekt görkezilende (analiz edilende) esasan gürrüňiň beýan etme, häsiýetnama, düşündiriş, düşündiriş berme formalary ulanylýar.

Gezelençde dokumentiň ulanylmagy onuň mazmunyny has çuňlaşdyrýar, çeper edebiýatyň ulanymagy has obrazly edýär. Okuwçylaryň gözegçilik eden obýektleri baradaky bilimlerini, mugallymyň söz arkaly beren aýdyňlaşdyrmalaryny jemlemek üçin peýdalanylýan möhüm gezelenç usullarynyň biri-desöhbetdeşlik usulydyr. Söhbetdeşlik mugallymyň we okuwçylaryň sorag-jogaplary arkaly amala aşyrylýar. Onuň dogry guralmagy okuwçylaryň aktiw pikirlenmek işlerini üpjün edýär. Obýekt maksada gönükdirilen gözegçilik etmekligi oýarýan soraglaryň goýulmagy, oýlanşykly maglumatlar netijesinde oýlanşykly jogaplar alynýar. Şunluk bilen mugallym-belet okuwçylary taryhy faktlary anyk jemlemegine we düşüňjeleriň kämilleşmegine alyp barýar. Söhbetdeşlik usuly mugallyma gezelenjiň mazmunyny okuwçylaryň nähili oňat kabul edendiklerini bilmäge mümkinçilik berýär. Bu usuly giriş sözünde we gezelenjiň jemlemesinde peýdalanylýar. Söhbetdeşlik gezelenjiň obýekti we ol hakyndaky maglumatlar bilen aýrylmaz baglanşyklydyr.

Okuwçylaryň materialaňat düşünmekleri we özleşdirmekleri üçin aýratyn hem taryhy kanunalaýyklyga, düşünelere, netijelere we jemlemelere düşünmekleri üçin akyl ýetirijilik ýumuşlaryda tabşyrýar.

Ýumuş mugallym tarapyndan gezelenjiň öň ýanyndan , şeýle-de onuň geçirilýän wagtynda berilýär. Onda haýsy zatlara üns berilmelidigi, nähili materiallary ýygnamak zerurdygy görkezilýär. Okuwçylaryň güýçleri ýetmejek hem-de gezelenjiň temasy bilen logiki baglanşyksyz ýumuşlar olaryň akyl ýetirijilik gymmatlyklaryny ýok edýär. Ýumuşlaryň ýerine ýetirilişiniň gidişinde görkezme esbap materiallarynyň özlerinden täze mahlumatlary almaklary gerek. Ýumuşlar ýerine ýetirilýän görkezme esbap obýektiniň düýpli alamatlaryny gezelenjiň maksadyna we temasyna laýyklykda analiz etmeklige gönükdirilýär.

Okuwçylaryň gezelenjiň materiallaryny nähili derejede özleşdirediklerini, ony geçirilen wagtynda nähili endikleri we başarnyklary ele alandyklaryny, onuň okuwçylaryň bilimlerini anyklaşdyrmaga we çuňlaşdyrmaga nähili mümkinçilikler berýändigini we ş.m. anyklamak üçin gezelenjiň materiallaryny jemlemek we onuň netijesini güýje girizmek ýagşy peýdalanmak hem gerek.

Munuň geçirilen gezelenjiň materiallaryny öwrenmek esasynda sapak guramak, gezelenjiň materiallary boýunça düzme ýazdyrmak we habar taýýarlamak, taryh sapagynda ülke materiallaryny peýdalanmak ýaly usullar arkaly amala aşyrmak bolýar.

Peýdalanylan edebiýatyň sanawy

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. Tom I. – Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat, 2007.
5. Täze galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy. – 2007-nji ýyl. – Aşgabat, 2008.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. – Aşgabat, 2007.
7. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat, 2007.
8. Saparmyrat Türkmenbaýy. Ruhnama, Aşgabat 2001.
9. Saparmyrat Türkmenbaýy. Ruhnama. II kitap, Aşgabat 2004.
10. Aşyrow H.G., Amanekowa O. Klasdan daşarda geçirilýän işler okuwçylary hemmetaraplaýyn ösdürmegiň möhüm serişdesidir. -Aşgabat, 1978.
11. Myratgeldiýew T. Taryhyň mekdep kursy öwrenilende okuwçylar bilen özbaşdak işleri guramak we geçirmek. Aşgabat, 1990
12. Paşalakow B., Basarow B., Hydyrowa H. Umumy psihologiýa. Çärjew, 1992.
13. Rejebow N. Okatmagyň özara işjeňlik (interaktiw) usuly. Aşgabat, 2007
14. Çaryýew N. Karta boýunça özbaşdak iş.// Türkmenistanyň halk magaryfy.-1972. N4.

15. Актуальные вопросы методики обучения истории в средней школе: Пособие для учителя / Под. ред. А.Г. Колоскова. М., 1984.
16. Александров А.И. Самостоятельная работа учащихся при изучении истории. М., 1964.
17. Аппарович Н.И., Полтораки Д.И. Кабинет истории и обществоведения в средней школе. М., 1982.
18. Аппарович Н.И.. Наглядные пособия по истории древнего мира и средних веков. М., 1962.
19. Внеклассная работа по истории. - М., 1963.
20. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе: Пособие для учителя. М., 1968.
21. Вагин А.А. Методика обучения истории в школе. Пособие для учителя. М., 1972.
22. Вагин А.А. Методика обучения истории в средней школе. М., 1972.
23. Внеклассная работа по истории. Сост. Бердникова Е.М., Озерский У.З., Хмелев И.М. Учпедгиз, 1963.
24. Внеклассная работа по истории. Краеведение. Сост. Кацюба Д.Б. М., Просвещение, 1975.
25. Внеклассная работа по истории. Под. ред. Коваленко С.С. и Шнекендорфа В.К. М., 1962.
26. Внеклассная работа по истории. Под. ред. Орлова В.А. Ленинград, Учпедгиз, 1960.
27. Внеклассная работа по истории. Sost. Gusenow В.Р. М., Просвещение, 1981.
28. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М., 2003.
29. Внеклассная работа по истории. Сб. Статей./Сост. Гусков В.П.-М., 1981.

30. Внеклассная работа по истории и обществоведение. М.,1981.
31. Внеклассная работа по истории. М.,1969
32. Векслер С.И. Современные требования к уроку: Пособие для учителя. М., 1985.
33. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. М.,Просвещение,1968.
34. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Как сегодня преподавать историю в школе. М., 1999.
35. Вагин А.А., Сперанская Н.В. Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. М.,1959.
36. Горюнова .Т.А ,Королева И.Ш.Путь к профессим учutel. Сер."Педагогика и психология" М. Знание, 1981-№ 8.
37. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. М., 1988.
38. Гора П.В. Методические приёмы и средства наглядного обучения истории в средней школе. М.,1971.
39. Дайри Н.Г. Обучающее значение опроса учащихся.// Советская педагогика.-1953-№3.с.27.
40. Дайри Н.Г. Современнныe требования к уроку истории. М.,1978.
41. Дайри Н.Г. Основное усвоит на уроке. М., 1987.
42. Дайри Н.Г. Обучение в старших классах средней школы. М, 1966.
43. Дайри Н.Г. Проверка знаний и познавательная деятельность класса. Исследование в обучении истории. М.-АПН РСФСР,1960.
44. Дайри Н.Г. Приемы текущей проверки знаний учащихся по истории / Экспериментальное исследование в старших классах средней школе /. -М.,1958.

45. Дайри Н.Г. Обучающее значение опроса учащихся.// Советская педагогика.-1953-№3.с.27.
46. Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах. М., 1966
47. Дайри Н.Г Проверка знаний и познавательная деятельность класса. Исследования в обучения истории. М., 1960.
48. Дайри Н.Г Приёмы текущей проверки знаний учащихся по истории. М., 1958
49. Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах средней школы. М., 1966.
50. Загвязинский В. Учитель как исследователь. Сер. "Педагогика и психология"., Знания, 1989-№ 4.
51. Занков Л.В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. М.,1960.
52. Загвязинский В.И. Учитель как исследователь. М., 1980.
53. Зиновьев М.А. Очерки методики истории. М.,1955.
54. Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы / Под ред. Карла Аймермахера и Геннадия Бордюгова. М., 2002
55. Исаева Л.В. Педагогическая эффективность устного изложения знаний и самостоятельной работы учащихся. М.,1960.
56. Короткова М.В., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях. М., 1999.
57. Кревер Г.А. Изучение теоретического содержания курсов истории в 5-9 классах.М., 1990.
58. Кузмин Г.И. Опрос как средство борьбы за полную успеваемость и прочные знания учащихся. //Преп. ист. в школе.-1951.-№9.-с.29.

59. Коровкин Ф.П. Методика опроса по истории в 7-10 классах средней школы. Алма-Ата, 1955.
60. Крутецкий В.А., Лукин Н.С. Психология подростка. М., 1965.
61. Карцов В.Г. Очерки обучения истории в СССР в VIII-X классах. М., 1955.
62. Лернер И.Я. Проблемное обучение. М., 1974.
63. Лернер Ж.Я. Развития мышления учащихся в процессе обучения истории. - М., 1982.
64. Лейбенгруб П.С. Дидактические требования к уроку истории. М., 1960.
65. Лернер И.Я. Учебный предмет, тема, урок. М., 1988.
66. Лейбенгруб П.С. Дидактические требования к урокам истории в средней школе. М., 1957.
67. Линко Г.М. Работы с исторической картой в восьмилетней школе. М., 1962.
68. Лейбенгруб П.С. О повторении на уроках истории в VIII-IX классах изд. 2. М. Учпедгиз, 1957
69. Лернер И.Я. Развития мышления учащихся в процессе изучения истории. М., 1982.
70. Лернер И.Я. Учебный предмет, тема, урок. М., 1988
71. Левин С.Е. О методике опроса. //Преп. ист. в школе. -1951-№5-с.79.
72. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М., 1981.
73. Методика обучения истории в средней школе. Ч.2. М., 1978.
74. Методика обучения истории в средней школе. В 2-х частях (отв. ред. Ф.П. Коровкин, Н.Г. Дайри.), М. – 1978.

75. Методика преподавания истории в средней школе: Учебное пособие для студентов пединститутов по специальности №2108 "История". М., 1986
76. Мерзлова В.С. Виторины по истории древнего мира I средних веков. Минск, 1969.
77. Методика обучения истории в средней школе. ч-2./ под ред. Дайри Н.Г. – М., 1970.
78. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1986.
79. Методика преподавания истории в восьмилетней школе. Вопросы преемственности: Пособие для учителя. М., 1970.
80. Методика обучения истории в средней школе: Пособие для учителя в двух частях.
81. Методика обучения истории в средней школе. М., 1978. Ч.1.
82. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1986.
83. Методика обучения истории в средней школе: Пособие для учителя в двух частях. Ч. 1 / Отв. ред. Ф.П. Коровкин; Ч. 2 / Отв. ред. Н.Г. Дайри. М., 1978.
84. Методика обучения истории в средней школе. (Под. ред. Ф.П.Коровкина). М, 1978.
85. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в V-VI классах. М., 1978.
86. Metodika obuceniya istorii drevnego mira i srednih wekow w V-VI klas-sah. М, 1970.
87. Методика обучения истории в средней школе. М., 1978.
88. Никифоров Д.Н., Складенко С.Ф. Наглядность в преподавании истории и обществоведения. М., Просвещение, 1978.
89. Народное образование в СССР. Сб. документов 1917-1973 гг.. М., 1974.

90. Озёрский И.З. Начинаящему учителю истории. М., 1989.
91. Озерский И.З. Руководство внеклассным чтением по истории. М., 1979.
92. Окон W. Процесс обучения. М, 1962
93. Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы. М., 1984.
94. Профессиональная деятельность молодого учителя (социально-педагогический аспект) Под ред. Вершиловского С.Г., Лесохной .-, М, 1982.
95. Полторак Д.И., Аппарович Н.И., Думин С.В. Методика использования средств обучения в преподавании истории. М., Просвещение, 1987.
96. Родин А.Ф. Массовые формы внеклассной работы по истории. М., 1961.
97. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе. Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. М., 2000.
98. Стрежев А.И. Методика преподавания истории. М., 1964.
99. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти. М., 1966.
100. Хмелев А.Н. Исторический кружок в школе. М., 1960.
101. Цирульников А.М. История образования в портретах и документах: Учеб. пособие. М., 2001.
102. Ч. 1 / Отв. ред. Ф.П. Коровкин; Ч. 2 / Отв. ред. Н.Г. Дайри. М., 1978.
103. Шитиков М.В. Домашние задания по истории. //Преп. ист. В школе.-1951.-№2.-с.69.

MAZMUNY

Giriş	3-7.
--------------------	-------------

I BÖLÜM. TARYH DERSİ BOÝUNÇA SYNPOKUWYNY GEÇMEGIÑ USULÝÝETİ

§1. Orta mekdepde öwrenilýän taryh dersiniň mazmuny, okadylyş usullarynyň kämilleşiji.....	7-12.
§2. Mekdebiň taryh dersi boýunça okuw maksatnamalary.....	12-16
§3. Orta mekdebiň taryh dersi boýunça okuw kitaplary.....	16-25
§4. Taryh dersi boýunça okuwçylaryň özbaşdak iş usuly we onuň	25-37
§5. Okuwçylarda taryhy göz önüne getirmeleri we düşüňjeleri döretmegiň hem-de kämilleşdirmegiň usullary.....	37-43.

II BÖLÜM. TARYH DERSİ BOÝUNÇA SYNPOKUWY

§1. Taryh mugallymy.....	44-48.
§2. Taryh mugallymynyň sapaga taýýarlanmagy.....	48-53.
§3. Taryh dersi boýunça iş otagy, onuň ähmiýeti we abzallaşdyrylyşy.....	53-58.
§4. Taryh sapaklarynyň görnüşleri.....	58-66.
§5. Taryh dersi boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlamak we bahalandyrmak.....	66-77
§6. Taryh dersi boýunça geçilenleri gaýtalamak.....	77-82

III BÖLÜM. TARYH DERSİNİ OKATMAGYŇ USULLARY

- §1. Orta mekdepe taryhy okatmagyň
usullarynyň ulgamy.....82-88**
- §2. Taryh sapagynda häzirki zaman işjeň
usullardan peýdalanmak.....89-91**
- §3. Taryh okadylanda söz usulyndan peýdalanmak....91-95**
- §4. Taryh okadylanda resminamalardan
peýdalanmak.....95-103**
- §5. Taryh okadylanda çeper edebiýatdan
peýdalanmagyň usullary.....103-108**
- §6. Orta mekdeplerde taryh dersi okadylanda
paýdalanylýan okuw görkezme esbaplary, olaryň ähmiýeti,
görnüşleri.....108-114**
- §7. Taryh sapaklarynda şertli we şekillendirilen
-çekilen okuw görkezme esbaplaryndan
peýdalanmagyň usullary.....114-120**
- §8. Sapakda taryhy kartalardan peýdalanmak.....120-125**

IV BÖLÜM. ORTA MEKDEPLERDE TARYH DERSİ BOÝUNÇA SYNPDAN DAŞARY GEÇİRİLÝÄN İŞLER

- §1. Taryh dersi boýunça synpdan daşary geçirilýän işler,
olaryň zerurlygy we ähmiýeti. Synpdan daşary
okuw.....125-135.**
- § 2. Taryh gurnagy we ony ýöretmegiň usullary.....135-145.**
- §3. Taryh agşamy, ony taýýarlamagyň we
geçirmegiň usullary.....145-152**
- §4. Taryh dersi boýunça okuw gezelençlerini
guramagyň we geçirmegiň usullary.....152-160
Peýdalanylan edebiýatyň sanawy.....161-165**

Борытко Н.М. В пространстве воспитательной деятельности / Н.М.Борытко. – Волгоград, 2001.

Братченко С.Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании / С.Л.Братченко// Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М., 1997.

Гребенюк О.С., Рожков М.И. Общие основы педагогики: учебник/ О.С. Гребенюк , М.И.Рожков . – М., 2004.

Журавлев В.И. Педагогика в системе наук о человеке / В.И. Журавлев . – М., 1990.

Колесникова И.А. Природа гуманитарного знания и его миссия в современном обществе / И.А.Колесникова // Социальные и гуманитарные знания. – 2001. - №3.

Колесникова И.А. Педагогическая реальность в зеркале межпарадигмальной рефлексии / Колесникова И.А. – СПб., 1999.

Краевский В.В. общие основы педагогики : учебник / В.В. Краевский. – М., 2003.

Педагогика: учеб. Пособие / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. – 4-е изд. – М.,2002.

Педагогическая энциклопедический словарь / гл.ред.Б.М.Бим-Бад.- М., 2002.

Полонский В.М. Критерии актуальности педагогических исследований / В.М.Полонский // Советская педагогика. – 1982. – №5.

Шварцман К.А. Философия и воспитания
и воспитание / К.А.Шварцман. – М., 1989.

Педагогика: учеб. Пособие для студ.
Высш.учебн. заведений /Борытко Н.М.,
Соловцова И.А., Байвакой А.М./ под.ред.
Н..Борытко.- М., изд-кий центр. 2007

Sapagy analiz (derňew) etmegiň mysaly, shema

1. Sapagyň esasy ylmy-taryhy ugry
  - a) Sapakda gürrüň edilýän taryhy faktlaryň we hadysalaryň anyklygy we dogrylygy
  - b) Derňewiň we jemlemeleriň dogrylygy
  - ç) Beýan edilýän materiýalyň yzgiderliligi
  - d) sapaga umumy baha bermek
2. Sapakda peýdalanylan usullar
  - a) Sapagyň usulnama taýdan gurluşy
  - b) Sapagyň aýratyn elementlerine häsiýetnama (soramak, düşünmek, gaýtalamak)
  - ç) Taryhy adalgalaryň üstünde işlenilşi
  - d) Sapagyň (durmuş) häzirki döwür bilen baglanyşdyrlyşy
  - e) Karta bilen işlenilşi
  - f) Taryhy çeşmeler, suratlar we beýlekiler bilen işlemek
  - g) Syýasy terbiýeçilik işleri
3. Mugallymyň pedagogiki taýdan özüni alyp baryşy
  - a) Mugallymyň okuwçylaryny tanaýşy
  - b) Sesine üm, el, ýüz-göz hereketlerine, klasdaky hereketine gözegçilik edişi
  - ç) Mugallymyň daşky keşbi
4. Okuwçylaryň taryh sapagyna gatnaşyşlaryna häsiýetnama
  - a) Okuwçylaryň taýýarlygynyň ýagdaýy
  - b) Okuwçylaryň özlerini alyp baryşlary
  - ç) Okuwçylaryň işe gyzyklanmalary
  - d) Okuwçylaryň arasyndan tapawutlanýanlary, ýagşy okaýanlary, ikillikçileri tapawutlandyryşy